İNCELEME

Ermeni Kültürü ve Modernleşme

Şehir, Oyun, Mizah, Aile, Dil

ANAHIDE TER MINASSIAN

ARAS

ANAHIDE TER MINASSIAN

1929'da Paris'te doğdu. Babası, Sivas Zara doğumlu Levon Kevonyan; annesi, ünlü Gülizar-Keğam Der Garabedyan çiftinin kızları, Muş doğumlu Armenuhi Der Garabedyan'dır. Ermeni yazar ve sanatçıların çevrelediği bir aile ortamında yetişti. Sorbonne'da tarih ve coğrafya öğrenimi gördü. Paris'teki çeşitli liselerde ders verdi. 1969'dan itibaren, Sorbonne ve EHESS'te, Rusya tarihi, uluslararası ilişkiler tarihi, Ermeni toplumsal, kültürel ve siyasal tarihi gibi konular üzerinde çalışmalar yürüttü. Fransa, ABD, Türkiye, Lübnan, Yunanistan ve İran'da, çeşitli dergi ve kitaplarda pek çok makalesi yayımlandı.

Başlıca kitapları:

Nation et Religion, (Venedik: Oemme, 1980).

La Question Arménienne, (Roquevaire: Paranthèses, 1983).

Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement (1887-1912), (Cambridge, Mass.: Zoryan Institute, 1984); Türkçesi: *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm (1887-1912)*, çev. Mete Tunçay, (İstanbul: İletişim, 1992).

La République d'Arménie (1918-1920), (Brüksel: Complexe, 1989, 2006).

Histoires croisées, Diaspora, Arménie, Transcaucausie, 1890-1990 (Marsilya: Paranthèses, 1997).

usul gereği

Bu kitap, Anahide Ter Minassian'ın, Osmanlı Ermeni toplumunun kültürel yaşantısının farklı boyutlarını incelediği, çeşitli dergi ve derlemelerde yayımlanmış altı makalesini bir araya getiriyor.

Metinde, Ermenice özel adların ve sözcüklerin yazımında uluslararası transliterasyon sistemlerinden birine uyulmamış, Türkçe genel yazım kuralları da dikkate alınarak, telaffuz ağırlıklı bir yazım tercih edilmiştir.

Çevirmen tarafından yapılan birtakım açıklamalar [ç.n.] kısaltması ile belirtilerek dipnot olarak verilmiştir; [ç.n.] kısaltması bulunmayan dipnotlar yazarın açıklamaları olarak algılanmalıdır.

Orijinal metinde Ermenice veya Türkçe olarak geçen sözcükler *italik* olarak dizilmiştir.

Kitapta 35-37, 61, 113 ve 143. sayfalarda yer alan fotoğraflar tarafımızca eklenmiştir (Kaynaklar: R. H. Kévorkian-P. B. Paboudjian, *Les arméniens dans l'empire ottoman a la veille du génocide*, Paris: ARHIS, 1992 [s. 35-37]; P. Tuğlacı, *Dadyan Ailesinin Osmanlı Toplum, Ekonomi ve Siyaset Hayatındaki Rolü*, İstanbul: Pars Yayın, 1993 [s. 113]).

Türkçe yazımda, Adam Yayınları'nın *Ana Yazım Kılavuzu*'na uyulmaya çalışılmıştır.

Kitapta kullanılan kısaltmaların açılımları şöyledir:

a.g.e.	: adı geçen eser	ed.	: editör
a.y.	: aynı yerde	Erm.	: Ermenice
bkz.	: bakınız	Fr.	: Fransızca
c.	: cilt	no	: numara, sayı
cm	: santimetre	s.	: sayfa
ç.n.	: çevirenin notu	vs.	: vesaire
çev.	: çeviren	yay. haz.	: yayına hazırlayan

yayıncının notu

ERMENİ KÜLTÜRÜ
ve
MODERNLEŞME

ŞEHİR, OYUN, MİZAH, AİLE, DİL

Aras Yayıncılık
İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 465/Z
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02
Fax: (0212) 252 65 19
info@arasyayincilik.com
www.arasyayincilik.com

Anahide Ter Minassian

Ermeni Kültürü ve Modernleşme

şehir, mizah, oyun, aile, dil

Yayına Hazırlayan
Nazan Maksudyan
Rober Koptaş

Kapak Tasarımı
Mehmet Sinan Niyazioğlu

© 2006, Aras Yayıncılık

ISBN 975-7265-85-3

Baskı
Sena Ofset
Tel: (0212) 613 03 21

İstanbul, Ekim 2006

ERMENİ KÜLTÜRÜ

ve

MODERNLEŞME

ŞEHİR, OYUN, MİZAH, AİLE, DİL

MAKALELER

ANAHIDE TER MINASSIAN

ÇEVİREN

SOSİ DOLANOĞLU

ARAS

İzmir Ermenileri: Küçük Bir Cemaatin Dinamizmi 11

Göçler 12
Alan 16
Cemaat(ler) 21
Kültür 25
Sonuç 30
Notlar 33

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Yeniyetmelerinin Oyunları 39

Han-Paşa oyunu 45
Pehlivan 53
Hampartzum 58
Sonuç 59
Notlar 62

Ermenice Süreli Yayın *Gavroş*'ta Hiciv Çizimleri 1908-1920 67

Notlar 91

Bir Ermeni Amira Ailesi: Dadyanlar 95

Amiralar kimlerdir? 95
Dadyan ailesinin kökenleri 97
Ermeni ailesi: Ataerkil bir aile mi? 101
Bir malikâneden diğerine 105

Çocukların eğitimi 107
Sonuç 108
Dadyan Ailesi (Şecere 1) 109
Dadyan Ailesi (Şecere 2) 110
Kevork Pamukciyan'ın Dadyan Ailesi Şeceresi 111
Notlar 113

Osmanlı Ermenilerinde İktidar Çekişmesinin Bir Yönü Olarak Dil 1853-1914 119

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni dilinin halleri 120
Islahatlar ve ıslahatçılar: Tanzimat 123
Ermeni Milli Anayasası (1863) 125
Batılı misyonerlerin meydan okumasına karşılık vermek 129
Ermeni seçkinlerinin rolü: Dilsel iktidar edinme 131
Dilde türdeşleşme 134
Dilin türdeşleşmesinden etno-dilsel bir kimliğin teyidine 135
Sonuç 141
Notlar 144

Fransa Kralının "Ermenileri" 151

Doğu'da Fransız misyonerleri 151
Kurumsal bir kadronun kurulması 154
Cizvitlerin başarısı 157
Niçin "Ermeniler"? 164
Sonuç 170
Notlar 175

Dizin 181

İzmir Ermenileri: Küçük Bir Cemaatin Dinamizmi

20. yüzyılın başında, Osmanlı İmparatorluğu'nun ikinci önemli şehri olan İzmir'de, Osmanlı cemaatlerinin (Türkler, Rumlar, Yahudiler, Ermeniler), Levantenlerin ve çeşitli Avrupa "milletler"ine mensup olup çıkarları 17 konsolosluk tarafından temsil edilen "Frenkler"in birlikte yaşadıkları bu kozmopolit metropolde, Ermeniler kalabalık bir koloni oluşturmuyordu. 1830'dan 1922'ye kadar, daima bir azınlık grubu olmuşlardı. Fakat kentin hayatındaki ekonomik dinamizmleri sayılarına bağlı değildi. Keza, 19. yüzyıldaki Ermeni kültürel "Rönesans"ında (*Veradzınunt*) bir avuç İzmirli entelektüelin rolü, yerel toplumdaki sayıları ve mevkileriyle kıyaslanmayacak kadar büyük olmuştu. Bununla birlikte, Ermenilerin aynı Türkler ve Rumlar gibi *İzmir* dediği şehir, bir mitostu –"Ermeni Atina'sı"; sonradan, sürgün hatıralarında tüm mutluluğun ana mekânı ve yitik Cennet haline geldi. Gerçekten de, sert Ermeni Yaylası'ndan uzakta, İzmir onları büyülemişti; Ege kıyısındaki manzaranın güzelliğiyle, havanın yumuşaklığıyla, göğün ışığıyla; Ermeni devrimci düşturunda *Vosgehank* (Altın madeni) diye adlandırılan bu *emporium*un [ticaret merkezi] refahı ve zenginliğiyle; kozpomolitizmiyle ve onların gözünde ilerleme ve uygarlıkla eşanlamlı olan Batı'ya açılan kapısıyla.

17. yüzyıldan itibaren, Avrupalı seyyahlar ve misyonerler, birkaç satırla da olsa, İzmirli Ermenilerden daima söz etmişlerdi. Ancak, 1898'den itibaren, Ermeniler gerçek anlamda bir in-

celemeye konu oldular: *Hayk i Zımürniya yev i Şırçagayits* (İzmir ve Civarındaki Ermeniler).[1] Peder Hagop Kosyan[2] adlı bir Katolik ruhani tarafından yayımlanan ve bir başvuru kitabı haline gelen bu eser,[3] yeni bir türün, şehir antropolojisinin ilk örneği oldu, tam da Ermeni etnografyasının Transkafkasya'da bir bilim dalı olarak kurulduğu sırada. Sonradan bu kitap, diasporada yayımlanmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun 1915-1916'da yok olmuş Ermeni cemaatlerine vakfedilmiş yüz kadar hatıratın ilki olarak kabul edildi. Orta ve doğu Avrupa Yahudi cemaatlerinin *yisker-biher*lerine (mezar taşı kitabeleri) benzer şekilde, bunlar da bilgi verme niteliği taşıyan "hatıra kitapları"dır, "Bir zamanlar olmuş olan hiçbir şey kaybolup gitmesin diye" (Nathan Wachtel). Peder Kosyan sayesinde, onu mezarlıklardaki ve kiliselerdeki mezar taşı kitabelerini çözmeye iten yazıtbilime olan tutkusu ve aydın bir kişi olarak yetişmesi sayesinde, ve İzmir'deki yüksek rütbeli Ermeni din adamlarının 1922'de yanıp kül olmuş arşivlerini incelemesi sayesindedir ki, Ermeni göç dalgalarının nasıl meydana geldiğini zihnimizde yeniden kurabiliyoruz.

Göçler

İmparator Mihail Paleologos ile Cenova arasında 1261'de imzalanan bir ticaret anlaşmasında İzmir'deki Ermenilerden söz ediliyorsa da, oradaki mevcudiyetleri 1380'de doğrulanır. O zamanlar, Kadifekale semtinde, şehrin amfitiyatrosunun yukarısında, Pagos Dağı'nın* eteğinde, İskender devrinde şehrin Akropolisinin bulunduğu yerde, bir şapelleri ile bir mezarlıkları varmış. 1500'e doğru, bu tepelerden ayrılmış, antik surları aşmış ve İzmir'in merkezine, Kervan Köprüsü'nün çıkışına yerle-

* Helenistik Çağ'da, İzmir'de Akropolis'in bulunduğu tepeye (Kadifekalesi Tepesi) Helenleşme döneminde Pagos deniyordu. [ç.n.]

şip bir Ermeni mahallesi kurmuşlar; burası ilerde *Haynots* (Ermenilerin Yeri) olacaktır. 17. yüzyılın başında, Celali isyanlarından ve I. Şah Abbas'ın sürgün cezalarından kaçan birkaç yüz Ermeni ailesi Doğu Anadolu'dan, Erivan'dan, Nahçivan'dan ve Karabağ'dan kalkıp gelirler. 18. yüzyıl boyunca, yeni toplu göçler birbirini izler: Yeni Culfa'dan (İsfahan'ın 1722'de Afganlar tarafından yıkılmasından sonra), Nahçivan'dan (1740'a doğru) ve Engürü'den [Ankara] (1790'larda). 19. yüzyılda İzmir, güvenlik, servet veya ekmek parası peşindeki başka Ermenileri de ağırlar. Yollara düşme bireysel bir nitelik aldıkça, Erzurum'dan, Tokat'tan, Kayseri'den, Tiflis'ten, Bursa'dan, İstanbul'dan, Manisa'dan gelip, yalnız başlarına veya yakınlarıyla yerleşirler. Muş'tan veya Diyarbakır'dan gelen geçici göçmenler, topraksız köylüler –Ermeni ağıtlarındaki proleterleşmiş ve sürülmüş *bantukhd*lar– de vardır; bunlar 1894-1896 ve 1909'daki Ermeni katliamlarının ardından yola çıkan yetimlerden ve mültecilerden önce veya onlarla birlikte gelir. 1914'te sona eren "uzun" 19. yüzyıl boyunca, İzmir'in nüfusu 100.000'den 300.000'e ulaşmış iken, Ermenilerin sayısı, rakamlar kesin olmamakla birlikte, 6000 ila 12.000 arasında gider gelir.[4] Bu sayı dış olayların zorlamasıyla, 1919'da, şehir Yunanların eline geçtiğinde, 20.000'e, 1922'de Yunan ordusunun geri çekilmesi sırasında 30.000'e ulaşır. Şehrin Mustafa Kemal'in askeri birlikleri tarafından fethinden ve Eylül 1922'deki yangından sonra ise Ermeni nüfusu tamamen yok olur. Diğer Osmanlı cemaatlerinin demografik ağırlığıyla, Rum ve Türk nüfusunun şaşkınlık verici büyümesiyle kıyaslandığında, Ermenilerin sayısı, 1913'te, İstanbul'daki ciddi bir Ermeni yıllıkçısı olan *Teotik* [Teotoros Lapçinciyan, 1873-1928] tarafından "önemsiz ve kayda değmez" olarak nitelenir.

Bu anomaliyi açıklamak için çeşitli varsayımlar ileri sürüldü. Afetlerin sıklığı, depremler, veba (1818, 1837) ve kolera salgın-

ları (1831, 1849, 1865), yangınlar mı (1837, 1845) bu durumu açıklar? Ama bu afetler bütün İzmirlileri etkiledi, öncelikle de en yoksulları, Türkleri ve Yahudileri. Yabancılarla yapılan sayısız evlilikler mi? Şüphesiz. Avrupa'ya, İskenderiye'ye ve Kahire'ye göç mü? Mehmet Ali devri Mısır'ında, Boğos Bey Yusufyan'ın, Arakel Bey Nubar ve Nubar Paşa kardeşlerin, Abroyan'ların, Abraham Gülbenkyan'ın, İzmirli bütün Ermenilerin iktisadi ve siyasi rolünün, hemşerileri için çekici bir etkisi olduğu doğrudur. 1860'larda, Süveyş Kanalı'nın açılması sonucunda bu etki daha da artmıştır.

16. yüzyıldan itibaren, ama özellikle 17. yüzyılda, İzmir'deki Ermeni varlığı uluslararası ticarete bağlanır. Hindistan ve İran'ı Akdeniz'e (İzmir, İstanbul, Venedik, Trieste, Livorno, Marsilya yoluyla) ve Avrupa'nın Atlantik'teki yüzüne (Amsterdam, Londra, Le Havre, Cadiz yoluyla) bağlayan Ermeni tacirlerinin muazzam Avrasya ağının kurulduğu dönemdir bu. Başlıca faaliyetleri, muhteşem servetlerin kaynağı, İran ipeği ticaretidir; bu faaliyet, ipeği üreticilerden toplamayı, kervanlarla taşımayı, Halep veya İzmir'de takasını veya satışını da içerir. Jean-Baptiste Tavernier[5] "Acemler" veya "Cheffelins" ("Culfalı") diye adlandırılan İran'daki bu Ermeni tacirlerinin faaliyeti üstüne etkileyici bir tanıklık bırakmıştır. Daha sonra, Fernand Braudel onları "dünya ekonomisi"nin öncüleri olarak gördü; 16. yüzyılda küçük bir liman şehri olan İzmir'i 18. yüzyıl başında Osmanlı'nın en büyük ihracat limanı haline getirmeye katkıda bulunmuş öncüler olarak. İzmir'e kervanlarla gelen ham ipek, İran ipeklileri, Ankara keçisi yünü, Anadolu zanaatının ürünleri Avrupa'ya gönderiliyor, oradan işlenmiş ürünler, kâğıt, çuha, maden, hatta Antiller'in şekeri ve kahvesi geliyordu. Ermeni tacirleri, diğer Osmanlı tacirleriyle birlikte, faaliyetlerine İmparatorluğun sadece birkaç limanında izin verilen Avrupalı tacirler için elzem aracılardı.

1838'de Büyük Britanya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan ticaret anlaşması, ki benzer bir dizi anlaşmanın ilkidir, Osmanlı pazarını Batılı tacirlerin serbest rekabetine açar, tam da uluslararası kervan yollarının önemini kaybettiği bir sırada. Aydın vilayetinin idari başkenti haline gelen İzmir, böylece bölgesel iktisadi çekim merkezi olarak kendini kabul ettirir. İngilizler tarafından inşa edilen ve yerel kervan yolları ağına bağlanan demiryolu ağı sayesinde –İzmir-Aydın (1856-1866), İzmir-Kasaba (1863-1865)– İzmir, *hinterland*ının ihracata yönelik ürünlerini (buğday, zeytinyağı, pamuk, tütün, üzüm, incir, meşepalamudu, afyon) büyümüş ve modernize edilmiş limanına doğru çeker. Kırım Savaşı'nın sonundan itibaren, Rumlar gibi Ermeniler de, İzmir'in hızlandırılmış Batılılaştırılmasının sonuçlarına maruz kalırlar. Aracı olarak oynadıkların rolün azaldığını veya ortadan kalktığını görür ve Avrupalıların hâkimiyetindeki pazarın yeni şartlarına kendilerini uydurmaya çalışırlar. Yalnız en zenginler, Manchester'dan tekstil ürünlerini doğrudan ithal ederek uluslararası ticarette ayakta kalmayı başarırlar, bazen de Maksudyanlar gibi büyük yankı uyandıran iflaslara maruz kalırlar.[6] Fakat 19. yüzyılın başından sonuna kadar, ister toptancı ister küçük dükkân sahibi olsun, Ermeniler öncelikle tüccardırlar. H. Kosyan, kitabında, servetlerine ve niteliklerine göre sınıflandırılmış tüccar ve müteşebbislerin listelerini yayımlamıştır. Hiyerarşinin tepesinde sağlam hanedanlar bulunur: Yusufyanlar, Kuyumcuyanlar, Ispartalıyanlar, Avedikyanlar, Bakırcıyanlar, Yesayanlar, Balözyanlar, vd. Bunlardan birkaçı, Canik Elmasyan kardeşler gibi, nam salmış kuru üzüm, incir, ceviz içini satışa hazır hale getirme imalathanelerine sahiptirler ve bu imalathanelerde yüz kadar işçi çalıştırabilirler. Ermeni esnafı (kuyumcular, saatçiler, terziler, kunduracılar, yorgancılar, berberler, demirciler, marangozlar) varsa da, zanaat İzmir'de tali bir faaliyettir. Ticari ih-

tilafların bolca görüldüğü bir şehirde, avukatlar eczacılardan ve hekimlerden daha çoktur –bu sonuncular arasında, çocuk hastalıklarıyla uğraşan Anna Depanyan adlı "bekâr" bir hanım da vardır. İzmir'de Batılı firmalar ve konsolosluklarda Ermeni tercümanlar, mütercimler ve çalışanlar da bulunur. Selanik'te olduğu gibi, büyük şantiyeler (demiryolları, liman, rıhtım, şehir inşaatları) doğudaki Ermeni vilayetlerinden köylüleri kendine çeker. Bazıları, Uşak halılarını ticari dolaşıma sokan bir İngiliz şirketi olan *Oriental Carpet*'ta satış ve depolama elemanı olarak işe alınmışlardır. Hanlarda yaşarlar ve karılarını memlekette bırakmışlardır. 1898'de, düğününün ertesi günü Muş'tan ayrılmak zorunda kalan Kaspar Dagaryan bunlardan biridir. On yıldan fazla bir zaman sonra, diğer *bantukhd*larla (göçmen, gurbetçi) beraber, eşini İzmir'e getirtmeyi başarır. Karısının adı Baydzar'dır ve hepsi kocaları tarafından beklenen bir grup kadınla birlikte şehre gelir. Tepeden tırnağa geleneksel giysilerinin içine gömülmüş, ürkmüş bir halde, evlendiği köylü delikanlıyı bulamaz. Ancak çekingenliği, takım elbiseli, yelekli, kravatlı ve köstekli saatiyle yakışıklı bir adamı imrenerek fark etmesine engel olmamıştır. Son kalanlar olarak, sonunda birbirlerini tanırlar.

Alan

Şehir alanının Türk, Rum, Yahudi, Ermeni, Frenk olarak ayrı mahallelere bölünmesi –bu bölünme herhangi bir duvarla somutlaşmayıp bir "sınır-sokağı"nın kıvrımlarını ve dönemeçlerini, Meles* vadisinin değişken arazisini, ünlü Kervan Köprüsü gibi bir köprüyü izliyor, toplumun farklı statüler taşıyan etnik

* Antik İzmir kenti yakınlarında bir dere, şimdi Halkapınar Çayı / Kızılçullu Deresi. [ç.n.]

ve dini gruplara bölünmesini yansıtıyordu. Bu bölünme 19. yüzyılın ortasından itibaren ayrı alanlar oluşturmaz. Kuzeyde Rum mahallesi ile güneyde Türk mahallesi arasında, ortada yer alan Ermeni mahallesi, kervan yolunun belli başlı iki kolu arasında gelişmiştir; bu da, ipek ticaretinin, uzun mesafe ticaretin, başlangıçta Ermenilerin başlıca faaliyeti olduğunu ve şehir morfolojisine biçim verici bir rol oynadığını hatırlatır. Depremler ve yangınların ardından defalarca yıkılan ve yeniden inşa edilen *Haynots*, 1830'da, veba ve kolera salgınlarının yayılmasına ve çocuk ölümlerine zemin hazırlayan daracık karanlık sokaklardan ve çamurlu patikalardan oluşan bir labirent gibidir. 3 Temmuz 1845'teki korkunç yangın mahalleyi neredeyse toptan yok eder. 900 evden geriye sadece 37 ev kalır. Her şey yanmıştır: dükkânlar, hanlar, "milletin menfaati için gayet elzem olan" kızlar okulu [daha sonraki adı Hıripsimyants], hazinesi ve arşivleriyle Surp Isdepanos Kilisesi. Londra'da *The Times*, Ermeni cemaatinin Britanya'nın insanseverliğine seslenen bir çağrısını yayımlar. Avrupa kamuoyu harekete geçer, İstanbul'da Sultan Abdülmecid ve ailesi de mahallenin yeniden inşasına cömertçe katkıda bulunur. Ağustos 1845'te payitahttan iki mimar gelir, ellerinde önceden saptanmış bir plan, inşaat malzemeleri ve işçilerin maaşı konusunda talimatlar vardır. Bu şehir çalışması –Osmanlı İmparatorluğu'nda bir ilktir– 1850'de tamamlanır.[7] Artık şehrin her düzleminden tanınabilir haldeki *Haynots*, Haliliye ile Reşidiye sokakları arasında, dikdörtgen adacıkları, birbirini kesen genişletilmiş sokakları ve yan yana sıralanmış evleriyle görünür. *Haynots*'ta, 1863'teki Ermeni Milli Anayasası'na [*Azkayin Sahmanatrutyun Hayots* / Nizamname-i Millet-i Ermeniyan] göndermeyle, "milli" [*azkayin*] olarak adlandırılan bütün Ermeni kurumları bulunur. İtalyan sanatından esinlenmiş tarzda bir kubbesi bulunan Surp Isdepanos Kilisesi, Melkon Yeramyan adlı İstanbul'dan gelen

bir mimar tarafından 1853'te yeniden inşa edilir. Genel kanıya göre, İzmir'deki en güzel dini yapıdır bu. Dindar hayırseverler Balözyan kardeşlerin cömertliği sayesinde, mermer sütunları, pırıl pırıl altın rengi mihrabıyla kiliselerin en görkemlisidir aynı zamanda. Kiliseye bitişik, yüksek bir duvarla çevrili bahçesi, 1882'ye kadar mezarlık olarak da kullanılır. Roma mimarisi birkaç kalıntıyla iç içe Ermenice ve Türkçe mezar taşları, kişilerin anısına dikilmiş eski anıtlar bulunur. Hemen yanında, Palulu Khaçadur Ağa Ğazeryan'ın yaptığı bir bağış sayesinde 1858'de inşa edilmiş piskoposluk makamı yükselir, katedralin mermer yer döşemesi de onun bağışıdır. Piskoposluk makamı [*araçnortaran*, marhasalık] İzmir'deki Apostolik Ermenilerin toplum hayatının merkezidir. İstanbul patriği tarafından atanan Boğos Taktakyan (1838-1872) veya Yeğişe Turyan (1904-1908) gibi kayda değer bir şahsiyet olan piskoposun yanında, nüfuzlu kişilerin yer aldığı komisyonlar (bölgesel, ruhani, cismani, karma), ibadetin sürekliliğini sağlamakla, gayrimüslimlerin adam başına ödediği vergiyi bölüştürmekle, medeni hal kütüklerinin kaydını tutmakla, okulların ve hayır işlerinin idaresi için gerekli vergiyi toplamakla yükümlüdür. Hemen yakınında İzmir'deki en önemli Ermeni eğitim kurumu, Surp Mesrob [Mesrobyan] Erkek Koleji yükselir. 1845'teki yangında ayakta kalan eski bina, 1866'da, "hijyenist" normlara göre, geniş kapı ve pencere boşluklarıyla, kâgir olarak yeniden inşa edilmiştir. Cömert bağışçı, "muhterem Hovhannes Ispartalıyan", koleje bir fen laboratuvarıyla Ermenice, Fransızca, Türkçe, Yunanca, İtalyanca, İngilizce ve Rusça 2000 eser barındıran bir kütüphane yaptırmıştır. Bağışta bulunan bir hanımın, Hıripsime Kostandiyan'ın adını sürdüren Surp Hıripsime [Hıripsimyants] Kız Koleji, *Haynots*'un aksi yönünde yer alır. Son kez yenilendiğinde (1884), hijyen ve güvenlik normlarına uygun hale getirilir. Mahallenin kuzeydoğu

kısmında bulunan eski Surp Krikor Lusavoriç milli hastanesi, ana kapısındaki üç dilde yazılmış kitabenin de hatırlattığı gibi, "Hagop ve Hovhannes Ispartalıyan kardeşler"in dindarlığı sayesinde 1879'da restore edilmiştir. Bir bahçeyle çevrili, bir çeşmesi ve bir şapeli bulunan geniş, modern bir yapıdır. Uzmanlaşmış servislerinde, 30 ila 40 hasta kabul eder ve 20 kadar akıl hastasını yatılı olarak barındırır. Yeni şehir mevzuatına uygun olarak, 1882'de geniş bir "milli" mezarlık *Haynots*'un dışında açılıp düzenlenmiştir. Yaşayanların ayrılmasından daha katı kuralları olan ölülerin ayrılması için, Meles yakınında bir arazi satın almak, taştan bir duvarla çevirmek ve halkın cömertliğine seslenerek bir şapel inşa etmek gerekmiştir. Birkaç yıl içinde mezarlık, Paris'teki meşhur Père Lachaise'deki gibi anıtlarla ve ölünün anısına yapılmış boş anıt mezarlarla kaplanır.

On beş kadar yardım ve kültür derneğinin yer aldığı *Haynots*, resmi olarak Ermeni cemaat hayatının merkezidir. Kafeleri ve Surp Krikor Hastanesi ile tabakhane arasında bulunan kısa süreli "Ermeni Tiyatrosu" (1876) ile; 1868'de Basmahane Sokağı'nda kurulan, 1896'da Surp Isdepanos'un bahçesindeki yüksek bir binaya taşınan ve 5000 kitaplık kütüphanesinin yanı sıra Ermenice ve yabancı dillerdeki basının izlenebildiği bir okuma salonu bulunan Okuma Kulübü ile halkın buluşma ve eğlenme yeridir. Fakat, zamanla *Haynots* uzamsal bir metafor haline gelir. *Haynots*'ta Rum ve Yahudi sakinler bulunmaktadır, Ermeniler ise her yerdedir. Komşu mahalleler arasındaki birleşik kaplar fenomeninden ötürü mü, yoksa cemaatlerarası iyi ilişkilerin kanıtı olarak mı? Çalışma, eğlence ve yaşama alanlarının yavaş yavaş birbirine karışmasından mı? 1898'de Peder Kosyan, Ermeni kimliği için bir tehdit olarak gördüğü şey konusunda endişelidir: Birkaç yıldan beri, önemli miktarda Yahudi ve Türkçe konuşan Rum [Karamanlı] ailesi Ermeni mahallesine

yerleşmiştir ve "sadece Ladino ile Türkçenin duyulmakta olduğu" mahallede "çok geçmeden çoğunluğu oluşturacaklar"dır.[8] Gelirlerine ve kültürel düzeylerine, yani toplumsal hiyerarşideki mevkilerine ve Batılılaşma derecelerine bağlı olarak, Ermeniler ise dört bir yana dağılmaktadır. En az parası olanlar ve en mütevazılar Rum mahallesine, hanların yakınına gitmiştir. Zengin tüccarlar rıhtımlara doğru, Frenklerin sokağına, Güller Sokağı'na inmiş, rıhtımlarda, limanın ve Konak'ın, iş dünyasının ve Avrupa mahallesinin yanı başında şatafatlı evler, halkın kanısına göre gerçek "saraylar" inşa ettirmişlerdir. Gerçekten de Buca konağını nitelemek için saray kelimesi hiç de aşırı değildir. İzmir yakınlarında mesken olarak kullanılan "köyler"den biri olan Buca'da, Ispartalı Takvor Efendi'nin eşi olan "prenses" Sofi Dedeyan, 1914'ten önce, Sultan'ın kızlarından birini ağırlamış, Sultan'ın kendisi de İzmir'de çiftin konağında, Ispartalı Konağı'nda kalmıştır. Her birinin kilisesi ve "milli" bir okulu bulunan, zengin Ermenilerin ikinci konut olarak kullanmak veya her daim oturmak için güzel ikametgâhlar inşa ettirdikleri diğer banliyöler şunlardır: Karataş, Göztepe, Kordeliyo [Karşıyaka], Burnabat [Bornova]. Son olarak, İzmir ve Aydın vilayetinin iç bölgelerindeki şehirler, kasabalar ve köyler arasında devamlı karşılıklı ilişki vardır. Çoğunluğu Türk olan bir çevrede, genellikle 1870'lerden kalma kiliseleri, okulları ve mezarlıkları etrafında kurulmuş ayrı mahallelerde toplanmış, kökeni 17. yüzyıla uzanan küçük Ermeni cemaatleri çalışır ve yaşar. Faaliyet alanları çeşitlidir ve katmanlar halindeki toplumlarında tüccarlar, zanaatkârlar, çiftçiler, doktorlar, avukatlar ve işçiler yan yana bulunur. Tütünü, bağları ve meyve bahçeleriyle ünlü, kadınların evlerde bez dokudukları Manisa'da; zeytinliklerin, bağların ve meyve bahçelerinin yanında zeytinyağı fabrikaları, un fabrikaları ve iplik fabrikalarının kurulduğu Kırkağaç'ta; tabak-

çılık ve dokumacılığın baskın olduğu, Mıkhitaristlerin bir manastır ile bir okul kurdukları Aydın'da; İzmir'deki Bakır Bedesteni'nin mal sahipleri olan Ekislerin, ki bunlar *Amira* olarak nitelenen *patricien*lerdir [soylu], büyük zeytinlikleri olduğu ve meyve bahçeleri, pamuğu, tütünü, kadınların işledikleri gergef işleriyle ünlü Ödemiş'te; tabakçılığı ve maroken işleriyle tanınan Bergama'da; Bayındır, Denizli, Kuşadası, Nazilli, Kasaba, Menemen, Kınık, Söke, Akhisar'da böyledir mesela.

Cemaat(ler)

İzmir'deki Ermeni kolonisi tek bir cemaat teşkil etmez. Başka yerlerde olduğu gibi İzmir'de de Ermeniler birbirine hasım mezhepler arasında parçalanmıştır ve farklı kimliklere sahip çıkarlar. İçlerinden büyük kısmı Ermeni Ortodoks Apostolik Kilisesi'ne mensuptur. Tanzimat döneminde kabul edilen Ermeni Milli Anayasası (1863) –*Nizamname-i Millet-i Ermeniyan* başlıklı Osmanlıca metnin aksine, Fransızca ve Ermenice çevirilerinde "ulusal" ve "anayasa" terimleri kullanılmıştır– dini cemaat (*millet*) ile ulus arasındaki karışıklığı artırarak cemaatin iç kurumlarını yeniden düzenlemiştir. Sultanın, 20'si din adamlarından oluşan 140 "vekil"li bir Milli Meclis tarafından seçilen ve denetlenen İstanbul'daki Ermeni patriğine[9] tanıdığı haklar, Eçmiyadzin *Gatoğigos*unun ruhani önceliğini tartışma konusu etmez. Ancak, bir Katolik *millet*inin (1831), ardından da bir Protestan *millet*inin (1850) ortaya çıkması, Katolik Ermenileri, ardından Protestan Ermenileri *Ermeni millet*inden koparmış, böylece Apostolik Kilisesi'nin dini ve kültürel tekelini elinden almıştır. İzmir'deki Katoliklerle kopuş kesindir;[10] Kapitülasyonlar sayesinde diplomatik dokunulmazlık statüsünden faydalanan Avru-

palı "uluslar"la kurdukları temaslar, Ermeni ailelerini Fransa'nın veya Avusturya'nın dini himayesini temin etmeye çalışmaya, "barataires"* statüsünü elde etmeye, çokkimliklilik "oyunu"nu hayata geçirmeye itmiştir. Bu bakımdan, "Acemler"in izlediği yol örnek gösterilir. 14. yüzyılın ortasında Nahçivan'dan ayrılanlar, 13. yüzyıldan beri Ermenistan'da faaliyet gösteren Frères Uniteurs grubu tarafından Katolik mezhebine döndürülmüştü. Bunlar, Dominiken Ermeni papazlarıyla birlikte İzmir'e geldiklerinde, kurumsal olarak yerel Ermeni cemaatine bağlı oldukları halde, bu cemaatten sayılmayı reddettiler. Belirsizlik içinde geçen yıllardan sonra, kendi ayin usullerini koruma, Fransız Kapüsenlerinin kilisesi Saint Polycarpe'a bitişik küçük bir şapel inşa etme, beraberlerinde getirdikleri ve özel bir bağlılıkla tapındıkları Çocuk İsa'lı Meryem heykelini de buraya yerleştirme iznini aldılar. 1775'te restore edilen bu şapel, Notre Dame du Saint Rosaire şapeli olacak ve alınlığında şu mağrur kitabe yer alacaktır: *Muneribus Persarum erecta* [Acemlerin hediyesi olarak dikildi]. İzmir'e gelir gelmez, ölülerini Saint Antoine Hastanesi'ne bitişik bahçeye veya Saint Polycarpe'ın civarına gömme iznini elde etmişlerdir, böylece ölüleri sonsuza kadar Fransız himayesine girmiştir. 1898'de kitabe şapelin alınlığından kaybolmuştur; bu kitabenin kaybolmasıyla birlikte kurucularının hatırası da... "Acemler"in sayısını 150 ila 200 zengin aile olarak tahmin eden Peder Kosyan'a göre, "Ermeni unsuru açısından bundan böyle tamamen kaybolmuşlardır."[11] Çıkarlarını korumaya ve Batı'yla iktisadi ilişkilerde konumlarını sağlamlaştırmaya çalışan bu kişiler Fransa'nın, Avusturya-Macaristan'ın, İsveç'in veya Rusya'nın "barataires"leridir. "Frenkler"le evlilik veya vaftiz babalığı yoluyla birleşmeye yönelik bir stratejiyi inatla izleyerek, konsolosların dikkatli davranmasına

* Bir sefaret veya konsolosluğun himayesindeki, çeşitli imtiyazlara sahip kişi. [ç.n.]

rağmen bazen bu ülkelerin vatandaşlığını elde ederek, kaderleri konusunda pazarlık ederler. Latin Kilisesi'ne mensupturlar. Ermenice konuşmazlar, İtalyanca ve Fransızca konuşurlar ama kökenlerini belli eden şiveleriyle fenotiplerini korurlar; Balladur'lar, İsaverdents'ler, Mısırlı'lar gibi. Akrabalık ve çıkar ağlarıyla bağlı olduklarından, başkalarının gözünde "Levantenler" topluluğuna mensupturlar.[12]

Türkçe konuşan ve daha yakın bir tarihte Katolikliği kabul etmiş olan Ankara Ermenilerinin durumu farklıdır. İzmir'de önceleri Apostolik Kilisesi'nin medeni ve ruhani yetki alanına dahildiler. Kilise çocuklarını vaftiz eder, evliliklerini kutsar ve ölülerini gömer. 1831'deki imparatorluk fermanıyla Apostolik Kilisesi'nden kopup bağımsızlıklarını elde ederler, fakat kendilerine ait ibadet yerleri olmadığından, "Acemler"den de hayli uzak durduklarından, ibadetlerini Latin kiliselerinde yaparlar. Fransız veya İtalyan Kapüsenler, Fransiskenler, Cizvitler ve Lazaristler ruhani bakımdan onları yönetmek için çekişiler. Mütevazı bir misyonun; ibadette, dilde, ayin usullerinde ve yazıda Ermeniceyi sürdürme konusunda çok titiz olan Viyana'daki Katolik Mıkhitarist Pederler'in bir kolej açarak İzmir'e yerleşmesi (1845), Latinlerin üstünlüğü kaptırmama konusundaki kavgacı tutumlarından kaçmaya imkân vermez. Roma, İzmir'e sırf onlar için bir yüksek rütbeli din adamı gönderdiğinde (1883), sadece 30 aile onun yetki alanına girmeyi kabul eder. 150 aile oldukları tahmin edilen Ankara, Erzurum, Yevtokya [Tokat], Sivas, Kayseri, Palu, Diyarbakır kökenli İzmirli Katolik Ermenilerin yerel Latin otoritelerinden kopup Osmanlı hükümetinin, Papalık büyükelçisinin ve Batılı elçiliklerin müdahil olduğu uzun süren bir dini kopuştan sonra kalıcı bir varlık kazanan İstanbul'daki Ermeni Katolik Patrikhanesi'nin ruhani otoritesine bağlanması için Papa XIII. Leon'un mührünü taşıyan mektubu beklemek gerekecektir.

İzmir'e son gelenler (1820), Amerikan *revivalizm*inin* ifadesi olan Boston'daki *American Board of Commissioners for Foreign Missions* tarafından gönderilen Amerikalı Protestan misyonerleridir. Kudüs ve Beyrut'ta Müslümanlara ve Yahudilere din değiştirtmenin imkânsızlığını gördükten sonra, Doğulu Hıristiyanlara yönelirler. Bunlar arasında Ermeniler, Apostolik Kilisesi'nin sert muhalefetine rağmen, gözde hedefleri olur. Reform'u vaaz etmek için, William Goodell ya da Elias Riggs gibi öncüler, demotik [halk dili] Ermeniceyi öğrenmekle yetinmeyip, Kitabı Mukaddes'i cemaat diline, yani *Aşkharapar*'a çevirerek İsa öğretisini benimsetme işine girişirler. Ermeni alfabesinin icadını takiben, 5. yüzyılda Kitabı Mukaddes'in Klasik Ermeniceye, yani *Kırapar*'a çevrilmesi edebi bir şaheserdir. 19. yüzyılda, uzun bir evrim geçirmiş olan *Kırapar*, ruhban sınıfının ve okumuşların anladığı ibadet dilidir. 17. yüzyıldan itibaren, *Aşkharapar*, hesap defterlerinde ve noter belgelerinde kullanılan cemaat dili mertebesine ulaşmıştır, fakat "muntazam" olmayan, içinde Türkçeden, Farsçadan, Arapçadan alınmış kelimelerin ve çeşitli lehçelere özgü biçimlerin bolca bulunduğu bir dildir. "Eskiler ve Modernler" arasındaki dile ve "milli eğitim"e ilişkin kavga –Ermenilerin çoğunluğu okuma yazma bilmez ve ölü dil haline gelen *Kırapar*'ı anlamaz– Osmanlı Ermeni entelijansiyasını sarsarken, Amerikalıların müdahalesi kesindir. 1839'da İzmir'de, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk Ermenice süreli yayınını çıkarırlar. Cemaat dilinde basılan aylık dergi *Işdemaran Bidani Kidelyats* (Faydalı Bilgiler Ambarı).[13] Yine İzmir'de, Elias Riggs, yeni Luther olarak, 1840'ta Yeni Ahit'in *Aşkharapar*'a çevrilmesine girişir. Yerel kolej Surp Mesrob'un iki "modern" öğretmeni olan Andreas Papazyan ve Ğugas Baltazaryan ona yardım ederler. 1847'de yayımlanan bu çeviri, kusurlarına rağmen, Türkiye Er-

* İncil ruhunun yeniden canlandırılmasını amaçlayan dini öğreti. [ç.n.]

menilerinin dil bakımından birleşmesine katkıda bulunmuş ve İstanbullu ve İzmirli Ermeni yazarların yolunu açmıştır. Ne var ki, bu, Apostolik Kilisesi'ne göre bir meydan okumadır ve 1850'de kopuş kesin bir hal alır. Protestanlık başarıyla Küçük Asya'ya nüfuz eder, fakat İzmir'de, Amerikalı misyonerlerin mezhep değiştirme işi için gerekli araç gereci kullandığı bir laboratuvar işlevi gören bu şehirde, pek az yandaş edinir. 1880'de, İzmir'deki Evanjelik Ermeni Kilisesi'nin üyeleri yüz kadardır; bunlar Anadolulu göçmenler arasından devşirilmiş ve *Board*'un bir misyonerinin ruhani vesayeti altına yerleştirilmişlerdir. Daha sonra, *Haynots*'ta bir Ermeni şapeli, okulu ve rahibi olacaktır; iyi ailelerin çocukları ise, 1914'ün arifesinde, kırsal Paradiso [Şirinyer, Buca'da] mevkiinde, İzmir'in bu köşesine Segovya havası veren Roma su bentlerinin yakınına kurulan ünlü American College'da Protestan kültürünün etkilerine maruz kalacaklardır.

Kültür

Hemen hemen bütün kültürel alanlarda –matbaa, gazetecilik, okul, edebiyat– Avrupa'yla devamlı temas nedeniyle, Ermeni "aydınlanmacı" hareketi İzmir'de İstanbul'dakinden daha erken gelişir. 1830'lu yıllarda başlar ve *Tanzimat*'ın tanıdığı özgürlüklerden faydalanır. Tarihçi Arşag Alboyacıyan ticaretin gelişmesinin ve Ermeni matbaacılığının gelişmesinin daima eşzamanlı olduğunu saptamıştır. Bu ilişki, 1676'da bir matbaanın bulunduğu, çekingen okul girişimlerine paralel olarak birkaç dini eserin basıldığı İzmir'de doğrulanır. 1799'da, Peder Hovnan Vanantetsi'nin idaresi altında, küçük bir erkek okulu, Surp Mesrob kurulur. Başlangıcı hayli mütevazıdır. Okul, Abroyan ailesi tarafından "millet"e hediye edilen ahşap bir evdedir. 1825'te, iki

"hayırsever" –kültürel gelişmenin aktörleri olan zengin ve dindar tüccarlar– Krikor Baboyan (İngiliz Konsolosluğu'nun dragomanı) ve Avedis Yezikyan yeni bir okul yaptırırlar. Okulun idaresi, İstanbul'dan gelmiş olan Ermenice ve İtalyanca öğretmeni Andreas Papazyan'a emanet edilir. Papazyan, "ticarette gerekli iletişim araçları" olan dillerin öğrenilmesine vurgu yapan bir ders programı hazırlar. *Kırapar*'ın, dinin ve hesap yapmanın yanı sıra, cemaat dili Ermenice, İtalyanca, Rumca ve Türkçe öğretilir. "Voltaire'in dili"nin zararlı etkisi üzerine şiddetli bir tartışmadan sonra, Trieste'ye yerleşmiş bir tüccar olan Bedros Çelebi Yusufyan'ın 40.000 florinlik bir bağışı sayesinde Fransızca ve İngilizce kürsüleri kurulur. 1831-1845 yıllarının kolejin en başarılı dönemi olduğu kabul edilir. Yabancı dillerde tiyatro temsilleri verilir, burslu öğrenciler uzaklara giderler ve "diplomalılar" imrenilecek mevkilere erişirler. İzmir'in "Ermeni Atina'sı" olarak nitelendirilmesi bu döneme rastlar. Abartılı bir hükümdür bu. O tarihte, Osmanlı İmparatorluğu'nda, Üsküdar'daki [Cemaran] hariç, bu isme layık tek bir Ermeni okulu yoktur ve Madteos Mamuryan'ın (1830-1901) çocukluk *Hatıralar*'ı daha gerçekçidir.[14] 1837'de ailesi, çocuklarını veba salgınından korumak için İzmir'den kaçar. Böylece başlayan uzun gezginlik onları önce Şıra'ya, sonra İskenderiye'ye ulaştırır. Madteos'un zaman zaman gittiği okullar Rum okullarıdır ve buralarda hiç istisnasız, bir kültürel milliyetçilik ve dini hoşgörüsüzlük hüküm sürer. İskenderiye sokaklarında Arapça öğrenir. Son olarak, 1843'te, babası onu, kardeşiyle birlikte Ermenice eğitim alsınlar diye İzmir'e geri göndermeye karar verir. İki çocuk bir Türk denizcisine, "kaptan Osman"a emanet edilir, yelkenlisi İskenderiye'den İzmir'e beş haftada gidecektir. Yolculuğun tehlikelerinin ardından "vatan"ını görmek, *Haynots*'a çıkan dar ve eğri büğrü sokakların çamuruna rağmen, Madteos için büyüleyicidir. Ahşap evlerin

etrafında, kuyulu ve havuzlu bakımlı bahçelerin sihri, mahallenin çamurlu görüntüsünü hafifletir. Katı bir çalışma anlayışının hâkim olduğu babasının ailesi, Basmahane civarında yaşar. Osmanlı hükümetinin kefalet ibaresiyle (1770) Ermeniler tarafından kurulan, 500 işçinin çalıştığı, büyükbabasının hissedar ve ustabaşı olduğu bu basma kumaş fabrikası terk edilmiş haldedir. Yirmi yıl sonra gar haline getirilecektir: Kasaba Garı. Madteos sonunda Surp Mesrob Koleji'ne kabul edilir. Tüzük, öğrencilerin Ermenice dilbilgisine hâkim olmadan Andreas Papazyan ve Ğugas Baltazaryan'ın ders verdikleri "üst sınıf"a geçmesine izin vermez. 13 yaşında olmasına rağmen, küçüklerin sınıfına gönderilir. Ne sandalye vardır, ne masa, ne kara tahta, ne kâğıt kalem; yalnızca bir papazın indirdiği değnek ve *falaka* darbeleri altında Ermenice alfabenin parmaklarla çizildiği bir kum yığını. Okumanın *Kırapar* dilde mezamir kitabından ve Yeni Ahit'ten öğrenildiği geçiş sınıfında uygulanan eğitim de aynı ölçüde serttir. 1845 yangını ve getirdiği değişiklikler, okul bu yangından zarar görmemiş olsa bile, Madteos'un karmaşık okul hayatını sona erdirecektir. Bir burs kazanıp Padova'ya gidecek ve orada beş yıl boyunca Viyana Mıkhitaristlerinin kolejinde bilgiye olan susuzluğunu nihayet dindirebilecektir.

Bununla beraber, Aydınlanma İzmir'de gelişir. Bedros Çelebi Yusufyan, Surp Mesrob Koleji'ne bir matbaa hediye etmiştir; bu da piskopos ve müstakbel İstanbul patriği Çuhacıyan'ın *Kırapar* dilinde, ahlak ve din konularında birkaç eser ile Fénelon ve Chateaubriand'ın çevirilerini yayımlamasını sağlar. Daha sonra matbaa Ğugas Baltazaryan'a geçer; o da, tüccar Isdepan Baboyan'ın mali desteğiyle, *Arşaluys Araradyan*'ı (Ararat Şafağı) çıkarır (1840-1886). *Aşkharapar* dilinde Avrupa tarzı bir süreli yayın çıkarmaya yönelik ilk girişimdir bu. 1922'ye kadar İzmir'de çıkacak olan otuz kadar Ermenice süreli yayının da il-

kidir.[15] 1840-1880 yıllarında fikir ticareti ve Ermenice yazı sanatları Ege'nin Babil'inde birdenbire gelişip serpilir. Öğretmenler, yazarlar, çevirmenler, matbaacılar, gazeteciler; hemen hepsi Andreas Papazyan'ın öğrencileri olan bu kişiler Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde ve dışında Ermeni entelektüel gelişimine katkıda bulunurlar. Toplumsal ilişkileri konusunda çok titizlenen, iş dünyasına atılmış "aristokratik" bir ailenin çocuğu olan Harutyun Dedeyan (1832-1868), beş erkek kardeşin dinamik unsuru olarak, nihai atılımı gerçekleştirir. Daha 20 yaşında bile değilken, 1851'de kendi matbaasını kurar. 1851, İstanbul Ermenicesinin "yazılı dil olması" bakımından geçiş yılıdır. 17 yaşındaki Krikor Odyan, *Aşkharapar*'ın Ermenilerin ortak dili haline gelmesi için bir "Öneri" [*Araçargutyun*] yayımlar.[16] Dedeyan'ın ölümünden sonra matbaayı kardeşleri Isdepan ve Garabed devralır, matbaa 1893'te kesin olarak kapanır. Dedeyan kardeşler, görevleri konusunda kesin bir mevhuma sahiptirler: "Halk"ı eğitmek, ona kitap zevkini aşılamak, *Aşkharapar*'ı geliştirmek ve zenginleştirmek. Gerçekten de hiçbir matbaa, Viyana ve Venedik Mıkhitaristlerininkiler hariç, Ermenilerin uyanışında ve eğitiminde böylesi bir rol oynamamıştır. Dedeyan matbaası, roman ve tiyatro oyunu çevirilerinin yayımında uzmanlaşmış bir yayınevidir; eğlenceyi ve toplumsallaşmayı bir araya getiren tiyatro, İstanbullu ve Tiflisli Ermeni truplarının turneye geldikleri İzmir'de erken moda olur. 130 eserin çevirisini yayımlamak için, Dedeyanlar kendileri çevirmen olurlar, çevrelerinde de çoğunlukla kendi kendilerini yetiştirmiş, Ermeni cemaatinin kültürel gecikmişliğini telafi etmek için ortak bir arzuyla hareket eden, düşük bir maaşla hızlı ve iyi çalışan genç entelektüeller vardır. Krikor Çilingiryan, Mesrob Nubaryan, Krikor Mıseryan, Garabed Ütücüyan, Madteos Mamuryan İzmir'de gerçek bir "çevirmenler okulu" oluştururlar.[17] La Fontaine, Victor Hugo,

Lamartine, Alexandre Dumas, Eugène Sue, Jules Verne, Molière, Musset, Racine vd. çevirirler. Ermeni ve kadın okurların sayısının artmasıyla, kitaplar tüm Osmanlı İmparatorluğu'nda satılır. Krikor Çilingiryan'ın yaptığı Victor Hugo'nun *Sefiller*'inin çevirisi (1869) toplumsal adalet ve devrim fikrini Anadolu'ya taşıyan bir çok-satardır. Bu seçkinler topluluğu paranın, firmalarda, Avrupa konsolosluklarında veya Osmanlı yönetiminde gelinmiş mevkilerin seçkinleri değildir. Liberal kanaatlerini Masonluktan alan milliyetçi ve modernist bir entelijansiyadır. Neredeyse hepsi Dikran Locası'na (1864-1894) mensuptur; Büyük İngiliz Locası'nı örnek alarak kurulan bu locada 108 Ermeni "birader"in yanı sıra 7 Türk ve 3 Rum bulunur.[18] Bunlar Batı, daha doğrusu Fransız kültürü ile "Ermeni milleti" arasındaki aracılardır, temel mesele aktarımdır. M. Mamuryan'ın *Ivanhoe* çevirisinin (1873) önsözünde söylediği de budur:

> Genel olarak, yaşlılar ve gençler Paris hayatını, âdetlerini, modalarını, gazetelerini taklit etmeye başlıyor. Yalnız göreneklerimiz, giysilerimiz, dekorumuz (...) Fransa'dan gelmekle kalmıyor, Fransa bizi zihinsel bakımdan da besledi, duygusal yönden eğitti ve hatta kalemlerimize bir zarafet verdi.

Dedeyanlar kendi süreli yayınlarını da çıkarırlar: *Arpi Araradyan* (Ararat Güneşi, 1853-1856), *Timag* (Maske, 1862-1863), vs. Osmanlı Ermenilerinin kültür hayatında iz bırakmış olan, Krikor Çilingiryan tarafından kurulan *Dzağig* (Çiçek, 1861-1865), Madteos Mamuryan tarafından kurulan *Arevelyan Mamul* (Doğu Basını, 1871-1909) gibi dergiler kendi matbaalarında basılmış ve bazı sanat hamileri tarafından desteklenmişlerdir. Madteos Mamuryan İstanbul, Londra, Cambridge ve Paris'te öğrenim amacıyla kaldıktan sonra İzmir'e dönmüş ve her biçime girebilen bir yazar olduğunu göstermiştir. Pedagojiye meraklı olan Mamuryan 1867'den 1889'a, *Gümüş Çağ* boyunca, Surp Mesrob Koleji'ni yönetmek gibi zor bir işi üstlenmiş, misyonerlerin ve yabancı okul-

ların yanı sıra Türk Rüşdiye mektebinin rekabetiyle karşı karşıya kalmıştır. Zihnen bağımsız biri olarak, kendi matbaasını kurar. Fakat en modern, cemaatlerarası temaslara en açık matbaa Boğos Takikyan'ınkidir (1864). İzmir'de kullanılan her dil ve alfabede yayınlar basar: Ermenice, Rumca, Türkçe, Fransızca, İngilizce, Ladino. 1848'de Paris barikatlarında bulunmuş olan Ermeni gazeteci Isdepan Vosgan'ın *La Réforme*'u, Kevork Bubliyan tarafından Türkçe yayımlanan *İntibah*, İzmir'in en iyi Türkçe yayını olan *Terakki*, *La Revue de Smyrne*, *Le Journal de Smyrne*, *The Report*, *Le Courrier de Smyrne*, Ladino *Novelist* (Haberci) ve Ladino-Osmanlıca (*El*) *Meserret* vs. onun matbaasından çıkar.

İzmir, kültür alanında yapılan işlerin –okul, dil, çeviri, gazetecilik– toplumsal bir hareketlilik ve yeni ihtiyaçlar yarattığı ve İstanbul'da 1880'de Ermenice romanın ortaya çıkışını hazırlayan bir şantiye gibidir. 1911'den 1914'e *Hay Kraganutyun* (Ermeni Edebiyatı) dergisi de yine İzmir'de modern eleştirinin öncüsü olmuştur.

Sonuç

Sonuna yaklaşmakta olan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki her siyasi olayın İzmir'deki Ermeni toplumu üzerinde yankıları oldu: Hamidiye Alayları'nın katliamları, Jöntürk ihtilali, İtalyanlarla Türkler arasındaki Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları, Adana katliamları, Birinci Dünya Savaşı; bunlar Müslüman muhacirleri ve Ermeni yetimlerini İzmir'e getirdi. İzmir'deki cemaat 1912-1913'te, Ermeni alfabesinin icadının 1500. yılını ve Ermeni matbaasının icadının 400. yılını anma toplantılarına katıldı. Ertelenmiş bir felaket öncesinde kimliğin gururla tazelenmesiydi bu; zira İzmirli Ermeniler 1915-1916'daki tehcirden, Alman generali

Liman von Sanders'in müdahalesi sayesinde kılpayı kurtuldular. 1919'dan 1922'ye, Yahudi cemaatinin aksine, Ermeni cemaatinin önde gelenleri İzmir ve yöresini ilhak eden Yunan devletine açıkça bağlandılar. Sevr Antlaşması'yla (1920) teyit edilen, Kemalistlerin tanımadığı bu ilhak, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu topraklarını da bağımsız Ermeni Cumhuriyeti'ne bırakıyordu (1918-1920). Ermeni siyasi örgütlerinin neredeyse var olmadığı bir şehirde, Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesi, Kilikya'nın Fransızlarca tahliye edilmesinden (1921) daha az heyecan yarattı.

1909'da, Adana katliamlarından sonra başlayan, 1913'te, ardından 1919'da devam eden Ermeni göçü, mallarını ve ailelerini güven altına almak konusunda kaygılı zengin tüccarları ilgilendirdi ilkin. Güvenliğe ilişkin aynı refleks, Eylül 1922'de, Mustafa Kemal'in ordusunun İzmir'e girişinden önce, başkaları lehine işledi. Tanıklar, tarihçiler, romancılar 9 ile 13 Eylül arasında Ermeni, Rum ve "Frenk" mahallelerinin üstüne çöken felaketi anlattılar veya tahlil ettiler.[19] Müdahale etmeme ve yalnızca kendi vatandaşlarını gemiye alma emrini almış olan 21 müttefik savaş gemisinin gözü önünde cereyan eden talanlar, yangınlar, tecavüzler, cinayetler, adam kaçırmalar, "gâvur İzmir"in sonu oldu. Uydurma bir öz-savunmanın ardından, yangın, Surp Isdepanos Kilisesi'ne sığınmış binlerce Ermeni'yi rıhtımlara doğru kovaladı. Orada, ateşle su arasında, tanımlanamaz bir anafor içinde, Marsilya'da doğan ama Rum büyükannesi vasıtasıyla bir İzmir çocuğu olan Antonin Artaud'nun "Vahşet Tiyatrosu"nu [*Théâtre de la cruauté*] önceleyen sahneler oynandı. Rıhtımlarda, bir Ermeni, karısını ve dört küçük çocuğunu bir gemiye iter. Adı Kaspar Dagaryan'dır. Türk askerleri onu vurur, sonra da yerde sürüklerler. Bugün, Paris'in banliyösünde, o zaman sekiz yaşında olan oğlu Nerses'in gözünün önüne babasının kanlar içindeki yüzü ve kulaklarına "Baydzar, çocuklara iyi bak!" diye annesine

bağıran sesi geliyor. Tıpkı "suyun üstünde yüzen başlar"ın, insanlardan oluşan yükleriyle geri dönen kayıkların, halatlara tutunmaya çalışanların üstüne kaynar su döken İngiliz gemicilerin, ailesini alan Yunan gemisinin, Pire'deki Lipazna kampının da gözünün önüne geldiği gibi. Aynı esnada, oradan birkaç metre ötede, sekiz yaşındaki bir başka oğlan çocuğu, küçük bir Fransız, İzmir'in son Ermeni piskoposunun saklandığı *Edgar-Quinet* kruvazörünün küpeştesindedir. Çocuk, büyüdüğünde devamlı rüyalarına girecek sahneler yaşamış: merhametsiz askeri birliklerin kol gezdiği sokaklar, halkın haykırışlarına karışan yangının homurtusu, Fransız Konsolosluğu'na hücum eden insan seli. Doğduğu şehrin yakılmasını seyredip, "Bayım, fotoğraf çekin!" diye yalvarmış bir subaya. Bu subay, İzmir felaketinin, üzerinde geçmişin izlerini ve imgelerini ne pahasına olursa olsun kurtarma takıntısını yarattığı, geleceğin Fransız Sinemateki'nin kurucusu Henri Langlois'dır (1914-1977).[20]

Ermeni kurbanlarının sayısını, maddi zararın büyüklüğünü –*Haynots* haritadan silinmiştir– Yunan adalarında ve Yunanistan'da karaya çıkan felaketten kurtulmuş olanların sayısını kestirmek imkânsız. İzmirli Ermeni mültecilerinin dört bir yana dağılması 1920'li yıllarda başlar. Küçük bir kısmı Yunanistan'da kalmış veya Sovyet Ermenistanı'nı tercih etmiştir. Diğerleri Mısır'daki Ermeni cemaatine katılıp onu güçlendirmiştir. Daha başkaları Fransa'ya, ABD'ye ve Latin Amerika'ya gitmiş ve Buenos Aires, Cordoba, Montevideo ve Santiago'da Ermeni kolonilerinin kurulmasına katkıda bulunmuşlardır. 1965'te, Samos'ta, İzmirli son Ermeni'yle karşılaştım, yoksul bir işportacıydı. "Ah! İzmir, İzmir" diye uzun uzun iç çekişi sıla hasretini dile getiriyordu.

Kaynak: "Les Arméniens: le dynamisme d'une petite communauté," Marie-Carmen Smyrnelis (ed.), *Smyrne, la ville oubliée 1830-1930* içinde, Paris: Éditions Autrement, 2006, s. 79-91.

Notlar

1 Viyana'da (1899), 372 ve 166 sayfalık iki cilt halinde yayımlandı.

2 Hagop Kosyan (1865-1937) Erzurum'da doğdu, Viyana'daki Ermeni Mıkhitaristler topluluğunun mensubu olup İzmir'de görev yaptı.

3 H. C. Eprikyan, *Badgerazart Pnaşkharhik Pararan* [Resimli Coğrafya Sözlüğü], Viyana, 1903-1905, s. 785-800. Krş. B. Simonyan, *Huşamadyan. Haygagan Zımürniyan* [Hatıra Albümü. Ermenilerin İzmir'i], Paris, 1936; *Mer Zımürniyan yev Şırçaga Kağakneri* [Bizim İzmir ve Çevre İlleri], New York, 1960; K. Bohaciyan, "Zımürniya yev Zımürniyayi Hay Kağıtı" [İzmir ve İzmir Ermeni Kolonisi], Paris'te *Haraç* gazetesinde 21 Eylül 1972'den 8 Kasım 1972'ye kadar yayımlanan 40 makale; R. H. Kévorkian ve P. Paboudjian, *Les Arméniens dans l'empire ottoman à la veille du Génocide*, Paris, 1992, s. 161-172. R. G. Hovannisian, 2-3 Kasım 2002'de, Kaliforniya Üniversitesi (UCLA) bünyesinde, "İzmir Ermeni Cemaati" başlıklı uluslararası bir kolokyum düzenledi. Yeni yazılmış üç tezde İzmirli Ermeniler hakkında sayfalara rastlanır: Bkz. C. Bilsel, *Cultures et fonctionnalités: l'évolution de la morphologie urbaine de la ville d'Izmir aux XI-Xème et début du XXème siècles*, Paris X, 1996; M. C. Smyrnelis, *Une société hors de soi. Identités et relations sociales à Smyrne aux XVIIIe et XIXe siècles*, Paris, EHESS, 2000 [kitap olarak, aynı isimle, Louvain: Éditions Peeters, 2005]; H. Georgelin, *La fin de la Belle Epoque à Smyrne (1870-1922)*, Paris, EHESS, 2002 [kitap olarak, *La fin de Smyrne, du cosmopolitisme aux nationalismes*, Paris: CNRS Editions, 2005].

4 P. Simonian, *a.g.e.*, s. 12'de, İzmir'deki Ermenilerin, şehrin nüfusuna oranla, J. B. Tavernier'den Elisée Reclus'ye uzanan seyyahlar, coğrafyacılar, Avrupalı gazeteciler tarafından tahmin edilen sayısının bir listesini yayımlamıştır. Ch. Texier'ye göre 1836'da İzmir'de 10.000 Ermeni varmış, *Journal de Smyrne*'e göre 1837'de 6000, Sherperd'a göre 1857'de 10.000, B. Slaas'a göre 1868'de 12.000, ama E. Reclus'ye göre 1884'te 9000, H. Kosyan'a göre 1898'de 11.000 ila 12.000. Aydın *vilayet*inin bütününde, Ermeni Patrikhanesi'nin (1913) istatistikleri Ermenilerin sayısını 21.145 olarak, 1914'teki Osmanlı sayımı 20.776 olarak verir.

5 İlk kez 1677'de Paris'te yayımlanan *Les six voyages en Turquie et en Perse* adlı çok satan kitabın yazarı.

6 C. Bilsel, *a.g.e.*, s. 47.

7 *a.g.e.*, s. 280-283.

8 H. Kosyan, *a.g.e.*, s. 42.

9 O tarihte Osmanlı İmparatorluğu'nda üç ayrı ruhani yönetim olduğunu belirtmek gerek: Kilikya *Gatoğigos*luğu, Kudüs Patrikliği, Akhtamar (Van Gölü'nde) *Gatoğigos*luğu.

10 Marie-Carmen Smyrnelis, "Les Arméniens catholiques de Smyrne au XVIIIe et XIXe siècles," *Revue du Monde Arménien moderne et contemporain* 2 (1995-1996), s. 25-44.

11 H. Kosyan, *a.g.e.*, s. 310.

12 Krş. M. C. Smyrnelis'in adı geçen tezi.

13 1854'e kadar yayımlanır, sonra *Avedaper* [Müjdeci] adı altında İstanbul'da yayımlanmaya başlar (1855-1915).

14 M. Mamuryan, *Kordzer* [Eserleri] içinde, Antilyas, 1990, s. 247-372. Tamamlanmamış bir şaheser.

15 Krş. M. N. Hagopyan, *Zımürniyahay Mamuli Badmutyun* [İzmir Ermeni Basınının Tarihi], (1839-1860), Erivan, 1984, ve (1861-1880), Erivan, 1987.

16 Krikor Odyan (1834-1887), Mithat Paşa'nın mesai arkadaşı olmuş yüksek rütbeli bir Osmanlı memurudur.

17 Krş. Vahe Oşagan, "L'Ecole des traducteurs arméniens de Smyrne," *Haygazian*, Beyrut, 1984, cilt 4.

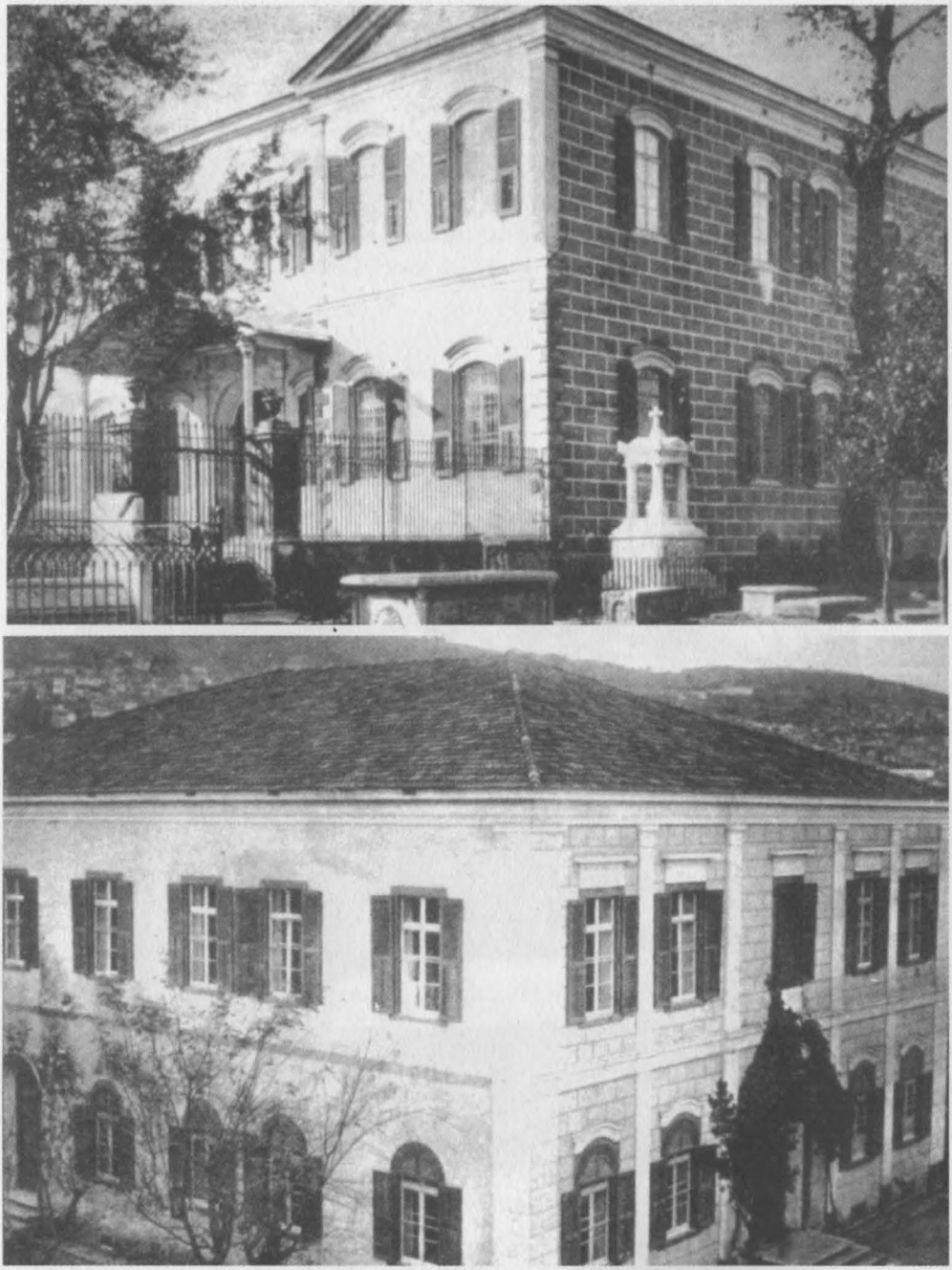
18 Arthur Beyleryan, "Azad Vormnatrutyan Mudkı Osmanyan Gaysrutyan yev Bolso Haygagan 'Ser' Otyagı JT Tarun" [Masonluğun Osmanlı İmparatorluğu'na Girişi ve 19. yüzyılda İstanbul'daki Ermeni 'Ser' (Sevgi) Locası], *Haygazyan Hayakidagan Hantes*, Beyrut, 2001, s. 161.

19 Krş. Marjorie Housepian, *Smyrna 1922. The Destruction of a City*, Londra, 1972.

20 G. P. Langlois, G. Myrent, H. Langlois, *Henri Langlois, Premier citoyen du Cinéma*, Paris, 1986, s. 16-21.

1845'teki yangından sonra Melkon Yeramyan tarafından 1853'te kâgir olarak yeniden inşa edilen Surp Isdepanos Kilisesi, yetki alanı İzmir ve civarındaki iller olan başpiskoposluk merkezini de bünyesinde barındırıyordu.

İzmir'in iki önemli eğitim merkezi: 1799'da kurulan Surp Mesrob (Mesrobyan) erkek okulu (üstte) ve 1838'de Sarkisyan adıyla kurulup daha sonra Hıripsimyan adıyla anılan kız okulu.

1908 Jöntürk Devrimi sonrasında İzmir'deki toplumsal canlanmanın sembollerinden *Osmanyan Hay Vorsortneru Agump* / Osmanlı Ermeni Avcılar Kulübü (üstte).
1922'deki İzmir Felaketi günlerinin hemen ardından Ermeni mahallesi Haynots'un durumu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Yeniyetmelerinin Oyunları

Filozof Johan Huizinga'nın 1938'de yayımlanan ünlü eseri *Homo Ludens*'te[1] ileri sürdüğü gibi, insan oyuncu bir hayvandır. Bir yüzyıldan diğerine, bir dünyadan diğerine tarihçiler, sonra da antropologlar insan topluluklarındaki oyunların evrenselliğini ve çeşitliliğini gözlemlemişlerdir. Daha yakın zamanlarda, psikologlar ve eğitimciler, oyunu kötüleyenlere karşı, oyunu bireyin zihinsel ve manevi gelişiminin etkeni olarak övmüşlerdir. Oyun aleyhtarları, sağladığı zevkten başka amacı olmadığını söyledikleri oyun faaliyetinin temel sebepsizliğinin altını çizmişlerdir; ahlakçılar ise, dünyanın her bölgesinde, oyun tutkusunu günahla bir tutmuşlardır. Roger Caillois, kısa ama kayda değer bir önsözünde,[2] Huizinga'nın "oyunun sebepsizliği" veya "gerekliliği" üstüne, "oyunun kendisinin değil de, dile getirdiği ve geliştirdiği psikolojik yönelimlerin, önemli uygarlık etkenlerini ne bakımdan zorunlu kılabildiğini gösterdiği çeşitli ve zengin anlamlar"[3] üstüne düşünmesini devam ettirmiştir. Bu düşünce "oyun" kelimesinin dile getirdiği özgül faaliyete uygun düşmekle kalmaz, toplumsal oyunun düzenleyicisi olan hukuka, siyasete, sevgiye, savaşa ve sanata da uzanır.

Freud'un kültür ve uygarlık meselelerine olan erken ilgisi bilinir. Öncülerini örnek alan psikanalistler, kültür fenomeni olarak oyunun yapısına ve anlamına özellikle ilgi göstermişlerdir. Mesela, D. W. Winnicot, insanın içinde yaşadığı mevcut dün-

yanın ("gerçeklik") ve bireyin ruhsal hayatının karşısına, üçüncü bir alan çıkarmıştır, "yaratıcı hayata ve insanın tüm kültürel hayatına uzanan oyunun alanı."[4]

Oyunun temel niteliklerini veya özelliklerini kısaca tanımlamak için, J. Huizinga'nın argümanlarını[5] yeniden ele alacağız, gerçi "[oyun] kelime[si]nin ve metaforlarının kullanımlarını incelemek, kavramın barındırdığı potansiyellerin çoğul olduğunu ve bazen de birbiriyle çeliştiğini ortaya koyar."[6]

Oyun boş vakitte gerçekleşir. Kuvvetleri seferber etse ve yatırım gerektirse de, zorunluluklara yol açsa da, "gündelik hayatın dışında" gerçekleşir, fakat gündelik hayatın zorunluluklarıyla münavebeli olarak. Grup ilişkilerinin ortaya çıkmasını sağlayan, manevi ve toplumsal bağlar kuran oyunun kültürel bir işlevi vardır. Bayramların, ibadetin ve kutsalın alanında yeri vardır.

Her oyun "cereyan eder": Belli zaman ve mekân sınırları içinde oynandığı anlamına gelir bu. Bir yandan, her oyun "kendi akışına ve kendi anlamına sahiptir." İçinde meydana gelen değişiklikleri, zincirlemeleri ve sonuçlarıyla, "sonuna kadar" oynanır, daha doğrusu oynanmalıdır. Bir kere oynanınca, oyun aktarılır, tekrarlanabilir, tekrarlanma imkânı oyunun temel niteliklerinden biridir. Öte yandan, her oyunun kendi uzamsal alanı, sahası (arena, tapınak, sahne, ekran, spor sahası, sokak, vs.) vardır, bu sahada hem "düzen" hem "gerilim" hüküm sürer.

Her oyunun kendi kuralları vardır ve oyunun kuralları "zorunlu ve tartışılmaz"dır. Bunun içindir ki "oyunbozan," oyunun kurallarına uymayan kişi, daima kınanacak bir kişidir, yüzkarasıdır. "Oyunun alanı"nda, gündelik hayatın yasaları ve âdetleri geçici olarak ilga edilir ve hiçbir değerleri kalmaz. İster Tanrı Saturnus onuruna yapılan şenlikler sırasında veya Karnaval sırasındaki cinsel veya ahlaki ihlaller söz konusu olsun, ister

yeniyetmelerin kabul törenleri sırasında kabile içindeki kavgaların askıya alınması söz konusu olsun, "başka türlü davranılır." Nihayet, oyunun esrarı, "başkası olma" kolaylığı, kendini kılık değiştirmede gösterir: Tebdil-i kıyafet veya maske başka bir kişiyi "oynama"yı sağlar. Çoğu zaman bir veya birden çok oyun arkadaşı gerektiren –tek kişilik oyunlar olsa bile ve "yalnız oynamak" mümkün olsa bile– bir kurallar bütününü ve birleştirici işlemleri bilmeyi ve uygulamayı içeren, kültürel çeşitliliği yansıtan çeşitliliğiyle oyunlar, toplum halinde yaşama yeteneğinin mükemmel örnekleri olup, yaş gruplarına, toplumsal sınıflara ve cinsiyetlere göre değişiklik gösterir.

Geç Osmanlı İmparatorluğu'nda, oyunlar veya tiyatro ve sinema gibi, ister eski ister yeni olsun gösterilere duyulan aşırı ilgi, toplumun bütün cemaatlerinde ve tabakalarında yaygındır. İster aşık oyunu ister kaydırak oyunu söz konusu olsun –Küçük Asya'da çok eskilerden beri oynandığı bilinen oyunlardan biri; bunun Türk versiyonu merkezdeki bir "ateş"in etrafındaki ortak merkezli üç halka şeklindedir–[7] ister satranç, ister erkeklerin kahvelere gitmesiyle yaygınlaşan tavla oyunu, ailelerin evlerine giren iskambil oyunları, Karagöz temsilleri, güreş müsabakaları, Şiiler tarafından Hüseyin'in şehit edilmesini anma törenleri olsun, Osmanlıların oyunlara ve gösterilere düşkünlüğünün örnekleri pek çoktur. 19. yüzyılın sonunda Anadolu'daki Ermeni cemaatlerince oynanan birkaç oyunu örnek alarak, toplu oyunların Osmanlı İmparatorluğu'nda gençlerin ve yeniyetmelerin toplumsallaşması işlevine de sahip olduğunu göstermeye çalışacağız.

❋

Vanlı bir aydın olan Dikran Çituni,[8] Osmanlı İmparatorluğu'ndaki oyunları inceleme konusunda bir öncü olarak kabul edilmelidir. Ağustos 1904'te İstanbul'da bir Ermeni süreli yayı-

nında çıkan "Japonya'da Hayat" adlı makalesini[9] yazma sebebi Japonların Port Arthur'da ve Vladivostok'ta Ruslara karşı kazandıkları zaferlerdir. En başta Osmanlı yöneticilerini ve aydınlarını olmak üzere "Dünya âlemi şaşırtan zaferler," Japonya'nın maddi yönden gelişmesiyle açıklanır. Gerçekten de Japon devleti en yeni teknikleri teşvik etmiş, donanmayı ve orduyu modernize etmiş ve hem kız hem erkek çocukların eğitimini zorunlu kılmıştır; beden eğitimini ve oyun alıştırmalarını da ihmal etmemiştir. Japonya modernleşmesinin etkenlerinin altını çizmek, Abdülhamid'in sansürünü atlatarak Osmanlı İmparatorluğu'nun gecikmelerini ve zaaflarını hatırlatmanın bir yoluydu. Ama bu siyasi metafor, tam da Çituni'deki tamamen "milli" (yani cemaate ilişkin) kaygıları da ortaya çıkarır.[10] Ermeni kültür derneklerinin, okullar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya vilayetlerindeki Ermenilerin eğitimi yoluyla "yeniden canlanması" işine giriştikleri bir sırada. İki yıl sonra tamamladığı *Arevelyan Khağaşkhar gam Dohmig Khağer* (Doğu'nun Oyun Dünyası veya Milli Oyunlar) adlı incelemesinde bu kaygılar apaçık ortadadır. Van yöresine (Ermeniler için "tarihi" Vaspurakan eyaleti) ayrılmış bu inceleme, yazarına bir edebiyat ödülü, "milli menfaat" yönü ağırlıklı bir eseri taçlandırmak amacıyla verilen İzmiryants ödülünü getirir (Temmuz 1907); ayrıca İstanbul basınından övgü dolu eleştiriler alır.[11] Ancak, 1919'da, *Arevelyan Khağaşkhar* (Doğu'nun Oyun Dünyası) adıyla yayımlanmasına değin kitap haline gelememiştir.[12] Ne var ki o tarihte İstanbul müttefiklerin işgali altındadır, doğu *vilayet*lerindeki Ermeniler yok olmuştur, bu eser de bir anlamda bir hatıra kitabı niteliğini almıştır.

1908'de kaleme aldığı önsözde, çeşitlemeleriyle 265 oyunu sıralayan ve tasvir eden, bu oyunlara ayrılan alanı, oyuncuların sayısını ve yaşını belirten yazar, Fransızca bir kitaptan esinlen-

diğini belirtir.[13] "Çocuk oynayarak büyür" ve çocuk için "oynamak, yaşamak ve kendini geliştirmektir" savını öne süren yazarın hedefi, örnek aldığı kişininki gibi, "sağlam vücutta sağlam kafa"nın gelişimine katkıda bulunmaktır. Sırf bu pedagojik teranelere indirgenecek olursa, Çituni'nin kitabının pek ilgi çekici yanı olmaz. Fakat, Van çevresindeki oyunları tasvir etmek için Fransız modelini kullanan Çituni, eserine etnografik bir boyut kazandırır; o dönem için, yaratılması gereken bir bilim dalının ilk adımları söz konusu olsa bile. Oyunların eskiliğinin altını çizerken, bu eskiliği, çocukluktan ihtiyarlığa, insana özgü olan bu oyun oynama niteliğiyle açıklar. Oynamak tüm halklarda boş zamanları değerlendirmede gözlemlenebilen bir faaliyettir ve bu bakımdan, Doğu'da çok yaygın olan tespih kullanımı ve bunun oyunsal işlevi üstünde durur. Bir halktan öbürüne çoğu zaman benzerlik gösterdiği için "oyun sayısının sınırlı olduğunu" belirtse de, oyunların "bizim milletin izi"ni taşıdığını ve "ahlaki tasavvurlarını ifade ettiğini" de öne sürer. Demek, oyunları derlemek ve muhafaza etmek bir gerekliliktir ve "bu görev arkeologlarınki kadar soyludur." Kemalist Türkiye'de bu programın arkası gelmeyecektir.

❋

1963'te Erivan'da, Sovyet Ermenistanı Bilimler Akademisi'nin himayesi altında yayımlanan V. Bdoyan'ın *Hay Joğovırtagan Khağer* (Ermeni Halk Oyunları) adlı eseri, yayımlanışından otuz yıl sonra hâlâ başlıca başvuru kitabıdır.[14]

Giriş bölümünde yazar, oyunlar bahsine ayrılmış Ermenice yazılı kaynakların, 19. yüzyılın başında basında ve okul kitaplarında oyunlara dağınık bir şekilde birkaç yerde değinilmesi dışında, hiç olmayışından ya da yok denecek kadar az oluşundan yakınır. Ayrıca, değinilen bu oyunların çoğunlukla Batı'dan alınmış oyunlar olduğunu, bu oyunların Ermeniceye

çevrilmiş kurallarının boş vakitleri doldurmaya yönelik "reçeteler" gibi sunulduğunu da belirtmek gerekir. Ermenice sözlü gelenekleri kaydedip aktaran derlemeler tek tüktür. V. Bdoyan'ın söylemediği –söyleyemediği– şey ise, bu aktarımın 1915'te Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin soykırıma uğratılmasıyla, hayatta kalanların "topraklarından sürülmesi"yle ve Kafkasya'daki Sovyet toplumunun yaşadığı aynı ölçüde ani ve sert değişimlerle, düzenin altüst olmasıyla ve modernleşmeyle aniden kesintiye uğramasıdır.[15] 1951'de, V. Bdoyan, "tüm tarihi Ermenistan"daki oyunlar üzerine bir anket hazırlar. Oyunları on bir kategori halinde sınıflamak üzerine kurulu anlamlı bir envanter çıkarmaya çalışır; oyunların normatif, hem tekrarlayıcı (bkz. no. 3, 4, 5) hem kısıtlayıcı özellikleri (bkz. dini "gizleri"i ve hac seferleri sırasında oynanan oyunları sessizce geçiştiren no. 9 ve 10), Stalin döneminin Sovyet sosyolojisi tarafından dikte edilmiştir.[16]

1. Yetişkinler ile çok küçük çocuklar arasındaki ilişkileri ortaya koyan bebeklerin oyunları.
2. 5-6 yaşına kadar olan çocukların yaratıcılığına, el becerilerine seslenen oyunlar.
3. "Ermeni geleneğinin hatırasının korunduğu" sportif oyunlar.
4. "Hareket" oyunları, sporlar.
5. "Oyun" ile "dans" arasında bir yerde bulunan oyunlar.
6. "Toplumun imgesi"ni yansıtan "dramatik" oyunlar.
7. Kültürel eğitime fırsat tanıyan oyunlar.
8. Hayvanlarla oynanan ve yörede yetişen hayvanları (camız, at) ve onların çoğu zaman yıkıcı olan hayvaniliğini gösteren oyunlar (boğa güreşleri, çeşitli dövüşler, yarışlar).
9. Mitosları anma niteliği taşıyan oyunlar.
10. Bayramlarda oynanan rekabete dayalı oyunlar.
11. Ermeni halkının istilacılarına karşı verdiği siyasi mücadeleleri anan tek tük oyunlar.[17]

Bu envanter 1952'den 1957'ye kadar, Erivan Bilimler Akademisi ve Kültür Fizik Enstitüsü'nün denetimi altında ve işbir-

liğiyle yapılır. Amaç bin, hatta bin beş yüz oyunun çeşitlemeleriyle birlikte bir listesini çıkarmak olduğundan, söz konusu anket elbette bir plan çerçevesinde yapılmıştır.

1952 yılının sonunda, Ararat Ovası'ndan Lori ve Zankezur dağlarına kadar köy köy dolaşan V. Bdoyan, toplumunda –söz konusu durumda ellili yılların Ermenistan Sovyet toplumu– bulunan arkaik unsurları arayan etnologun girişimiyle, yazılı belgelerin ve sözlü tanıklıkların peşindeki kültür tarihçisinin tümevarımcı girişimini bir araya getirir. Bu şekilde, yaklaşık iki yüz oyunluk bir liste çıkarır. 1953'ten itibaren, ilk de-Stalinizasyon dönemi boyunca, araştırmalarının sahasını zamanda ve mekânda genişletir ve Gürcistan ile Azerbaycan'daki Ermeni topluluklarından Osmanlı İmparatorluğu'ndakilere geçer. Bilgi veren kişiler sayesinde –Kafkasya'ya 1915'te gelen mülteciler veya mülteci çocukları, Türkiye Ermenistanı'na dair hatıra kitapları ve hikâyeler sayesinde,[18] Çar dönemi antropologlarının çalışmaları sayesinde,[19] Şebin-Karahisar, Erzincan, Iğdır, Van, Sason, vd. bölgelerde oynanan oyunları saptamayı başarır. Eseri bu bakımdan bizim için değerlidir.

❋

Sınırlarını kaynakların azlığının belirlediği bu keşif incelemesinde, Ermeni gençlerince oynanan üç oyunu ele alacağız: *Han-Paşa* denen oyun, *Pehlivan* ve *Hampartzum* sırasında oynanan oyun.

Han-Paşa oyunu

V. Bdoyan tarafından *dramatik* oyunlar arasında sınıflandırılmasının gerekçesi, *Han-Paşa* oyununun kelimenin gerçek anlamında bir *drama* oluşu, yani bir gösteri veya bir rekabet biçi-

mine bürünen bir eylem oluşudur.[20] Nitekim bu oyun pek çok oyuncu ile titiz ve uzun hazırlıklar gerektiren bir sahnelemeyi şart koşuyordu. Bu nedenle, yaşlarına göre roller dağıtılan oyunculara maddi imkânlar sağlamak gerekiyordu; bunlar, "arkadaşlar [*copain*]"* arasında gelenekselleşmiş "ziyafetler"in gerektirdiği yiyecekler veya oyunculara tahsis edilmiş bir yerdi.

Halk karşısında kendini gösterme iddiasında olan her oyuncu grubu, sakinlerinden ekmek, süt ürünleri, un, yumurta, et hatta Rus İmparatorluğu'nun vilayetlerinde birkaç kopek elde etmek için köyde veya mahallede bir veya birçok turneye çıkardı. Bu turneler Ermeni Kilisesi'nin dini takvimi tarafından saptanan belli tarihlerde olurdu. Noel arifesi olan *Khtum*[21] boyunca, Salmast'ta, Kars'ta, Urmiye'de, Van ve yöresinde; Noel'de Zankezur'da; 31 Aralık'ta Agın'da [Eğin, daha sonra Kemaliye]; *Dzağgazart* ("çiçeklerle süslü," Paskalya'dan bir hafta önce) günü Eleşkirt'te; *Hampartzum* ("göğe yükseliş," Paskalya'dan kırk gün sonra) boyunca Daron'da (Muş ve Bitlis vilayeti), vs.[22] Hıristiyan takvimindeki dini bayramların, Batı'da olduğu gibi Doğu'da da, çoğu zaman pagan bayramlarının yerini aldığını, pagan bayramlarının da mevsimlerin ve tarla işlerinin düzenine göre kutlandığını hatırlarsak, bazı oyunların ayin usulüne göre kutlanma işlevini hatırlamış oluruz. Dindaşlarının cömertliğini bu şekilde talep eden çocuklar ve yeniyetmeler, kendilerini geri çevirenlere veya fazlaca pinti davrananlara tekerlemeler söyleyerek beddua etmekten geri durmazlardı:

> Payımızı veren-yaşayacak,
> Vermeyen, ölüp gidecek![23]

20. yüzyılın başında, Osmanlı vilayetlerindeki Ermeni toplulukları arasında, yeniyetmeleri ve aynı yaş grubuna mensup kişileri bir araya getiren derneklerin olduğu biliniyor. Bu dernekler,

* Latince *cum-pane*'den türeyen bu Fransızca terim *–copain–* "ekmeği paylaşanlar"m ilişkilerini mükemmelen tercüme eder.

ortaçağa hatta eskiçağa uzanan, 5. yüzyıl Çevirmenlerinin* değindiği *Yeridasartanots* ("gençler evi", "gymnasium") gibi veya Kilise'nin vesayeti altında yer alan gençlik ve yardımlaşma örgütleri olan *yeğpayrutyunner* ("kardeşlikler")[24] gibi eski kurumları, daha küçük çapta, devam ettiriyorlardı. Kurallara göre yönetilen, yaşça büyüklerin denetimi altında olan bu kurumlar, yeniyetmelere dinin temellerini öğretmek ve askeri eğitim vermek ve böylece topluluğun kalıcı olmasını sağlamak işlevini görüyordu. Gizliliği, cinsiyet ayrımını ve müstakbel üyelerin tecridini içeren geçit törenleri, bunlar için ayrılmış özel mekânlarda gerçekleşirdi.[25]

Benzer kurumlar bütün geleneksel toplumlarda var olmuştur. Henri Jeanmaire, 1913'te, Sparta toplumu ile Afrika toplumlarını karşılaştırarak, *krypteia*nın özelliklerinin –buluğ çağında gençlerden oluşan bazı gruplara dayatılan tecrit, "dağbaşı"nda vahşi hayat, *heilotes*lerin** öldürülmesi– çağdaş Kara Afrika toplumlarının kabul törenlerinde karşımıza çıktığını göstermemiş miydi?[26] P. Vidal-Naquet, Atina kurumlarına ilişkin tahlillerinde –*hoplites**** ve *ephebia***** – *ephebos*ları****** on altı yaşında, geleneksel buluğ çağında, bünyelerine kabul eden *phratria*ların******* askeri rolünün altını çizer.[27]

---

* Ermenice alfabenin 405 tarihinde Aziz Mesrob Maşdots tarafından icadının ardından, Yunanca ve Süryanice kutsal metinlerin Ermeniceye çevrilmesi için büyük bir çalışma yürütülmüş, böylece özellikle Yunan nüfuzundan kurtulmak amaçlanmıştı. Ortaçağda Ermenice edebiyatın gelişiminde de büyük rol oynayan bu çeviri hareketine katılanlar *Sırpots Tarkmançats* (Aziz Çevirmenler) adıyla her yıl ekim ayında anılır. [ç.n.]

** Sparta toplumunda demirbaş köleler. [ç.n.]

*** Ağır silahlarla donatılmış piyade eri. [ç.n.]

**** Eski Yunan'da asker-vatandaşın yurttaşlık ve askerlik yönünden yetişmesinde uygulanan ve Sparta'daki demokratik eğitim geleneklerinin uyarlanmasına dayanan sistem. [ç.n.]

***** Eski Yunan'da buluğa ermiş genç adam. [ç.n.]

****** Eski Yunan'da klanlar topluluğu ve kabile kolu. [ç.n.]

Endonezya'dan Amazon'a, kabul törenlerine ilişkin pek çok başka örnek sayılabilir, ama bizim niyetimiz karşılaştırmalı toplumbilimsel veya tarihi bir incelemeye girişmek değil, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde Ermenilerce oynanan toplu oyunlardan bazılarının kökeninde şüphesiz bu tarz kurumlar bulunduğunu ve bu oyunların bir toplumsal entegrasyon işlevini yerine getirmeyi sürdürdüklerini düşündürmek. Son olarak, doğu *vilayet*lerindeki Ermeni cemaatlerinde, 19. yüzyılın sonuna kadar, erkeklere, kadınlara, gençlere ve yaşlılara ayrılmış mekânlar olduğu görülür. Her evde, *kom* (ahır) veya *oda* (genellikle evin birinci ve tek katında bulunan bir oda) erkeklere mahsustur, *tonradun* ise,[28] yani ocağın bulunduğu, *tonir*in (dairesel ve toprak altında fırın – tandır)[29] kazılı olduğu, giriş katındaki ana oda kadınların ve cinsiyet ayrımı yapılmaksızın küçük çocukların alanıdır. "Erkeklerin evi"nde, "kadınların evi"nde olduğu gibi, konuşmak, şarkı söylemek, meseller anlatmak, bilmeceler-bulmacalar sormak, masallar anlatmak veya karşılıklı açık saçık fıkralar anlatmak için toplanıldığında, öncelik hakkı yaşa göre ayarlanır. Fakat "gençlerin evi" diye adlandırılabilecek ayrı mekânlar da vardır.

Van'a pek uzak olmayan büyük kırsal kasaba Şadakh'la [Çatak] ilgili elimizdeki belgeler, 1900'lere doğru yeniyetme cemiyetlerinin işleyişine dair nispeten kesin bir fikir edinmemizi sağlıyor.[30] Küçük çocuklar (*manug*) ve yeniyetmeler (*badani, yeridasart*) bir *oda*da toplanıp bazen şafak sökene kadar oynuyor, şakalaşıyor, meseller okuyor, bilmeceler soruyor, zurna eşliğinde dans ediyor, dini bayramlarda oynanacak toplu oyunları beraberce hazırlıyorlardı. Bu eğlenceli faaliyetlerin ardından eğitici faaliyetler geliyordu: karşılıklı öğretme (okuma, dil ve hesap öğrenmenin ilk adımları), gündelik olayların ve "siyasi haberler"in yorumları.

İki yüz genci bir araya getirebilen bu "kulüpler," askeri hiyerarşi ve disiplin ilkelerine göre örgütlenmişti. Yılda bir kez,

gençler bir reis –*avakağa*– ve bir tür teşkilatçı vekil –*malkhas*– seçerlerdi. Bir hizmetli de belirlenirdi (Kürtlerde ona *meza* denir). Lokali temizlemek, ateşi yakmak, yemeği pişirmek, "arkadaşlar"ı bir araya toplamakla görevli olan bu kişi, genellikle fakir bir aileden seçilirdi. *Avakağa* ise aksine hali vakti yerinde bir ailenin çocuğu olurdu; fakat zenginliğinden daha önemli olan, onun canlı, zeki, inisiyatif almasını ve otoritesini kabul ettirmesini bilen biri olmasıydı. Toplantıların düzgün bir şekilde yapılmasına nezaret etmek, on sekiz ila yirmi yaşındaki gençlerin rakı (*oği*) içmesini men ederek kavgaları önlemek, her birinin konu olabileceği alaylar ve eleştiriler yüzünden doğan gerginliği yatıştırmak, onun yetkileri arasındaydı. Bu toplantılar sırasında, kendilerini öne çıkarmayı başaran oğlanlara diğerleri tarafından *işkhan* (prens) lakabı verilir ve köy veya cemaat işleri konusunda (köprü inşaatı, anlaşmazlıkların giderilmesi, vs.) kendilerine danışılmasını sağlayan bir otorite kazanırlardı.

Han-Paşa denen oyun, çeşitlemeleri en sık tanımlanmış popüler oyundur. Doğu Ermenistan'da (yani İranlıların egemenliği altında bulunmuş Transkafkasya vilayetlerinde) genellikle *Han* veya *Melik* diye; Batı Ermenistan'da (yani Osmanlı vilayetlerinde) *Paşa* diye adlandırılan bu oyun, tarihi bir deneyimi aktarır adeta. Esas olarak iki vesileyle oynanırdı: Karnaval (*Paregentan*)[31] sırasında ve Prens Vartan Mamigonyan ile yoldaşlarının 451'de "şehit edilmeleri"ni anan,[32] çocukların bayramı olan *Vartanants* bayramı boyunca. V. Bdoyan bu oyuna, 17. yüzyıldan 1900'a on üç kere, Sovyet dönemi boyunca da on kere edebi eserlerde değinildiğini ortaya çıkarmıştır. 1895'te bu oyuna Muş'ta verilen ad, içeriğini gayet iyi özetler: *Poşan dakhkha mı paşa* (Poşa ["Çingene"], bir dakikalığına Paşa).[33] Yerel çeşitlemelerine göre, sayıları 5 ila 30 arasında değişen oyuncular, beş yüz kişiye varan bir seyirci topluluğu karşısında oynarlardı.[34]

Han veya Paşa denen baş karakter, bir İranlıyı veya bir Türk'ü canlandırır. Başlıca özelliği kudretin bütün dış vasıflarına sahip olmasıdır, ancak bu kudret bile isteye yapılan kimi saptırmalar ve çarpıklıklarla gülünç hale getirildiğinden, tutuk bir kudrettir. Başında genellikle hayvan derisinden yapılmış ve üstünde horoz tüyleri bulunan sivri bir şapka olur. Van yakınındaki *Hayots Tzor*'da,[35] Paşa'nın başında beyaz koyun derisinden sivri bir şapka olsa da, tüylerle çevrili bir testi, hasır bir sepet, çıngıraklarla süslü dikenli bir taç, bir Kürt başlığı vs. de takabilir.[36] Han veya Paşa'nın isle karartılmış yüzünün geri kalanıyla tezat teşkil eden büyük bir beyaz sakalı (bir parça keçi postu veya pamuk), uzun bıyıkları vardır daima (bkz. resim 1).

Han, "Acem usulü" çuha bir cüppenin üzerine içi dışına çevrilmiş bir keçi postu giyer. Paşa, *şalvar*ın üstüne, Zankezur'da kırmızı bir giysi, Eçmiyadzin'de beyaz bir giysi, *Hayots Tzor*'da paçavralar giyer. Han ve Paşa *teneke* levhalardan veya renkli kumaşlardan yapılmış "madalyalar" ve "nişanlar" takar. Çıngıraklardan veya kemiklerden oluşan kolyeler de takabilir.

Han-Paşa, iktidarının simgesi olarak, eski ve yeni silahları bir arada kuşanmıştır: ağır bir değnek, bir kırbaç, bir kılıç (madenden veya tahtadan), bir hançer, bir tabanca, bir tüfek. Etrafındaki "subaylar," "erler" ve "hizmetliler" mevkilerine göre kılıçlar, mızraklar, hançerler, sırıklar, değnekler veya küreklerle silahlandırılmışlardır.

Bazı çeşitlemelerde Han-Paşa'nın zenginlik ve itibar göstergesi koca bir göbeği vardır. Bütün çeşitlemelerde, pipo içer. Kabaca yontulmuş, bazen ucunda –içinde saman veya kötü kokulu artıkların yakıldığı– küçük bir toprak saksı olan uzun bir pipo.

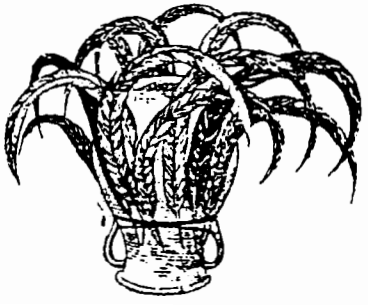
Han-Paşa'nın bir yerden başka bir yere gitmesi, canlandırdığı varsayılan otoriteyi akla getiren tarzdadır. Bunun da pek çok çe-

Նկ. 3. Շահի գլխարկը Աշտարակում
(բնագիրը՝ № 10)

Նկ. 6. Վանա փաշայի գլխարկը
(բնագիրը՝ № 11)

Նկ. 7. Փաշայի գլխարկը Մարուսինիում
(բնագիրը՝ № 21)

Նկ. 8. Պարսից խանի գլխարկը Արծվանիկում
(բնագիրը՝ № 14)

Resim 1. *Han-Paşa*: 3. Şah'ın Aşdarag'daki (Eçmiyadzin) başlığı; **6.** Van Paşası; **7.** Paşa'nın Marduni'deki şapkası; **8.** Acem Hanı'nın Ardzıvanig'deki başlığı. (V. Bdoyan, *Hay Joğovrtagan Khağer* [Ermeni Halk Oyunları], Erivan, 1963).

şitlemesi vardır. Önünde alemdarlar ve durmadan çalan bir orkestra olduğu halde, Han-Paşa'nın bir tahtırevanda veya bir sedye üstünde dört "hizmetkâr" tarafından taşındığı olur. Süslü ve yastıklar konmuş bir öküz arabasının üstünde yan gelip yatmış olarak ortaya çıkabilir. En çok da, bir eşeğe binmiş olarak gelir, ama eşeğe ters binmiştir, yüzü hayvanın kuyruğuna dönüktür.

Han-Paşa'nın yanında, üstlerindeki süsler ve yüzlerini gözlerini oynatma tarzları sayesinde tanınan ikincil ama korku uyandıran kişiler bulunur: *Lala* veya *lala-vezir* denilen, kalın bıyıklı, kılıçlı, pipolu ve değnekli jandarma çavuşu. Han-Paşa'nın nutuklarını yazan "kâtip": Elinde kâğıt ve tüy kalem tutan bu kişi halkın suçlarını ve kötülüklerini kaydetmekle görevlidir.[37] İki *zaptiye*, biri tek gözlüdür, öbürü topal.

Oyuncuların sayısına göre, Van'da küçük şeytanlar kılığına girmiş, Han-Paşa'nın sadık muhafızlarını oluşturan yeniyetmeler, Mardin'de sopalar taşıyan askerler vs. de bulunur. Nihayet, küçük oğlanlardan oluşan bir grup, *munedik*ler (münadiler, tellallar), Han-Paşa'nın etrafını sarar, eşeğinin dizginlerini tutar ve "Haşmetli"nin "askerleri" ve "hizmetkârları"yla geldiğini (sayıları, "halk"ı etkilemek amacıyla abartılı bir şekilde artırılır), arzusunun "dostluğumuzu muhafaza etmek" olduğunu ve bunun için "beylerin onu karşılayıp ağırlaması" gerektiğini duyururlar. Bu iç rahatlatıcı sözlere rağmen, *Han-Paşa* oyununun kuralların-dan birinin Ermenilerin arasındaki "casusları" bulmak olduğu unutulmamalıdır. Köy toplumunda olan bitenler konusunda sorgulanan bu "casuslar," "dik kafalılar"ı ve "muhalifler"i gammazlamak zorundadırlar. O zaman, Han-Paşa'nın emri üzerine, kurbanlarının Ermeniler olacağı "aramalar," "tutuklamalar" ve "cezalandırmalar" mimikler yardımıyla canlandırılır. Sonunda, "vicdansız" Ermeni'yi götürüp asmalarını veya mallarını yağmalamalarını emreder.

Han-Paşa oyunu herhangi bir boş alanda geçer, oyuncular iyi kurulmuş bir düzene göre ortaya çıkarlardı. Bir köyün içinde veya girişinde, ama aynı zamanda evlerin düz çatılarında, hatta büyük bir evin *oda*sında oynanabilirdi. Oyuncular köyün sokaklarında da dolaşabilir veya komşu bir köyün rakip oyuncu grubuyla iki köyün arazisinin yarı yolunda karşılaşabilirlerdi. *Han-Paşa* oyunu köyün içinde geçerse, bütün ahali gösteriyi seyreder, kadınlarla çocuklar çatılarda toplanırlardı. Köyün dışında geçerse, kadınlar hiçbir zaman bulunmazdı.[38]

Pehlivan

5. yüzyıldan itibaren Ermeni filozofu Tavit Anhağt'ın [Yenilmez Tavit] yazılarında değindiği *larakhağ* (ip cambazı), ilerde Müslümanlarca da Hıristiyanlarca da *pehlivan* diye adlandırılan cambaz ve dengeci, 19. yüzyılın sonunda Muş, Sason, Bitlis yöresinde çok yaygın bir figürdür. Bugün de, İstanbul'da, Erivan'da veya Gümrü'de[39] bayramlarda ve halk şenliklerinde *pehlivan*a –hokkabaz, ip cambazı, güreşçi– rastlanır.

Dolaştığı Anadolu şehirlerinde, köylerinde ve manastırlarında, *pehlivan* yalnız güzel havalarda, ilkbahar sonu ve yazın ortaya çıkardı. Bir meydana kurulan heybetli bir düzenekle geldiği duyurulurdu. İplerle tutturulan ve taşlarla sağlamlaştırılan çapraz konulmuş kalaslar arasına, yerden yaklaşık beş metre yükseklikte kalın bir ip (Van'da bazen madeni bir tel) gerilirdi.

İspanya'daki boğa güreşçileri gibi, *pehlivan*ın, "ip üstünde oynayan bu Ademoğlu"nun[40] giysileri çok eski bir gelenekle belirlenmişti. *Pehlivan* canlı renkte –genellikle sarı veya kırmızı– dizlere kadar inen vücuda yapışık bir giysi, üstüne de önü epey açık kısa bir yelek giyer, giysinin kol ağızlarına ve eteklerine dikilmiş

rengârenk kurdeleler o hareket ettikçe neşeyle sallanır. *Pehlivan* belden ve bileklerden sıkılmış bol bir don olan *şalvar* giyer, şalvarın arkası küçük bir yastıkla takviye edilmiştir. Başına bir mendil veya *arakhçi* –kenarları işli yuvarlak bir takke– takar, fakat ayakları çıplaktır. Son olarak, göğsünde, bir çeşit boyun muskasının içinde sakladığı, Nareg'li [Yemişlik (Van)] Krikor'un[41] birkaç dizesinin (veya Müslümanlar söz konusuysa Kuran'dan birkaç ayetin) yazılı olduğu bir kâğıt taşır: Kazalardan ve ölümden koruyan kıymetli bir tılsımdır bu. *Pehlivan* bir ritüele uygun şekilde hareket eder ve döner. Boyu altı metreden uzun bir sırık tutar, bunun iki ucuna ağırlıklar asılıdır (içi kum veya demir toplarla dolu çoraplar), bu şekilde ipin üstüne tırmanır ve uzun uzun nazlandıktan ve Tanrı'dan kendisini korumasını dilemekten sonra, ayaklarıyla iki üç kere ipin sağlamlığını yoklayıp aylaklar kalabalığı karşısında numaralarına başlardı.

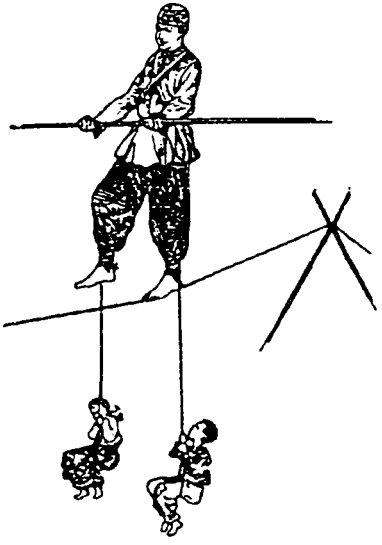
Hovhannes Katsakhyan'ın[42] elinden çıkan desenler, *pehlivan*ın gerçekleştireceği belli başlı zor oyunları tasvir eder. Yerde ve ipin altında daima konuşmayan bir oyuncu, bir çeşit soytarı dururdu, onun da kıyafeti ve hareketleri gelenek tarafından saptanmıştı (bkz. resim 2). Adı *Baba Yoğurt*'tu; yüzüne un bulanmıştı, başında kocaman bir kürk başlık, elinde kısa bir sırık tutardı, taklit veya gülünçlük yoluyla seyirciyi "ısıtmak" ve güldürmekle görevliydi. Bu anti-kahraman, *pehlivan*ın tehlikeli numaralarının uyandırdığı dramatik gerilimi giderirdi. Bütün gösteri boyunca ara vermeden çalan, iki üç müzisyenden kurulu orkestranın görevi de buydu. Hazırlıklar tamamlanınca köylüler akın eder, direklerin etrafında çember oluşturur ve *pehlivan*ın sahip olduğu cesaretiyle mahareti karşısında hayranlıklarını yüksek sesle dile getirirlerdi.

Ն.Կ. 65. Լարախաղ՝ սկուտեղին կանգնած

Ն.Կ. 75. Լարախաղացը վայելում է իր պատրաստած խորոված

Ն.Կ. 63. Լարախաղ՝ ոտքերից երեխաներ

Ն.Կ. 64. Ծպրտախաղ լարախաղացի

Resim 2. *Pehlivan (cambaz) ve soytarısı*: 65. Cambaz ip üstünde tepsiyle; **75.** Cambaz kendi hazırladığı kebabı tadıyor; **63.** Cambaz ayaklarına bağlı çocuklarla; **8.** Cambazın soytarısı. (V. Bdoyan, *a.g.e.*).

Kalabalık yeterince artınca, *pehlivan*, at biner gibi ipin üstüne oturur, soytarısıyla bir diyaloga başlardı.[43]

"Pehlivan kardeş!"
"Emret, aziz kardeşim.
"Hey! Susun!" (*soytarı dümbelek çalanlara doğru döner, onlar da daha bir şevkle çalarlar*)
"Hey! Sana söylüyorum kancığın eniği, sus!" (*dümbelek sesi kesilir*)
"Nereden geliyorsun, nereye gidiyorsun?"
"Köyden geliyorum, Mekke'ye gidiyorum, Canglı Kilise'nin[44] kapısında aman dileneceğim, halkın yardımına koşsun diye Tanrı'ya yalvaracağım."
"Pehlivan kardeş."
"Emret, aziz kardeşim."
"Bu yetenek, bu hassa nereden geliyor?"
"Tanrı'dan, On İki Havari'den, İsa Mesih'in dört İncili'nden, Şirvan Şeyhi'nden geliyor."
"Allah adına söyle, *pehlivan* kardeş, bu yeteneği kimin için yayıyorsun bilir misin?"
"Sarkis Ağa için..." (*diye cevap verir pehlivan, seyircilerin en zenginini cömertliğe teşvik etmek üzere*)
"Hey! Sen, zurnacı, kancığın eniği, üfle çalgını."

Bize aktarılmış olan bir başka diyalogda, soytarısı *pehlivan*a şöyle seslenir:

"Pehlivan kardeş, *lape* (Kürtçe, "hoş geldin"), aziz kardeşim. 'Yetenek', Allah! Tanrı! 'Yetenek' kimin için? Yaşlılar için, gençler için, melikler için, *hamparlar* için, çocuklar için, kadınlar için. Âlem-*aşkhar* [Erm. "Dünya"] için."[45]

Bunu söyler söylemez gösteri başlardı.

Pehlivan etrafında kurulan ilişkiler toplum halinde yaşama kabiliyetine işaret eder, hatta cemaatlerin bir arada yaşama kabiliyetini; Keğam Der Garabedyan'ın 1897'de İstanbul'daki Ermenice süreli yayın *Masis*'te yayımlanan incelemesi bunu doğrular.[46] Der Garabedyan, *pehlivan* veya *paylevan* (Muş lehçesinde) teriminin yalnızca ip cambazını değil, atleti, güreşçiyi, şampiyonu da

(ister Ermeni, ister Kürt, ister Türk olsun) işaret ettiğini, ama aynı zamanda şeytanı ve destansı veya mitolojik hikâyelerin kahramanlarını da sembolize ettiğini belirtir. Zira köylülerin gözünde ip cambazı bütün bu nitelikleri taşır. "Kahramanlığı" Tanrı veya bir aziz tarafından Müjdeci Aziz Garabed tarafından bahşedilmiş bir yeteneğe atfedilir. Dağda, Muş Ovası'nın üstünde bulunan ve bu azizin adını taşıyan manastır, *Vartavar* sırasında (yaz başında, İsa'nın suret değiştirme yortusu) Ermeniler kadar Kürtler tarafından da huşuyla ziyaret edilir. Burası, *pehlivan*ların bilgi ve yeteneklerini göstermek için bulunmaz bir fırsat ve yerdir.

Yedi farklı isimle anılan *Surp Garabed*, Muş'un koruyucu azizi, "Muş'un Sultanı'dır" [*Mşo Sultan*]. Pagan, Hıristiyan ve Müslüman geleneklerinin bir arada var olduğu halk inanışına göre, Cennet'te bir ateş arabasının üstünde dolaşır ve yalnızca *pehlivan*lara değil, *aşug*lara (halk ozanları) ve odunculara da "yetenek" bahşeder. Bunlar bayram günlerinde ve yıllık büyük hac ziyareti sırasında gelip mezarının önünde eğilir, onun gücünü ve iyiliğini överler. Çünkü aziz, *muradadur*dur [murat edileni veren]: Müminlerin dileklerini yerine getirir. *Pehlivan* olmak için, "çağrılmış" olmak, "yönelim" sahibi olmak gerekir. Bu yönelim sekiz-on yaşındaki oğlanda kendini gösterir. Çocuk, rüyasında at üstündeki Aziz Müjdeci'yi görür, Müjdeci ona "yeteneği" aldığını bildirir. Bunun üzerine çocuğun ana-babası onu gelecekteki durumuna hazırlamak zorundadırlar. Onu manastıra götürürler, azize bir *madağ* (kurban) keserler, sonra da mezarı önünde tefekküre dalarlar. Bundan sonra çocuk, herkesten saygı görerek, yavaş yavaş idman yapmaya başlar, ardından ailesini terk edecek ve ona mesleğin sırlarını öğretecek olan "usta"sının peşinden gidecektir. On altı yaşında icra etmeye başlayacağı bu meslek kutsal bir meslektir. Zira halkın gözünde *pehlivan* yerle gök arasında bir aracıdır.

"İniyor mu çıkıyor mu? Onda şeytan tüyü olmalı... Ulu İsa!.. Aziz gücüne kurban olduğum Aziz Garabed onu korusun!"[47]

Hem Hıristiyanlar hem Müslümanlarca hayran olunan ve sayılan *pehlivan*a, marifetlerinin ödülü olarak hediyeler –yiyecek, kumaş, para– verilirdi. Ama azizin himayesi, pehlivanı sakat bırakacak veya öldürecek bir kazadan her zaman korumazdı.

Hampartzum

*Pehlivan*ların dünyası erkekliğin dünyasıydı. Kadınların onların marifetlerine hayran olmalarına izin verilirdi elbette. Kürt kadınları bu marifetleri keskin "ti-li-li"leriyle teşvik ederlerdi. Ama katı bir yasak tüm ağırlığıyla çökmüştü üstlerine. Hangi bahaneyle olursa olsun, Surp Garabed'in, *pehlivan*ların koruyucusu olan azizin mezarının bulunduğu kutsal alana girmemeliydiler, yoksa akıllarını kaybederlerdi.[48] *Hampartzum* (İsa'nın göğe yükselişi)[49] ise aksine, kadınların toplum halinde yaşama yeteneğinin işleyiş biçimlerinden birini anlamamızı sağlar.

İsa'nın göğe yükseldiği perşembe gününden bir önceki perşembe, *Dzağgamor* günü ("çiçeklerin anası"), köyün genç kızları bir araya toplanır, çiçekleri haç biçiminde demetler halinde örer ve bunları içi su ve kum dolu bir testiye atarlardı. Daha sonra her biri bu testiye kişisel bir eşya, bir "işaret" atardı: düğme, yüzük, küpe, iğne, vs.

Buna *vicag* ("hal", "kader") denir. Bu terim hem "işaret"i, hem de geleceğin sırlarını artık içinde barındıran "testi"yi belirtir. Bir taraftan da genç kızlar her aileden yumurta, yiyecek toplardı. Sonra, *vicag*ın önceden getirilmiş olduğu bir evde toplanır, yer içer, şarkı söyler, dans eder, bulmaca-bilmece oyunları oy-

narlardı. Ertesi perşembe –İsa'nın göğe yükseldiği gün– genç kızlar harman yerinde veya çiçekli bir çayırda yine toplanırlardı. *Vicag* oraya getirilirdi. Genç kızlardan biri kadere soru sormak üzere seçilirdi. Yüzü bütünüyle örtülü ve tamamen sessiz olarak, testinin yanına otururdu. Etrafındaki diğer kızlar sırayla tekerlemeler, aşk şarkıları, ağıtlar veya yanık türküler söylerdi. Her şarkıdan sonra, yüzü örtülü genç kız elini içine çiçeklerin yatırıldığı testiye daldırır ve gözü kapalı olarak bir "işaret" çekerdi. Gerçekten de, Hampartzum perşembesinden önceki gece, bütün bitkilerin, bütün çiçeklerin, bütün otların dile gelip toprağın derinliklerinde "köklerinin yanında ne olduğunu" ifşa ettiklerine inanılırdı.[50] İcra edilen şarkının sözleri "işaret"in sahibinin kaderini anlamayı, kahkahalar veya üzüntü içinde, gelecekteki mutluluğunu veya mutsuzluğunu önceden bilmeyi sağlardı. Toprak ve berekete dair eski bir kadın kültüyle şüphesiz ilgisi olan "kaderi sorgulamak," Ermeni genç kızlarının titizlikle riayet ettikleri bir âdetti. Evlenme çağında, varoluşun büyük imtihanlarıyla yüzleşmeye bu şekilde hazırlanırlardı.[51]

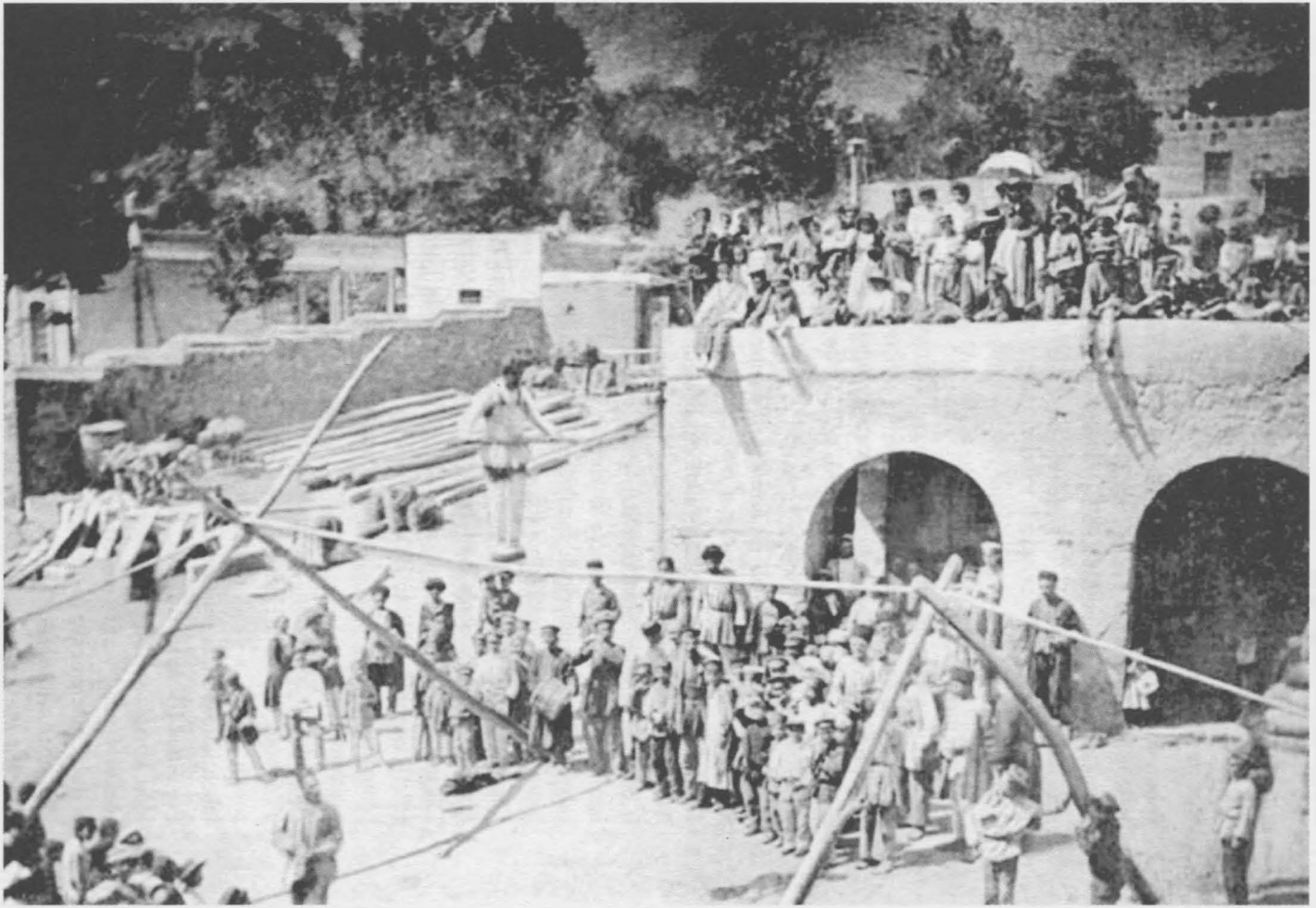
Sonuç

Toplum halinde yaşama yeteneğinin örnekleri olan toplu oyunlar (*Han-Paşa, Hampartzum*) veya toplulukları harekete geçirebilen sportif oyunlar (*Pehlivan*), Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni yeniyetmelerinin toplumsallaşma araçlarıydı. Bu oyunlar, gerçekten de, gençlerin var olan siyasi, toplumsal ve ahlaki düzeni "içselleştirme"lerini sağlardı.

Sınırlarını daha önce belirttiğimiz –fazlasıyla betimlemeye dayandığından, sırf Ermeni cemaati hakkında olan– bu incelemenin tek amacı, Osmanlı tarihinin iyi bilinmeyen bir alanında

–yani çocukluğun ve yeniyetmeliğin tarihi– başka incelemeler yapılmasının yolunu açmak. Bu inceleme şu temel soruya cevap aramıyor: Türk, Kürt, Ermeni, Yahudi, Rum çocukları birlikte oynarlar mıydı? Eğer oynarlardı ise nerede oynarlardı ve ne oynarlardı?

Kaynak: "Les jeux des adolescents arméniens dans l'Empire ottoman," François Georgeon ve Paul Dumont (ed.), *Vivre dans l'Empire ottoman, sociabilités et relations intercommunautaires (XVIIIe-XXe siécles)* içinde, Paris: L'Harmattan, 2000, s. 79-91; [önceki Türkçe basımı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak* içinde, çev. Maide Selen, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000].

Surp Garabed manastırındaki (Mus) bir eğlencede, kadınlı erkekli bir kalabalık, cambazın gösterisini izliyor.

Notlar

1 Johan Huizinga, *Homo ludens*, Leiden, 1938; Fransızca çevirisi, Paris, 1951. [Türkçe çevirisi: *Homo Ludens. Oyunun Toplumsal İşlevi Üzerine Bir Deneme*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995.]

2 *Jeux et Sports*, La Pléiade, Gallimard, Paris, 1967, Roger Caillois'nın önsözü, s. VII-XIV.

3 Roger Caillois, *a.g.e.*, s. VIII.

4 D.W. Winnicot, *Jeu et réalité*, Paris, 1971, s. 143. Bu eserde, insanın gelişiminin ilk evrelerini inceleyen Winnicot, küçük çocuktaki geçiş nesnesi (parmak, el, kumaş ucu, ayı, vs.) üzerine çalışır ve kullanılan nesneyle değil, nesnenin kullanılışıyla ilgilenir. Oynamak hem yaratıcı bir faaliyet, hem de kendini arayıştır.

5 J. Huizinga, *a.g.e.*, s. 26-34.

6 *Grand Robert de la Langue Française*'in [Fransızca *Grand Robert* sözlüğü] verdiği tanım.

7 Kaydırak oyununun Batı'daki dikdörtgen biçiminin aksine, bu oyunun Türk versiyonunda merkezi bir "ateş"in etrafında üç tane ortak merkezli çember görülür. Bir "kapı"dan giren oyuncular, merkeze yaklaşmak için kaydıraklarını sağdan sola kaydırmalıdırlar. 1994 yazında, Dağlık Karabağ'ın Ermeni köylerinde çocukların Batı tipi kaydırak oyunu oynadıklarını gözlemleme imkânı bulduk.

8 Dikran Çituni (1881-1960).Van'da doğmuş aydın ve yazar, Paris'te öldü. Ermeni efsanesi *Sasonlu Tavit*'in bir versiyonunun da yazarı.

9 Dikran Çituni, "Giyankı Caponi Meç" [Japonya'da Hayat], *Surhantag* [Elçi], İstanbul, 3 Nisan 1904. Anlaşıldığı kadarıyla bu makale, adı belirtilmemiş Fransızca bir dergide yayımlanmış bir makalenin Ermenice uyarlamasıdır.

10 Anahide Ter Minassian, "Sociétés de culture, écoles et presse arméniennes à l'époque d'Abd-ul-Hamid," *Revue du Monde Arménien moderne et contemporain* 3, 1996, s. 7-30; (Bad Homburg'da 12-14 Temmuz 1993'te düzenlenen kolokyumda sunulan tebliğ).

11 *Püzantion* [Bizans], İstanbul, 29 Kasım 1907. Yazar, övgü dolu bir makalede, kutsal tiyatrodan sokaklardaki çocuk oyunlarına kadar geniş bir yelpazeye yayılan ve Ermeni etnografyası ile sözcükbilimine büyük katkısı olan bu incelemenin özgünlüğünün altını çizer.

12 D. Çituni, *Arevelyan Khağaşkharh, Jeu-Monde Oriental* [Doğu'nun Oyun

Dünyası], İstanbul, 1919, 2 cilt. Ermenice altbaşlık: "Haygagan Khağer yev Jamantsner" [Ermeni Oyunları ve Eğlenceleri].

13 L. Harquevaux ve L. Pelletier, *200 jeux d'enfants*, 10. baskı, yeri ve tarihi belli değil.

14 V. Bdoyan, *Hay Joğovırtagan Khağer* (Ermeni Halk Oyunları), Erivan, 1963, cilt I. İkinci cilt hiçbir zaman yayımlanmadı. Eser N. Zarkaryan, N. Muradyan, S. Mnatsaganyan, A. Davtyan, Hov. Katsakhyan, vd.nin desen ve gravürleriyle çok güzel resimlendirilmiştir. Öte yandan, V. Bdoyan'ın yayımladığı bir diğer kitabın metni, bir önceki incelemeye tamamen yabancı değildir: *Hay Azkakrutyun-Hamarod Urvakidz* (Ermeni Etnografyası-Kısa Giriş), Erivan, 1974.

15 NEP [*Nevaya Ekonomiçeskaya Politika*: Yeni İktisadi Siyaset] boyunca ve Stalinizmin ilk zamanlarında Ermeni toplumundaki dönüşümler için, Mary Kilbourne-Matossian, *The Impact of Soviet Policy on Armenia*, Leiden, 1962. Ayrıca bkz. P. Nora, "La loi de la mémoire," *Le Débat* 78, Ocak-Şubat 1994.

16 Sovyet etnografyası ve sosyolojisi üzerindeki ideolojik baskılar için, Youri Levada, *Entre le passé et l'avenir, l'homme soviétique ordinaire, Enquête* (Rusçadan çeviren J. Tordjman ve A. Berelovitch), Paris, 1993. Ayrıca bkz. *Cahiers du Monde Russe et Soviétique* 2-3 (özel sayı), Nisan-Eylül 1990.

17 V. Bdoyan, *a.g.e.*, s. 6-7.

18 İki savaş arasında, Ermeni diasporasında yüzlerce sayfadan binlerce sayfaya ulaşan 80'den fazla hatıra kitabı yayımlanmıştır. Bunlar Osmanlı İmparatorluğu'ndaki 1915'ten sonra yok olmuş çeşitli Ermeni cemaatlerinin bütünleyici / bireşimci tarih denemeleridir. Bir şehre veya bir yöreye ilişkin bu hatıralar Polonya *shtetl*ine ayrılmış Yahudi hatıralarını andırır.

19 Kaynaklara ilişkin bibliyografya için bkz. V. Bdoyan, *a.g.e.*, s. 12-19. Ayrıca bkz. C. Mouradian, "La revue ethnographique arménienne *Azkakragan Hantes*. Şuşi-Tiflis, 1845-1916," *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, XXXI (2-3), Nisan-Eylül 1990, s. 295-314.

20 J. Huizinga, *a.g.e.*, s. 37.

21 Bu terimle her büyük dini bayramdan (Noel, Paskalya) bir önceki gece belirtilir.

22 V. Bdoyan, *a.g.e.*, s. 23 ve devamı.

23 *a.y.*, s. 24.

24 L. Khaçikyan, "1280 Tvaganin Yerzıngayum Gazmagerbvadz Yeğpayrut-

yunı" (1280'de Erzincan'da Örgütlenen Kardeşlik Birliği), *Değegakir* 12 (Bülten), 1951.

25 V. Bdoyan, *a.g.e.*, s. 28.

26 Henri Jeanmaire, "Cryptie: la cryptie lacédémonienne," *Revue des études grecques* 26, 1913, s. 121-150.

27 Pierre Vidal-Naquet, *Le chasseur noir*, Paris, 1981, s. 125-174.

28 Kelimesi kelimesine "ocağın evi" anlamına gelir.

29 *Tonir*e dikey olarak yerleştirilmiş üstü açık dar bir pencere, *yertig* [çatı], *tonradun*u havalandırmaya ve aydınlatmaya yarardı.

30 V. Bdoyan, *a.g.e.*, s. 36.

31 *Paregentan* veya Karnaval. Paskalya'dan yedi hafta önceki Mardi Gras'dır. Büyük Perhiz'den önce, yiyip içip eğlenmek ve oynamak için bir vesiledir. Bu dönemde gençler, yaşlılara saygı göstermeye ve sözlerinde ölçülü olmaya mecbur tutulmazlardı.

32 451'de Ermeni ordusu Avarayr'da Pers ordusu tarafından ezildi. Ermeni Kilisesi muharebe meydanında can veren 280 soyluyu ermiş katına çıkardı. Kilise, her yıl, onların "şehit edilmelerini" anar.

33 V. Bdoyan, *a.g.e.*, s. 65-67.

34 *a.y.*, s. 30 ve devamı.

35 Kelime anlamı "Ermenilerin vadisi."

36 Mogs'da, Timar'da, Van Gölü'nün güneyinde.

37 Bu "kâtip", Ermenice bir bedduadaki, "Yazar götüresice!"deki "yazar"dır [*kıroğı dani*], "Şeytan götüresice!" anlamına gelir.

38 Oyunun betimlenmesi ve buna eşlik eden illüstrasyonlar için bkz. V. Bdoyan, *a.g.e.*, s. 78-111.

39 Eski Leninagan.

40 Keğam Der Garabedyan, "Mer Larakhağatsnerın u İrents Başdban Surpı" [Bizim Cambazlar ve Onların Koruyucu Azizi], *Masis*, 1897, s. 224-225.

41 11. yüzyıl Ermeni mistik şairi, Kilise tarafından ermiş mertebesine çıkarıldı. Elyazmaları ve kitapları tılsım değerindeydi.

42 V. Bdoyan içinde, *a.g.e.*

43 V. Bdoyan, *a.g.e.*, s. 179.

44 Muş'taki Surp Garabed manastırının isimlerinden biri.

45 K. Der Garabedyan, *a.g.e.*

46 *a.y.*

47 *a.y.*

48 Bu yasağı ihlal eden Kürt veya Ermeni kadınlarının gerçekten delirdikleri anlatılır.

49 Yervant Lalayan, "Cavakh," *Azkakragan Hantes* I (Etnografya Dergisi), 1895, s. 245-278.

50 *a.y.*

51 Bu âdet, ünlü Ermeni yazarı Hovhannes Tumanyan'a *Anuş* adlı nazım romanı (1901-1902) yazma ilhamını verdi. Romanın kadın kahramanı Anuş, "kader"ini öğrenince –sevdiği gençle evlenemeyecektir– intihar eder.

Ermenice Süreli Yayın *Gavroş*'ta Hiciv Çizimleri 1908-1920

"İnsan gülmeyle ısırır"
Baudelaire

Hiciv basını belli ölçüde basın özgürlüğünün, olayları ve töreleri inceden inceye tahlil eden ve yorumlayan basın çizerlerinin ve gazetecilerin varlığını gerektirir.

Aynı zamanda, yetişmesine ve eğitilmesine ya da teşvik edilmesine basının katkıda bulunduğu bir kitlenin, daha doğrusu bir "kamuoyunun" varlığını da gerektirir, zira hiciv gazetecisi veya basın çizeri, herkesin çoğu zaman düşündüğü ama yüksek sesle dillendirmeye çekindiği şeyi söyler veya tasvir eder.

Bazı hiciv gazetelerinin kaba saba, belden aşağı hikâyeler vasıtasıyla rahatlama sağlaması mümkünse de, hiciv basını sırf eğlence kategorisine ait önemsiz bir tür değildir. Hiciv basınının gelişimi otoriter bir siyasi rejimden kurtulma ve eleştirel düşüncelerin önünü açan bir toplumun demokratik yönden gelişme dönemlerine tekabül eder. Hiciv basınının varlığının veya yokluğunun, bir toplumun özgürlük veya demokratikleşme derecesini değerlendirmek konusunda bir işaret olduğu bile öne sürülebilir. Örneğin, 1880 ile 1914 arasında, Üçüncü Cumhuriyet'in sağlam temellere oturtulması ve zaferi sırasında, Fransa'da 250'den fazla hiciv gazetesi yayımlanmıştı.[1] Bu rakam üstünde düşünülmelidir, zira Fransız hiciv basını –özellikle *Le rire, le*

Charivari, L'Assiette au beurre– İngiliz basınıyla birlikte, Osmanlı hiciv basınına örnek teşkil etmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun etnik, dilsel ve dinsel çeşitliliği içinde, Ermeni hiciv basını hem imparatorluk hem cemaat bağlamını yansıtır. İstanbul'da yayımlanan bu gazeteler Osmanlı başkentindeki Ermeni toplumunun dini, siyasi ve ahlaki sıkıntılarını ortaya koyar.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni hiciv basınının tarihinde üç safha olduğu görülebilir:

1. Birinci safha Tanzimat dönemine denk düşer. Bu safhada, 1852'den 1876'ya Ermeni hiciv edebiyatı, basını ve tiyatrosunun doğduğu görülür. Hiciv basını ile tiyatro arasındaki bağ çok güçlüdür.

Bu döneme hâkim olan dört önemli kişi vardır: Yazarlar Harutyun Sıvacıyan, Hovsep Vartanyan ve Hagop Baronyan ile çizer Harutyun Hekimyan.

Daha 1857'de, Harutyun Sıvacıyan hiciv basınına uygarlaştırıcı bir işlev atfetmekteydi:

> En aydınlanmış ve en uygar milletlerin gerek halk gerek hükümet tarafından kurallara riayet edilmemesiyle alay eden gazeteleri vardır. Bu milletler bu gazetelerden birinin tek bir sayfasının bir filozof tarafından kaleme alınan koca bir ahlak cildinden daha çok etkisi ve sonucu olduğuna haklı olarak kanaat getirmişlerdir.[2]

Vartan Paşa adıyla tanınan Hovsep Vartanyan[3] (1815-1879), Türkçe'yi kullanır, fakat eserlerini Ermeni harfleriyle yazar ve yayımlar. Hagop Baronyan[4] (1843-1892), olağanüstü bir faaliyet gösterir. Aynı anda gazeteci, öğretmen, yayıncı, oyun yazarı olup, mizah dergilerinde çağdaşlarının tutumlarını ve zihniyetini yerden yere vurur. Sonraki nesiller onu "Ermenilerin Molière'i" olarak nitelendirmiştir.

Keskin bir üslubu olan grafikçi Harutyun Hekimyan'ın çizgileri hem Ermeni basınında, hem Türk basınında yer alır. Altyazıların dilleri (Ermenice, Türkçe, Fransızca), yazılışları (Ermeni, Arap, Latin harfleri), Ermenice-Türkçe çiftdilliliğini ve bunun kültürel sonuçlarını ortaya koyar.

2. İkinci safhada, yani Jöntürk ihtilalinin tarihi olan Temmuz 1908'den, Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girdiği tarih olan 1914 sonbaharına kadar, Ermeni hiciv basını parlak günler yaşar.

Abdülhamid rejimiyle geçen 30'u aşkın yıldan sonra, "zulüm" (otoriter rejim) son bulmuştur. 1878'de askıya alınan 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe girmesi, özgürlük, eşitlik, adalet ilkelerinin ilanı, sansürün kaldırılması, Osmanlı basınının gelişmesi için elverişli koşulları yaratır. Türkçe, Arapça, Rumca, Bulgarca, Ermenice, Ladino vs. gazetelerin gelişip serpilmesine ve bunlar arasında hiciv basınının da serpilmesine tanık olunur.

Çıkardığımız ilk dökümde, hepsi de İstanbul'da yayımlanmış on sekiz adet Ermenice mizah gazetesi saptayabildik. 1908 ile 1914 arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda yayımlanmış Ermenice 239 *yeni* süreli yayınla kıyaslanınca düşük, fakat aynı dönemde İmparatorluğun genelinde farklı dillerde elliye yakın hiciv gazetesi yayımlandığı düşünülürse yüksek bir rakam.

GAZETENİN ADI	TARİH	EDİTÖRLER
Zig-Zag	1908	Vahan Papazyan
Dzağig (Çiçek)	1908-1909	Krikor Torosyan Yervant Tolayan
Gavroş	1908-1914	Yervant Tolayan
Okkabaz	1908	Aram Andonyan
Fru-Fru (Zig-Zag'dan sonra)	1908-1909	Vahan Papazyan
Lila	1909	Vahan Papazyan
Kharazan (Kırbaç)	1909	Aram Andonyan
Garapnad (Giyotin)	1909-1910	Yervant Odyan Krikor Torosyan >>>

>>> *Gigo* (*Gohag, Zurna, Kindo Hugo* isimleriye de çıkar)	1909-1914	Aram Andonyan Yervant Odyan
Hi-hi-hi	1910	Krikor Torosyan
Guguk	1911	Krikor Torosyan A. Kayseriyan Keşişyan
Sev gadu (Kara kedi)	1912-1913	Krikor Torosyan
Gadag (Şaka)	1913	Yervant Odyan Kalfayan
Hos-Hos (Buraya, Buraya)	1913	Yervant Tolayan
Manana	1913-1914	Yervant Odyan
Sa-ta-na (Şeytan)	1913-1914	Paylak Kolancıyan
Mimos	1914	V. Kürkçiyan

Basın özgürlüğü Temmuz 1908'de ilan edilmiş, fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı ağır iç ve dış felaketlerin ardından sansür hayli hızlı bir şekilde geri gelmişti. II. Abdülhamid'in tahttan indirilip sürgüne gönderilmesine yol açan Mart-Nisan 1909 krizinin ardından İstanbul'da sıkıyönetim ilan edildiğini ve Enver-Talat-Cemal üçlüsünü iktidara taşıyan Ocak 1913'teki hükümet darbesinin (Babıâli Baskını) özgürlüklere son verdiğini hatırlatalım. Gazeteler bir süreliğine kapatılır veya yasaklanır. Bazıları tamamen ortadan kalkarken bazıları da farklı isimlerle yeniden çıkar. *Gigo*'nun durumu da böyledir. *Gavroş*'la birlikte sürekli olmayı başaran yegâne örnek olan *Gigo* 1909'da Krikor Torosyan tarafından kurulmuştur; 1914'e kadar ayakta kalır, fakat birçok defa kapandıktan sonra *Gohag, Zurna, Kindo, Hugo* gibi isimlerle yeniden çıkar.

Bir de, hiciv basınının, Ermeni basınının genelinde olduğu gibi, maddi zorluklar yaşadığını, bunun da gazeteleri faaliyetlerini durdurmak zorunda bıraktığını hatırlatalım.

3. Üçüncü safhada, Birinci Dünya Savaşı sırasında ortadan kaybolan –veya neredeyse tamamen kaybolan– Ermeni hiciv basını, İtilaf Devletleri'nin zaferinden sonra İstanbul'da kısa bir

yeniden doğuş yaşar. Kasım 1918'den Ekim 1923'e, halkın maruz kaldığı korkunç felaketlere rağmen, Ermeni gazetecileri ve çizerleri Osmanlı İmparatorluğu'nun bu son ve trajik yıllarında kendilerini gülmeye ve güldürmeye zorlarlar.

Gavroş'un yanı sıra, *Khelok Tavit* (Akıllı Tavit) gibi kısa ömürlü –1918-1919– birkaç gazete, savaş sonrası toplumunun sorunlarına temkinli bir şekilde yaklaşır.

Gavroş, sürekliliğiyle, Ermeni hiciv basınında bir istisna teşkil eder. Bu da araştırmacının dikkatini çekmeye yeter. Nitekim, *Gavroş*, bir iki kesintiyle, 1908'den 1925'e kadar İstanbul'da, Aralık 1926'dan Ağustos 1935'e kadar Paris'te yayımlanmıştır.

Gavroş ilk defa İstanbul'da 31 Temmuz 1908'de çıkar, yani Sultan'ı Anayasa'yı yenilemeye mecbur bırakan askeri darbenin üstünden bir hafta kadar bir zaman geçtikten sonra.

> Boş sözlerle kaybedecek vaktimiz yok. Bir metelik etmeyen vaktimiz bugün Mısır altını değerinde (...) Bugün *Gavroş*'umuzu yayımlamaya başlıyoruz.
> Eskiden, bir gazete yayımlama izni elde etmek için İzzet Paşa'ya, Tahsin Paşa'ya, Şerif Paşa'ya ve paşa olmayan bir dizi namussuz ve çapsız kişiye 100 altın liralık rüşvet vermek gerekirdi. (...)El, ayak ve daha başka şeyler öpmek gerekirdi. Eğilmek, selamlamak, sessizce dalkavukluk etmek, sonra da bir ila beş yıl arası beklemek ve bu arada yaşlanmak ve ölmek gerekirdi.
> Bugün, Osmanlı Meşrutiyeti sayesinde, *Gavroş* birkaç saat içinde bir hiciv gazetesi çıkarma iznini aldı. Nasıl? Hiciv gazetesi mi? Üç hafta önce, böyle bir izin almaya kalkışan birini deliğe tıkarlardı! *Gavroş*'un ilkesi gülünç olan her şeyle alay etmek, tırmalanabilir ne varsa tırmalamak ve yüzüne tükürseler yağmur yağıyor sanan herkesin yüzüne tükürmektir...

Kendini "hiciv" gazetesi olarak niteleyen gazete, "Kutsal Olmayan Teslis"[5] tarafından kurulur; bu üçlü, takma adı *Gavroş* olan Yervant Tolayan (Kutsal Ruh), 1909'da kendi hiciv gazete-

si *Gigo*'yu çıkaracak olan Krikor Torosyan ve yetenekli bir çizer olan Aram Andonyan'dan oluşur.

"Victor Hugo'nun ulu yaratısının ateşli, alaycı, gamsız, yiğit ruhunu ete kemiğe büründürme"yi[6] amaçlayan yeni gazete, *Gavroş* adı altında, Fransız ve devrimci bir soy zincirine açıkça sahip çıkar.

❋

Gavroş, Osmanlı basınında çoğu zaman olduğu üzere, tek bir adamın gazetesiydi; Yervant Tolayan tek başına gazetenin sahibi, müdürü, muhtelif takma adlarla yazarı ve idarecisiydi. 1884'te İstanbul'da Beyoğlu'nda doğan Yervant Tolayan, bir aile geleneğinin sürdürücüsüdür. Bir Ermeni gazetecisi olan Hovhannes Tolayan'ın (1856-?) oğludur. Hovhannes Tolayan Venedik Mıkhitaristlerinin[7] öğrencisi olmuş, Türkiye'de tıp öğrenimi görmüş, tiyatro oyuncusu olup hayatını gazeteci ve çevirmen olarak kazanmıştı. Nitekim 1884'ten 1906'ya *Manzume-i Efkâr*'a yazmış, daha sonra *Mecmua-ı Ahbar*'a katkıda bulunmuştu; bu ikisi Ermeni harfleriyle Türkçe basılan günlük İstanbul gazeteleriydi.

Genç Yervant Tolayan İstanbul'da öğrenim görür; bir Ermeni ilkokulu olan Surp Krikor Lusavoriç'teki birkaç yılın ardından Fransız koleji Saint Benoit'ya devam eder. Çok genç yaşta bir Ermeni tiyatro kumpanyasına girer ve tiyatro tutkusu, özellikle bürlesk [kaba güldürü] tiyatroya olan tutkusundan hiç vazgeçmez. Hatta 1910'da (?) Paris ve Londra'da bir Ermeni tiyatro turnesine katılacaktır. Eskiden kötü bir oyuncu olsa da, sonradan *Gavroş* adı altında, son derece popüler bir hiciv gazetecisi olur.

Süreli bir yayın olan *Gavroş*'un uzun tarihi boyunca yayın aralığı değişiklikler gösterir. 1908'den 1910'a üç haftada bir çıkan *Gavroş* ilkin büyük boy (28x40 cm) dört sayfadır. 1911'den

1912'ye haftalık olan *Gavroş* bir edebiyat dergisinin boyutlarına inmiştir, fakat her hafta 20 ila 32 sayfalık metin ve çizim basar. 1912'de birkaç aylığına tekrar üç haftada bir çıkan *Gavroş*, 1913'ten 1914'e yeniden haftalık olur. Biz incelememizi bu tarihte kesiyoruz, fakat, dikkat çekici olan şudur ki, *Gavroş*, yayınına pek çok kez ara vermesine rağmen, savaş boyunca İstanbul'da çıkmaya devam eder. Kasım 1918'den itibaren, *Gavroş*'un basımı "normal" seyrine döner. Fakat sona ermekte olan Osmanlı İmparatorluğu'nun karışık siyasi durumu, İstiklal Savaşı, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması, Ermeni cemaatinin nüfusundaki ani düşüş ve Kemalist rejimin sertleşmesi, Yervant Tolayan'ı gazetesini 1925'te kapatmaya sevk edecektir.

1926'dan 1935'e *Gavroş* Paris'e yerleşir:

> *Gavroş*'umu cömert Fransız misafirperverliğinin sayısız aydınımızı çektiği Paris'e nakletmekle, ilkelerime uygun hareket ettiğimi düşünüyorum. Zihni canlandıran ve ruhu güçlendiren Paris havasını solumaktan mutluyum. Aramızdan pek çoğunun ikinci vatanı haline gelen bu ülkeye minnet ve sevgi duygularını, süreli yayınım sayesinde, okurlarımızda canlı tutmaya çalışacağım.[8]

Mülteci bir Ermeni hiciv gazetesi olarak, kendileri de birer mülteci ve vatansız haline gelmiş okurlarına hitap etmek için ikinci bir hayat soluğu arar. Fakat ilhamı tükenir. Paris'teki sürgün hayatında, *Gavroş*, Paris âdetlerini yorumlar ve tam bir açık saçık şaka tarzını benimser. Bu bir yıkım olacaktır. Diasporadaki ilk kuşak Ermenilerin çoğunluğu gibi, Yervant Tolayan da sürgünün geçici olduğu inancını paylaşmaktaydı. Vatan hasreti bir yandan, maddi sıkıntılar diğer yandan, ileri-ci fikirleri benimseyen Tolayan, 1936'da Sovyet Ermenistanı'na, hiç bilmediği bir "vatan"a göç etmeyi seçer.[9] Bu yıllar Stalinci tasfiye dönemidir. Bu güldürü ustasını, başkaları gibi, trajik bir kader beklemektedir. Gelişinden birkaç ay sonra tutuklanır ve 1937'de kaybolur.

1909'dan itibaren, Yervant Tolayan, rakip Ermeni, Rum veya Türk basınında imzası görülen gazeteci-çizerlerin de katkısıyla, gazetesini neredeyse tek başına çıkarır. Bu imzalar arasında Aram Andonyan, M. Taşciyan (parafı pipo içen bir adam tasviridir), Krikor Mıkhitaryan, Max., Nub., çoğu zaman Arakel Tatlıyan'la beraber çalışan Antoniadis, Armenak Der Hagopyan, Zareh Kalfayan bulunur. Hayat öykülerini bilmediğimiz bir o kadar sanatçı daha –zira bu sıfatı hak ediyorlar.

❋

Hiciv çizimi –ki 1914'e kadar genellikle oyma suretiyle yapılan bir işti– grafizmin niteliğiyle, çizgiyle, üslupla olduğu kadar "altyazının tırmığı"yla da değer taşır, zira şekilleri ve kelimeleri iç içe geçirir. Fransa'da Daumier ve Toulouse-Lautrec gibi birbirinden farklı ressamların sivrildiği bir sanat; 20. yüzyılın eşiğinde sadece resim ekollerinin gelişmesiyle değil, röprodüksiyon tekniklerinin gelişmesiyle de –ki bunun sonucunda çizim de gelişmiştir– biçim değiştiren bir sanattır. Buna koşut olarak, basındaki çizim oymabaskının ve afişin etkisine maruz kalır.

Hiciv çizimi, 20. yüzyılın başına kadar, oyma işi bir levha olarak kalır daha çok. Bir mürekkep lekesiyle (meşhur "parlak siyah") belirginlik kazanan taramalardan oluşan bir çalışmadır. Çinkogravür ve fotogravür yöntemlerinin benimsenmesiyle, çizim aydınlanır ve fazlalıklarından arınır. Böylece çizgi çok daha kendiliğinden bir hal alır.

Hiciv çizeri-gazetecisi tek başına yaşayamaz. Tıpkı oyuncu gibi –tek başlarına eser verebilen ressam veya yazardan farklı olarak– bir kamuoyuna ihtiyaç duyar. Bir çizgi veya bir altyazıyla –"sözsüz" bile olsa– bir toplumdaki adaletsizlikleri, rezaletleri ve kusurları ifşa eder. Kabul görmüş hükümlere, basmakalıp tipolojilere göre tasvir ettiği "düşmanlar"ı (veya en azından "ha-

sımlar"ı) ve "kurbanlar"ı işaret eder. Bu durumda, resmin gücü ve grafik saldırganlık halkın önyargılarını kamçılayabilir.

Gavroş'ta basılan hiciv çizimleri hem kronolojik hem tematik bir analize konu olabilir.

1908'den 1914'e, kültürel olayların genel niteliği (toplumun modernleşmesi) ile siyasi süreçlerin genel niteliğinin (Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı iç ve dış krizler) eklemlenmesi, Ermeni çizerlerine tükenmez konular sağlar. Fakat basın özgürlüğüne getirilen kısıtlamalar onları –özellikle 1912'den sonra– kalemlerinin sivri ucunu törpülemeye ve tercihen toplum sorunlarına eğilmeye iter.

Gavroş'un tirajı ve dağıtımı konusunda bir şey bilmiyoruz. İstanbul'da basılan, Osmanlı başkentinin ve civarının kalabalık Ermeni cemaatine yönelik *Gavroş*, günlük gazetelerin okuru olsun olmasın, "bilgili", genel çizgileri tanıyabilecek ve olaylara ve kişilere dair –yazılı veya çizili– imaları anlayabilecek düzeyde, Osmanlı Devleti'nin durumuna özgü mizahı ve kelime oyunlarını kavramayı beceren çokdilli bir kitleye seslenir.

Sayfa düzeni, başlıkları ve sütunları günlük basını örnek alan *Gavroş*'ta, çizimler metinlere göre sınırlı bir yer tutar. Çoğunlukla Yervant Tolayan'ın akıcı ve kıvrak kaleminden çıkan bu metinler, *Gavroş*'un yaratıcısının yeteneklerinin çeşitliliğini, kültürünün genişliğini, alaycılığın eksik olmadığı iğneleyici zekâsını ortaya koyan binlerce sayfalık basılı bir bütün oluşturur. Her sayıda, başyazı[10] güncel olaylarla bağlantılı ciddi bir konuyu ele alır, fakat bu konuyu absürd tarzda ve etkileme gücüne defalarca değinilen Alphonse Allais tarzında ele alır. Belirli bir konuya ayrılan düzenli sütunların ("Meşrutiyet", "milli hayat", "vekillerimiz", "Ermeni Kilisesi", "Katolikler", "Protestanlar", "kadınlar", "kocalar", "şehir hayatı", "tiyatro", "okuyucu mektupları") yanı

sıra, skeçler, fıkralar, bir tefrika, anketler, çoğunlukla Raoul Ponchan (K. Hampikyan) imzalı şiirler bulunur; bu şiirlerin *onomatopeleri* [ses yansıması] ve tipografik düzenlemeleri[11] Marinetti'nin ve İtalyan fütüristlerinin İstanbul'daki etkisini doğrular niteliktedir.

Osmanlı toplumsal tarihinin kaynakları arasında sınıflandırılabilecek bu metinlerin tahlili, yapılmayı beklemektedir. Bununla birlikte, hızlı bir okuma, çarpık yönlerinin ve âdetlerinin gülünçleştirildiği Ermeni cemaatine ayrılmış metinlerin kapladığı hatırı sayılır sayıda cildi meydana çıkarmaya yetecektir. İslam'a, Türk toplumuna ve cemaatlerarası ilişkilere hiç değinilmemesi kayıtsızlıktan ya da bilgisizlikten değil, Osmanlı sansürünün uyandırdığı "temkin"den kaynaklanır.

Kesinkes Kilise karşıtı olan *Gavroş*, bağımsız olduğunu ileri sürer, fakat tabii ki yakınlık duyduğu şeyler de vardır, hiç hazzetmediği şeyler de. Ermeni Kilisesi'ni, onun yüksek rütbeli din adamlarını –Patrikler, *Gatoğigos*lar, piskoposlar– ve *Ermeni Milleti* üstündeki idari gücünü kendine hedef seçer, Katolik ve Protestan Ermenileri hedef seçtiği gibi. "Yaygaracılık"[12] yapan *Gavroş*, toplumsal ve siyasi alanda anarşist bir tarzda, Ermeni günlük gazetelerine –özellikle Taşnakların yayın organı olan *Azadamard* [Özgürlük Kavgası]– ve Ermeni siyasi partilerine –Ermeni Devrimci Federasyonu veya Taşnak Partisi, Sosyal Demokrat Hınçak Partisi veya Hınçak Partisi– verip veriştirir. Bu partilerin rekabeti, seçim taktiği, "devrimci efsanesi" ve milliyetçi mübalağaları acımasız bir şekilde ifşa edilir.[13] Bu partilerin siyasi müttefiklerine –EDF'ninki İttihat ve Terakki, SDHP'ninki Hürriyet ve İtilaf– karşı eleştiriler dolaylı yoldan dile getirilir.

Gavroş, güldürmek için, intihalden yararlanır, durum komedisini kullanır, saçma akıl yürütmeleri büyük bir ciddiyetle savunur, hazır cevaplar bulup uydurur, Doğu Akdeniz toplumu-

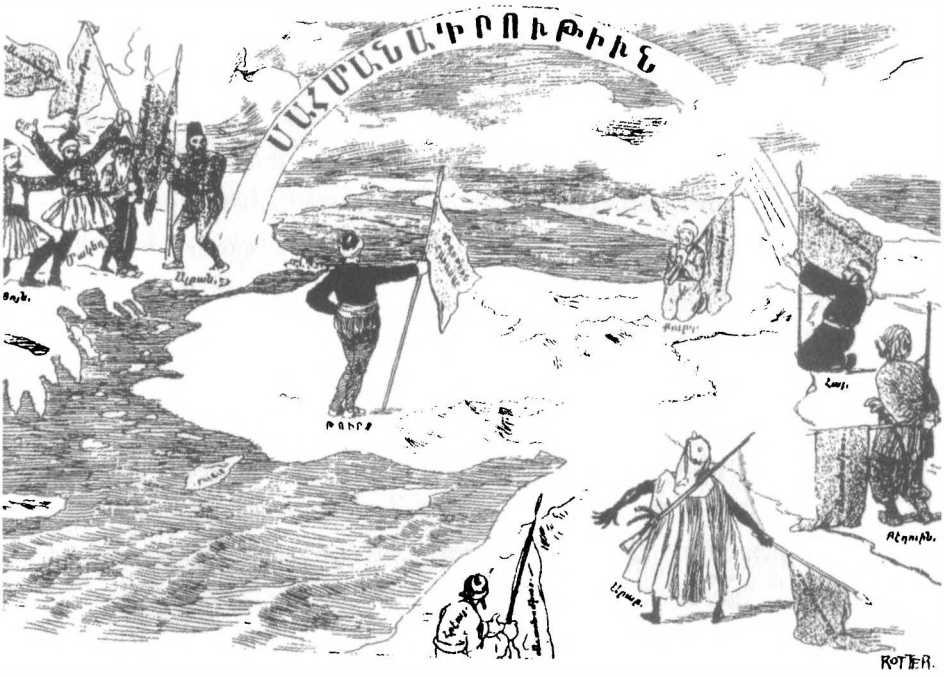
na özgü psikolojik simgeler kullanır, Ermenice veya Türkçe atasözlerini tumturaklı bir şekilde alıntılar, filozof ve ahlakçı kesilir. Fakat gülme daha çok üsluptan, deyimsel ifadelerden, Ermenice, Türkçe, Fransızca, İngilizce, Rumca terimleri harman eden, sözdizimsel usullerle her dile özgü alfabeyi birleştirip karıştıran "kelime oyunları"ndan ve "harf oyunları"ndan doğar; ayrıca *Kırapar* (klasik Ermenice) ile *Aşkharapar*'ın (modern Ermenice), düzgün konuşma biçimi ile halkın konuşma biçiminin almaşık veya bitişik kullanımından doğar. Osmanlı toplumunun siyasallaşmasını ve moderniteye doğru ilerlemeyi telkin eden Batı'dan alınmış ve Ermenice harflerle yazılmış terimlerin –"revolüsyon," "grev," "sosyalizm," "boykot," "liberal," "parlamento," "program," "platform," "intırviyu," "tramvay," "miting"– dili istila etmesi, karşı konulmaz bir gülme etkisi yaratır.[14]

✵

1908'den 1914'e *Gavroş*, dikkate değer 1000'den fazla hiciv çizimi ve yüzlerce vinyet yayımladı. Bizim buradaki çizim seçimimizi, günümüzde konunun uzmanı olmayan biri için anlaşılır olma kıstası belirledi.

Tiflis'teki ünlü Ermeni hiciv gazetesi *Khatabala*'da[15] Retter'in yayımladığı levhalarla karşılaştırıldığında, Eylül 1908'den itibaren bu alanın İstanbul'daki temsilcisi olan *Gavroş*'un siyasi çizimleri daha zorlama görünür.

Rotter, *Khatabala*'da, "Meşrutiyet'in Gökkuşağı" başlıklı çizimde (resim 1), Osmanlı İmparatorluğu'ndaki halkların 1908 Devrimi ertesindeki tavrını kayda değer bir şekilde tahlil eder. Ortada, Türk, üstünde "Birlik" ve "Eşitlik" yazan bir bayrağı havaya kaldırmışken, Rum, Makedonyalı, Arnavut, Bedevi, Arap ayakta, Yahudi ayağa kalkmak üzere, Kürt ve Ermeni ise hâlâ dizlerinin üstündedir!

Resim 1. *Khatabala*: "Anayasa."

Mart-Nisan 1909 kriziyle ve Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle aynı zamana rastlayan Adana Ermenilerinin katledilmesi, *Khatabala*'da ifşa edilir: "Modern Neronlar" (resim 2) "Doğu Yanıyor"ken lir çalıyorlar.

Gavroş, Osmanlı iktidarının simgesi olan sultanla ince ince alay etme cesaretini gösteriyorsa, bu söz konusu sultanın düşen Sultan Abdülhamid olmasındandır (resim 3). Abdülhamid, özgürlük ve ilerleme fikirleriyle bir arada anılan halefi V. Mehmed'in, kendisinin sürgün edildiği Selanik şehrine muzaffer bir şekilde girişine hiddet ve acizlik içinde tanıklık eder.

Hükümet krizleri ve iktidar kavgaları *Gavroş*'un hayal gücünü kışkırtmıştır. "Paten Kayan Bir Kabine" (*Gavroş*, 1 Şubat 1911) hükümetin istikrarsızlığını İstanbul'a yeni gelmiş bir moda olan (tekerlekli) paten kaymaya bağlar.

Resim 2. *Khatabala*, 18 Nisan 1909: "Modern Neronlar. Doğu Yanıyor."

Rum dergisi *Embros*'tan [İleri] alınmış bir çizim olan "Son Deprem" (resim 4), "Jön Türk Komitesi" tapınağının sütunlarının yıkıldığını memnuniyetle seyreden liberal Kâmil Paşa'yı gösterir.

Resim 3. *Gavroş*, 12 Haziran 1909.
Sultan Reşid'in bir ziyareti vesilesiyle Selanik'te esen bayram havası.

İttihatçılarla Taşnaklar arasındaki ittifak *Gavroş*'ta daima eleştirilmiştir. Aram Andonyan'ın eseri olan güzel levha (resim 5), pek çok yoruma açıktır. Ağızları bağlı iki başlı kartal –İtti-

Resim 4. *Gavroş*, 12 Ağustos 1909.
Son deprem (sütunların üzerinde: "*Jön Türk Komitesi*")

hat-EDF– Aram Andonyan'ın birkaç çizgiyle defalarca resmettiği zarif siluetinden ve bıyıklarından tanınan sabık Ermeni bakan Bedros Hallacyan'ın[16] üstünde kuluçkaya yattığı İttihat'ın yumurtalarını gözler (her yumurta İttihat ve Terakki Partisi'nin önde gelen simalarının isimlerini taşır, Talat, Cahit, Agayev [Ahmet Ağaoğlu] gibi, vs.).

Gavroş, Osmanlı İmparatorluğu'nun kademeli olarak parçalanması meselesini, bu dramatik meseleyi işlediğinde, daima Türk veya Rum basınına başvurarak güldürür. Mesela, *Karagöz*'den alınmış o meşhur levha, "Cerrah ve Vatan"da (*Gavroş*, 21 Mayıs 1910), cerrah yatağa düşmüş Vatan'a ("hasta adam") yeni bir acısız ameliyat sözü verir. Benzer şekilde, küçük Balkan ülkelerinin Kâmil Paşa'nın etrafında halka olup küstahça dans etmesi, *Embros*'tan alınmıştır (resim 6).

Resim 5. *Gavroş*, 6 Ocak 1913.

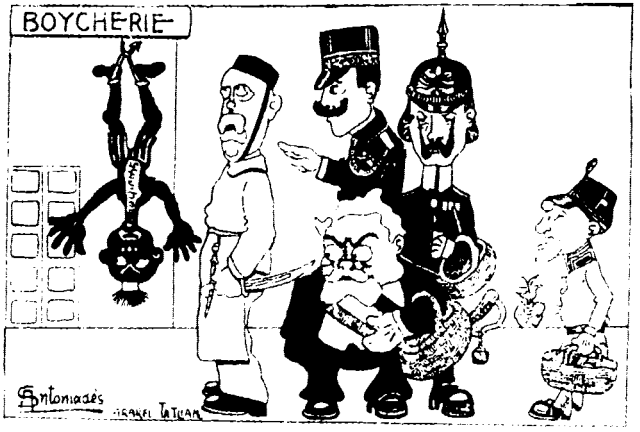
Dünün Müttefikleri (kartalın başlarından biri İ. T. [İttihat ve Terakki], diğeri H.H.T (Ermeni Devrimci Federasyonu]):

"Vazgeç adam, bu yumurtalardan hayır yok, hepsi cılk."

(Yumurtalardaki isimler: Agayev, Ebuzziya, Halil, Cahit, Necmeddin, Emrullah, Talat, Babanzade, Cavit, Dervişçi Adil, Rıza, Şevket, Rahmi, Dr. Nazım, Sait Paşa)

Resim 6. *Gavroş*, 30 Eylül 1912. *"Embros"tan.*
Küçük Balkan ülkeleri Kâmil Paşa'nın etrafında dans ediyor. Gavroş: "Bana bakın, Bonmarşe oyuncakları! Dikkat edin, hepiniz ayak altında kalırsınız!"

ՄՍԱՎԱՅՄՈՒՆ ԽԱՆՈՒԹԸ ԿԱԽՈՒՄԸ ԽՈՒՋԻ ԱՓՐԻԿԷՆ

Resim 7. *Gavroş*, 18 Eylül 1911.
Kasap dükkânında kuzu Afrika. İngiliz kasap: *"Hepiniz birden gelmeyin. Sıranızı bekleyin. Hepinize* pay *çıkaracağım."*

ԱՓՈՒՆ Է.ՋՄԻԱՁԻՆ.—Ծերամանեակներ, նայէք ինձի, եկէք, Սրբազան, դուն ես իմդի արժանի.

ԱՓՈՒՆ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ.—Ծերամանեակներ, նայէք ինձի, եկէք, Սրբազան, դուն ես իմդի արժանի.

ԱՓՈՒՆ Կ. ՊՈԼՍՈՑ.—Ծերամանեակներ, նայէք ինձի, եկէք, Սրբազան, դուն ես իմդի արժանի.

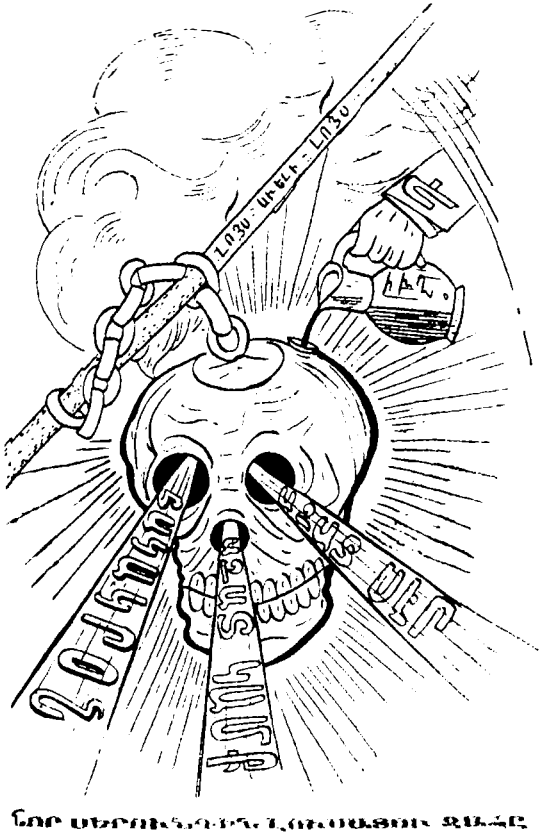
ՕՐՄԱՆՅԱՆ.—Ես ո՛ր մէկին տամ եմ. մէկ տաման իսկ պիտի չեն թողուր որ նստիմ.

Resim 8: Gavroş, *30 Ekim 1911. Muhterem.*
Eçmiyadzin-Kudüs-İstanbul patriklik makamları: (Ormanyan'a bakarak)
Gel, gel, patrik hazretleri, sen bana layıksın.
Ormanyan: "Hangi birine yetişeyim; birine bile oturmama izin vermiyorlar."
(Solda cüppeli üç karaltı eski İstanbul Patriği Ormanyan'ı temsil eder. 1908'de istifa etmek zorunda kalan patrik, Eçmiyadzin'de, Kudüs'te ve İstanbul'daki boş makamları simgeleyen üç genç kadının çağrısı karşısında şaşkındır.)

Batı emperyalizminin eleştirisi Ermeni basınının en gözde konularından biridir, zira Osmanlı siyasetini eleştirmekten daha az risk taşır. Arakel Tatlıyan ve Antoniadis, Afrika'nın altı Büyük Güç tarafından –bir "kasap dükkânı"nda– parçalara ayrılmasını ifşa etmek için (resim 7) veya daha o zamandan "Amerikan emperyalizmi" denebilecek durumla ince ince alay etmek

için yeteneklerini bir araya getirirler –Sam Amca kürek mahkûmu üniformasına benzeyen bayrağına kurnaz Kâmil Paşa'yı sarar: Anadolu demiryollarının Chester'a verilmesi ima edilmektedir şüphesiz (*Gavroş*, 23 Ekim 1911).

Bu arada, cemaati alaya alma *Gavroş*'ta en sık karşılaşılan konudur. Ermeni Kilisesi, patrikler ve *gatoğigos*larla ilgili kilise seçimleri, 1896'dan 1908'e kadar İstanbul patriği olan, Temmuz ihtilali sırasında devrilen Mağakya Ormanyan'ın kişiliği, devamlı alaya alınır (resim 8). 1863 Milli Anayasası'yla kurulan, Ermeni milletinin temsil mercii İstanbul'daki Ermeni Milli Meclisi'nin işleyişi başka bir alay konusudur (*Gavroş*, 28 Nisan 1913). Hem Milli Meclis'in hem Osmanlı Parlamentosu'nun üyesi olan, birinde geveze öbüründe dilsiz (çoğu zaman Türkçe konuşmayı bilmediklerinden) bir avuç Ermeni vekilinin davranışı acımasızca eleştirilir (*Gavroş*, 24 Haziran 1912).

Resim 9: Gavroş, *Yeni nesle ışık veren fener.* Ermeni Devrimci Federasyonu'nun beslediği kurukafa şeklindeki fenerin ışınlarında, "Din karşıtçılığı, serbest irade ve serbest aşk" yazıyor.

Kilise gibi, Ermeni Devrimci Federasyonu da *Gavroş* çizerlerinin en çok saldırdıkları hedeflerden biridir. Mesela, üstünde "ışık, daha fazla ışık" yazısının okunduğu bir sırığa zincirlenmiş bir kurukafanın temsil ettiği "Ermeni Gençliğinin Aydınlanması"nı gösteren bir gra-

vürde, EDF'nin eliyle dökülen yağ, içerideki ateşi besler ve dışarı ışınlar fırlar: Din karşıtçılığı, Serbest İrade, Serbest Aşk (resim 9). EDF tüm bunların propagandacısı olmakla suçlanır.

Ermeni devrimcilerine karşı acımasız olan *Gavroş*, Ermeni tüccarı için daha hoşgörülüdür. Başında *fes*i, "modern kapitalist"in alametleriyle donanmış –koyu renk ceket, açık renk yelek, çizgili pantolon, para kasası, çalışma masası, duvar saati– bu tüccar, Ermeni okulları, hastanesi, yetimleri ve tiyatrosu için cömert bağışlarını isteyen sayısız dernek yüzünden iflasla karşı karşıyadır (resim 10).

ՀԱՅ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆԻՆ ԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՍՏ ՏԻԵՄ

ՀԱՅ ՊՐԻՒՆՏԻՊԷՏ (շշուարած)... — Ուռա՛, աս արդէն աստուածային է. Միացեալ կայ. Ազգասէրը կայ. Դպրոցասէրը կայ. Աղքատասէրը կայ... աս որ մէկին փառա պիտանալու է. Ուռա՛ մէկ մըն ալ Տիմա վաւրամ փափաքեանին պակսէին նպաստը եւս... Խեղճ՛ մը, Աստուած մեզ այս յարկէնալ բնծի թօք նեւեր պիտի տայ...

Resim 10: Gavroş, 6 Şubat 1911, *Ermeni tüccarının durumu* (M. Taşciyan)
Ermeni tüccar (şaşkın): "Bu ne çok bilet böyle! Birleşik Cemiyet var, Milletperverler var, Okulseverler var, Fukaraperverler var... Bunların hangisine para *yetişir? Şimdi bir de Vahram Papazyan'ın* bedeli*ne destek işi çıktı. Vallahi bu yılki Karnaval bana* top *attıracak."*

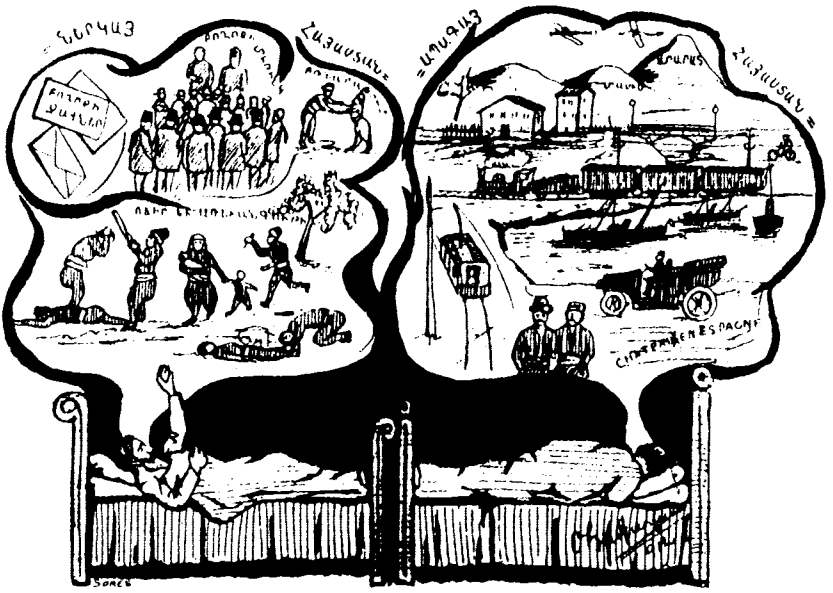
Tarihi fresk olarak işlenen şahane "Kadıköy Bombardımanı" M. Taşciyan'ın elinden çıkmadır (*Gavroş*, 12 Aralık 1910). Boğaz kıyısındaki, pek çok Ermeni'nin yaşadığı Kadıköy semtinin kontrolünü ele geçirmek için Taşnaklarla liberalleri, muhafazakârlarla (*Gavroş* onlara *şeriatçı* adını takmıştır) karşı karşıya getiren kavganın bir metaforudur.

Güldürü etkisini, muhafazakârların kalesini almak amacıyla durum gereği birer savaş gemisine dönüştürülen toplu taşıma şirketi *Mahsuse*'nin kendi halindeki barışçı gemilerinde, Taşnaklarla liberallerin bayraklarını havaya kaldırmış olmaları yaratır.

Gavroş'ta, Ermeni vilayetlerinde yapılması gereken –Berlin Kongresi'nden (1878) bu yana askıya alınmış– reformlara yönelik doğrudan imalara ender rastlanır. Birinci Balkan Savaşı sırasında Rusya tarafından Ermeni meselesinin yeniden ortaya atılması, rüya formundaki şu siyasi tahlile ilham vermiştir (resim 11). "Şimdiki Ermenistan", Patrik vekili, başpiskopos Arşaruni'ye geceleri uykusunda azap çektiren tam bir kâbusken (tecavüzler, hırsızlıklar, cinayetler, haraç kesmeler, protestolar), Daniş Bey'e geceleri ninni gibi gelen "Yarının Ermenistan'ı"na dair modernleşme, barış ve huzur umutları "İspanya'da şatolar" (Fransızca)* olarak tasvir edilir. Ressam Zareh Kalfayan'ın elinden çıkma bir başka levha, Anadolu'daki Ermeni köylüsünün hayatını dramatik bir şekilde gözler önüne getirir. Tarım meselesinin Ermeni meselesinin kalbi olduğunu hatırlatır (*Gavroş*, 21 Kasım 1913).

İstanbul –Şehir, *Bolis*– şehircilik sorunları (çevre kirliliği, modernleşme) ve şehir toplumunun sorunları kamuoyunun ve Osmanlı çizerlerinin en gözde konuları arasındadır; ister tramvay

* Fransızca "Châteaux en Espagne" (İspanya'da şatolar) deyimi, olmayacak duaya amin demek, boş düşler kurmak anlamında. [ç.n.]

ԱՐՁԱՐՈՒՆԻ Ս·Ի ԵՐԱԶԸ ՏԱՆԻԾ ՊԷՅԻ ԵՐԱԶԸ

Resim 11: Gavroş, 12 Eylül 1912. Solda, *Başpiskopos Arşaruni'nin rüyası. "Şimdiki Ermenistan: tecavüzler, hırsızlıklar, cinayetler, haraç kesmeler, protestolar."* Sağda, dahiliye nazırı *Daniş Bey'in rüyası. "Geleceğin Ermenistanı. Ararat Dağı ve 'İspanya'da şatolar'."*

ԵՐԿՐԱՇԱՐԺԻ ԶԱՒԵՇՏՆԵՐԸ

Resim 12: Gavroş, 12 Eylül 1912 (Zareh Kalfayan). *Deprem Komedyası*

hatlarının veya Haydarpaşa Tren Garı'nın inşaatının gerektirdiği "büyük yol çalışmaları" olsun, ister düzenli aralıklarla şehri vuran afetler olsun. Mesela, geçenlerin *pastırma* olmuş halde çıktıkları meşhur Galata tüneli (*Gavroş*, 29 Eylül 1913). Mesela, nakliyecilerin grevinin –atlar için– hayırlı sonuçları (*Gavroş*, 23 Eylül 1912). Mesela, bir depremin yol açtığı tuhaf ve gülünç sahneler (resim 12) veya Osmanlı başkentini düzenli aralıklarla harap eden yangın ile koleranın korkutucu evliliği.

Balkan Savaşları *Gavroş*'un biçimini ve içeriğini değiştirir. Osmanlı vatanının savunucusu olan *Gavroş*, "resimli gazete" halini alır (1912) ve önde gelen kişiler, hükümranlar ve siyasi sorumlular, fakat aynı zamanda yiğit Türk askerleri, Balkan *muhacir*leri hakkında fotoğraflı söyleşiler yayımlar. 1913'te, otosansür yüzünden, artık "salon gazetesi" halini alan *Gavroş* yeni bir dönüşüme uğrar ve üslubu uslanıp ılımlılaşır. Kadın ve onun ezelden beri doğal sonucu olan Batı'dan ithal edilmiş bir kadın düşmanlığı, feminizmle alay edilmesine çoktan imkân vermiştir (*Gavroş*, 20 Mart 1911). Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde, ufukta tehditler yoğunlaşırken, *Gavroş*'u istila eden kadın ve hovardalık, sefahat konuları sahte bir "Belle Époque"* havası yaratır (resim 13) ya da belki de, her "Belle Époque" gibi, dünyanın sonunu haber verir.

Kaynak: "Les dessins satiriques dans le périodique arménien Gavroche (1908-1920)," Irène Fenoglio, François Georgeon (ed.), *L'humour en Orient* içinde, Paris: Édisud, 1995, s. 124-143; [önceki Türkçe basımı, *Doğu'da Mizah* içinde, çev. Ali Berktay, İstanbul: YKY, 2000].

* 1900 yılıyla simgelenen, hoş ve hafif bir hayat tarzının sürüldüğü kabul edilen 20. yüzyılın ilk yılları. [ç.n.]

ԿԱՎՈՒՕՇ

ՍԱՏԻՐԱԿԱՆ ԹԵՐԹ

Տէր և Տիրէցի՝ ԵՐՈՒԱՆԴ ԹՕԼԱՅԵԱՆ

ՄՈՒՐԱՑԿԱՆՆԵՐՈՒՆ ԲՈՂՈՔԸ "ԴՊՐՈՑԱՍԵՐ ՏԻԿՆԱՆՑ.. ԴԷՄ

ՄՈՒՐԱՑԿԱՆՆԵՐԸ.— Այս ի՛նչ է, ե. աղյա՛ր. ամէ՛ն կիւրակի մէրեն կ'ելլեն եւ մեր հացը կը խլեն կու մեր ձեռքեն. բողոքե՛նք: Ե՛ւ մեզի հե՛ւ մրգելու համար ագռո՛ր աղջո՛ւկներ ալ կ'իյնեն կը հասնի կու օրթան: Ասիկա խայտառակութիւն է. մեզի անոթի պիտի ուզեն սատկի:

Resim 13: Gavroş, 4 Ağustos 1913 (Krikor Mıkhitaryan).
"Okulsever Kadınlara" karşı dilenci protestosu.
Dilenciler: "Bu da ne kardeş? Her pazar sokağa çıkıyor ve ekmeğimizi elimizden alıyorlar. Protesto edelim! Bizimle rekabet etmek için, ortaya güzel güzel kızlar ve kadınlar çıkarıyorlar üstelik. Rezillik bu! Bizi aç bırakacaklar!"

Notlar

1 J. Lethève, *La caricature et la presse sous la IIIe République*, 1961, Paris.

2 Harutyun Sıvacıyan, *Meğu* 13 (Arı), 1857, s. 293.

3 Hovsep Vartanyan'ın eserleri genelde Ermeni harfleriyle Türkçe yazılmıştır. Bunlar arasında *Akabi Hikâyesi* adlı bir roman, 1852'de İstanbul'da yayımlanmış *Boşboğaz Bir Adem* adlı bir hiciv eseri ve Napolyon hakkında tamamlanmamış dev bir tarih kitabı bulunur: *Tarih-i Napoleon Bonapart imparator ahali-i Fransa*, İstanbul, 1855. [Hovsep Vartanyan hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kevork Pamukciyan, "Vartanyan Hovsep (Vartan Paşa)," *Biyografileriyle Ermeniler*, (*Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar*, c. 4), İstanbul: Aras Yayıncılık, 2003, s. 373-374.

4 Hagop Baronyan 1872'den 1874'e, H. Sıvacıyan tarafından yaratılan ve 1856'dan 1874'e kadar İstanbul'da yayımlanan, Ermeni hiciv gazetelerinin öncüsü *Meğu*'nun (Arı) yazı işlerini ve idaresini üstlenmiştir. *Meğu* kapanınca, H. Baronyan 1874'ten 1877'ye kadar haftalık *Tadron*'u (Tiyatro) çıkarır. 1833'te *Dzidzağ*'ı (Gülüş) yayımlamaya başlar, bunu 1884'ten 1888'e *Khigar* (Bilgiç) takip eder.

5 *Gavroş* 1, başyazı, 31 Temmuz 1908.

6 *Gavroş* 1, 5 Aralık 1926 (Paris'te). Bu başlığın simgesel önemini anlamak için, Victor Hugo'nun *Sefiller*'inin çevirisinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenice baskısının bir çok-satar olduğunu bilmek gerekir. Victor Hugo'nun Paris'te gömüldüğü gün (1885), İstanbul'daki Ermeni basını bu günü milli bir yas günü olarak ilan eder. Bazı Ermeni okulları kapılarını kapatır.

7 18. yüzyılın başında kurulmuş Ermeni Katolik tarikatı.

8 *Gavroş* 1, 5 Aralık 1926.

9 Ermenistan istikametine giden "kervan"da, İstanbul'da doğmuş ünlü Ermeni kadın edebiyatçı Zabel Yesayan da vardır. [Zabel Yesayan hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Bir Adalet Feryadı, Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar 1862-1933*, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2006]

10 Özellikle 1908-1910 arasındaki şanlı yıllarda, *Gavroş*'un ilham dolu hayal gücü dizginlerinden boşanmışken.

11 Mesela, Paskalya günü yumurta şeklinde.

12 "*Gavroş*, bir yandan Parisli *Gavroş* olarak kalırken, bir yandan da milli yaygaralar arz edecektir."

13 Taşnak Partisi Tiflis'te kurulmuştur (1890), Hınçak Partisi 1887'de Cenevre'de kurulmuştur. Bu partiler ve programları hakkında bkz. A. Ter Minassian, *La question arménienne*, Roquevaire, 1982.

14 Bu terimler ve aktardıkları mevhumlar tükenmez bir kaynaktır: Eşeklerin mitingi, kadınların grevi, Şişli-Galata hattından şikâyet eden tramvay atlarının mektubu, vs. İşte, 2 Ağustos 1908, sayı 2'de yayımlanan bir örnek: *Meşrutiyet düsturu*:

– Hangi dindensin?
– Meşrutiyetçi Ermeni.
– Kaç Tanrın var?
– Tek bir Tanrım, Meşrutiyet.
– Ana günahlar nelerdir?
– İki çeşit günah vardır: muhbirlik ve iftira.
– Meşrutiyet'in düşmanları kimlerdir?
– Eski Rejim döneminde çok *para* kazanan herkes.
– Meşrutiyet'e inanmayanın başına ne gelir?
– Eşek sudan gelinceye kadar dayak yer.
– Meşrutiyet'in *Gatoğigosları* ve Patrikleri kimlerdir?
– Ermeni Devrimci Federasyonu ve Jöntürkler...
– Hangi inancı vazedersin?
– Özgürlük, eşitlik, kardeşlik.
– Öldükten sonra nereye gideceksin?
– Cennete, çünkü Meşrutiyetçiyim!

15 *Khatabala* ve Transkafkasya hiciv basını için bkz. Claire Mouradian, "Les peuples de l'Empire russe et soviétique à travers les caricatures: des nations en quête d'images," *De Russie et d'ailleurs, feux croisés sur l'histoire* içinde, Paris, 1995.

16 Ermeni hukukçu, İttihat Partisi üyesi, 1909'da nafıa nazırı seçildi.

Bir Ermeni Amira Ailesi: Dadyanlar

18. yüzyılın sonundan 19. yüzyılın sonuna kadar, Dadyanlar İstanbul'daki en muteber Ermeni ailelerinden biridir. III. Selim'den (1789-1807) II. Abdülhamid'e (1876-1909), altı Dadyan, son derece önemli *barutçubaşılık*, yani Osmanlı İmparatorluğu baruthanelerinin müdürlüğü görevini babadan oğula veya amcadan yeğene aktarırlar. Ailenin bu görevi ve *amira*lardan müteşekkil İstanbul'un Ermeni seçkinleri tabakasına mensup olması, amiralar üzerine yazılmış birkaç prosopografik* çalışmanın da bulunması sayesinde,[1] bir yüzyılı aşkın bir zaman boyunca *Dadyan* ailesinin tarihini incelemeye imkân verir.

Amiralar kimlerdir?

1750'den 1860'a, İstanbul'daki Ermeni cemaati içinde *amira* denen zengin kişiler bulunur. Bu terim *sarraf*ları ifade eder. Fakat *sarraf*ların bütününü nitelemez, zira Rum ve Yahudi *sarraf*lar da vardır, ayrıca *sarraf*ların servetinde farklı seviyeler görülür. Arapça *emir* kelimesinden türeyen amira unvanı, Osmanlı idari veya siyasi hiyerarşisindeki bir rütbeyi, bir yüksek mevkii gösteren resmi bir unvan değil, "Ermeni halkı tarafından," 18. yüzyıldan itibaren ve yazılı olmayan kurallara göre, çok büyük

* Gerçek veya kurmaca bir kişinin fiziksel niteliklerinin tasviri. [ç.n.]

birkaç Ermeni para babasına verilmiş bir unvandır.[2] Sultanların, vezirlerin ve paşaların sermayedarı, mültezimi, *valide sultan*ların güvenilir adamı olan *amira*lar, Osmanlı maliyesinde gerçek bir tekel sahibidirler.[3]

Fakat Düzyanlar gibi veya Tıngırlar gibi, olağanüstü servetleri kıskançlık ve nefret uyandıran, mevkileri hiçbir zaman sağlam olmayan ve düşüşleri çoğu zaman korkunç olan[4] "bankacı-amiralar"ın yanı sıra, *Balyan*lar gibi "imparatorluk mimarı-amiralar", *Dadyan*lar gibi Osmanlı imalathanelerinin müdürleri olan "sanayici-amiralar" vardır,[5] ancak servetlerinin büyüklüğü birincilerinkiyle yarışamaz.

Bu şekilde amiralar Osmanlı Devleti'nin hizmetinde zenginleşirler. Servetleri ve itibarları sayesinde, Ermeni cemaatini, en azından İstanbul'daki cemaati, yönetirler. Ermeni patriklerini seçtirir ve denetlerler ve bu anlamda, ama sadece bu anlamda, siyasi bir iktidara sahiptirler. Genel olarak bakıldığında, Katolik ve Protestan misyonerlerine[6] karşı Ermeni Kilisesi'nin inançlı savunucularıdırlar, ayrıca cemaatlerine karşı servetlerini ortaya koyan ve dindarlıklarına[7] tercüman olan ödevlerini yerine getirirler: dini vakıflar (kiliseler, düşkünler yurtları, hastaneler, çeşmeler, mezarlıklar), bilim ve sanat hamiliği (okullar, Avrupa'ya gönderilmiş Ermeni öğrenciler için burslar, kitap yayımlama), insanseverlik.

Kırım Savaşı'ndan ve *Tanzimat* uygulamalarının yürürlüğe konmasından sonra, iktisadi ve siyasi iktidarlarını aynı anda kaybederler. Osmanlı Bankası'nın kurulması (1863), gerilemelerinin habercisidir, bu da İngiliz ve Fransız para babalarının çıkarına olacaktır. Aynı yıl, *Ermeni Millet*inin kurumlarını düzenleyen 1863 Milli Anayasası[8] Sultan Abdülaziz tarafından onaylanır. Bu da Patriklerin gücüyle *amira*ların rolünü ve etkisini önemli ölçüde azaltır.

Dadyan ailesinin kökenleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni aile tarihine ilişkin hiçbir çalışma yoktur. İstanbul şehri ile dış mahallelerindeki otuz üç Ermeni kilisesinin cemaat kütüklerinin yanı sıra Patrikhane arşivlerinin veya vefat kayıtlarının incelenip tasnif edilmesi gerekmektedir.[9] Ermeni Milletinin nüfusu, evlilik hukuku, miras kuralları, cemaat davalarında kullanılan hukuk ilkeleri gibi konuların hepsinde yetersiz bilgiye sahibiz. O yüzden eş seçimi, evlilik yaşı, ailelerin büyüklüğü, çiftlerin doğurganlık oranı, ölüm oranı, çocukların eğitimi, dini ameller veya mesleki faaliyetlerle ilgili sorulara kesin cevaplar vermek zordur.[10]

Bununla birlikte, *amira*ların yaptıkları ve davranışları üzerine sahip olduğumuz nispeten çok sayıda ama dağınık bilgi,[11] Ermeni ailesinin yapısını anlamaya yarayabilir. Nitekim, 19. yüzyılda İstanbul'un ve İzmir'in Ermeni basınında çıkan pek çok makalede, *amira*ların sanayi ve aile işletmeleri, yer değiştirmeleri, dış ülkelere seyahatleri, hayır işlerinin yanı sıra, Sultanlar tarafından kendilerine bahşedilen imtiyazlar, yüksek görevler, nişanlar ve unvanlar (ağa, bey, paşa) sayılır. Verdikleri davetler ve doğum günleri, düğünleri ve cenazeleri de gazetelerde anlatılan olaylardandır.[12]

Öte yandan, çeşitli kaynakları bir araya getirerek,[13] Dadyanların eğreti bir soyağacının ana hatlarını çıkardık. Buradan hareketle, bir model kurmayı değil, gerçek bir Ermeni ailesinin biyolojik ve toplumsal tarihini tasvir etmeyi deneyeceğiz. Bu da Dadyanların istisnai soy bilinçleri sayesinde mümkün oldu. 20. yüzyıla kadar, Dadyanlar kuvvetli bir aile soyu bilincini muhafaza ettiler ve gerçek bir aile ideolojisini devam ettirdiler. Osmanlı toplumunda soyluluk da aristokrasi de olmadığı halde, Dadyanlar kendilerini bir "Ermeni aristokrasisi"nin temsilcileri olarak gör-

düler, cemaatleri tarafından da öyle görüldüler. Dadyan ailesinin kendi hakkındaki imgesi, Ermeni aristokrasisine mensup olduğu inancı, aileyi soyağacıyla ilgili araştırmalara para sağlamaya ve hatırat yazımını[14] teşvik etmeye itti. Böylece bir toplum ile bu toplumun kendi hakkında düşündüğü ve kendini temsil ettiği göstergelerin toplamı arasındaki bağları açığa çıkarmış oldu.

*Amira*ların çoğu gibi Dadyanlar da Agın veya Eğin (günümüzde Kemaliye) kökenlidir.[15] Fırat'ın sağ yakasında, Sivas ve Malatya'ya eşit uzaklıkta yer alan Agın, 9. yüzyılda Ermeni Ardzıruni hanedanı tarafından kurulmuş Vaspurakan Krallığı'nın başkenti Van'dan ayrılan Ermeniler tarafından 11. yüzyılda kurulmuş. Agınlı *amira*ların prens atalarına devamlı gönderme yapmaları genel olarak doğrulanmış değildir, gerçi "halk" da bazen onlara eski *işkhan* (prens) unvanını verir. Her ne kadar son kral Senekerim Ardzıruni'nin soyundan geldikleri kanıtlanmış olmaktan uzak olsa da, Dadyanların durumunda gerçekten soylu bir kökene sahip oldukları ihtimali göz ardı edilemez.[16]

Nitekim, sözlü geleneğe göre, soyunun Ardzıruni'lerden veya onların yakın çevresine mensup bir prensten geldiğini söyleyen ailenin kurucusu Beroziank veya Berenk adında biri 11. yüzyılda Van'dan ayrılıp Sebasteia'ya (Sivas) gitmiş. 1350 civarında, onun soyundan gelen uzak akrabalarından biri olan Beroz, Agın'a göç etmiş. Agın yakınlarındaki bir köy olan Gamaragab'da [daha sonra Toybelen], 18. yüzyılda Dadyan ailesinin mevcudiyeti saptanır. *Mahdesi* [Erm. "Hacı"] Dad Arakel Amira[17] adıyla ilk *barutçubaşı* olacak Dadyan 1753'te orada doğar.

Bu amira oğlu, yetim olduğundan genç yaşta yeteneklerini kanıtlamak zorunda kalır. Hayatını kazanmak için çeşitli işler yapar: sarraflık, saatçilik, "mühendislik". Meslek hayatının başında, meşhur para babası Yerganyan Artin Amira'nın (1795'te

idam edilir!) himayesi sayesinde ustabaşı olup Agın'da yollar ve köprüler inşa eder. 1787'de, üçüncü defa geldiği İstanbul'a temelli yerleşir. Son derece becerikli biri olduğundan, yeni teknikler geliştirir, İngiliz makinelerini uyarlar veya yeni makineler icat eder (değirmentaşı, hidrolik makine, tulumba, hadde makinesi, bez dokuma tezgâhı, vs...). Osmanlı ordusunu ve donanmasını modernleştirmeyi ve bilhassa Ayastefanos'taki (Yeşilköy) o zamana kadar Yeniçerilerin idaresinde bulunan eski baruthaneyi yeni baştan düzenlemeyi arzu eden III. Selim'in dikkatini çeker. 1795'te, İstanbul'un batısında, surların dışında bulunan Azatlı köyünde kurulan yeni baruthanenin idaresi ona verilir. Vergi ve harçlardan muaf tutulan, armağanlarla ödüllendirilen, *barutçubaşı* unvanı verilen Dad Arakel, böylece aynı yıl, bu unvanı ve görevi çocuklarına ve torunlarına intikal ettirme ayrıcalığını elde eder. Gerçekten de, Dad Arakel Amira ölünce (1812), çocukluğundan beri babasının işletmelerinde çalışmış ve "mekanik alanında dâhi" olarak nam salmış büyük oğlu Simon Amira (1777-1832) onun yerine geçer. Simon ölünce, küçük kardeşi Hovhannes Bey (1798-1868) Azatlı Baruthanesi'nin idaresini alırken, ikinci oğlu Boğos (1800-1863) Yeşilköy Baruthanesi'nin başına geçer. Hovhannes Bey'in oğullarından ikisi onun yerine geçecektir: ortağı olan Arakel Sisak Bey (1820-1886) ve Krikor Mihran Bey (1832-1882). Onlarla birlikte *barutçubaşı* görevi ortadan kalkacaktır. Her yeni hak sahibinin tayini bir saltanat fermanıyla teyit edilirdi. *Barutçubaşı* görevinin miras yoluyla intikali her şeyden önce sultanların güveni temeline dayanır, bu da hem Dadyan ailesinin üyelerinin iktidara bağlılığını ve sadakatini, hem de teknisyen ve idareci olarak yeterliliğini gerektirir.

Nitekim, II. Abdülhamid'e kadar, bütün Sultanlar, III. Selim, II. Mahmud, Abdülmecid, Abdülaziz, hepsi de Dadyan ailesinin çocuklarını şahsen tanır, eğitimleriyle ve ilerlemeleriyle

ilgilenir, yetişmelerini yakından takip ederler. Bundan dolayı, yarım yüzyıl boyunca, Dadyanlar Osmanlı Devleti'nin sanayileşme çabalarında ve payitahtın çevresinde (Yeşilköy, Azatlı), İzmit'te, Bursa'da, İzmir'de barut, silah, kâğıt, ipek, pamuk, dökme maden alanlarında ilk imparatorluk imalathanelerinin kurulmasında çok önemli bir rol oynamışlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi ve toplumsal gecikmesi, aileden geçen pratik ve ampirik bilgileri ellerinde tutan ilk Dadyanlara, bir yandan devletin servetini güçlendirirken bir yandan da kendi servetlerini edinme imkânı sağlar.

Hovhannes Dadyan Bey ailenin en faallerinden biridir. Hem müteahhit, mühendis, idareci, hem de yetenekli bir mucit olup teknik yeniliklerin peşinde koşar. Batı Avrupa'ya yaptığı inceleme gezileri (1835, 1842, 1847) meşhurdur. Bu geziler sayesinde, dört oğlunu Fransız ve İngiliz okullarına yazdırır, ama aynı zamanda İngiliz makineleri ve mühendisleri getirir. Oğullarından biri, İstanbul'daki ilk demiryolu hattını döşer (1847). Dadyanlar, Zeytinburnu'nda ilk teknik öğretmen okulunu da kurar, okulun idarecileri ve aynı zamanda öğretmenleri olurlar. 19. yüzyılın sonuna doğru, Dadyanların çoğu Fransız, İngiliz ve Osmanlı okullarını bitirmiş teknisyen ve mühendistirler. Aynı zamanda, genel bir kaide olarak çok dil konuşan Dadyanlar, Osmanlı İmparatorluğu'na *dragoman*lar, elçilik kâtipleri, hatta yüksek memurlar yetiştirirler, aralarından en ünlüsü Artin Paşa'dır (1830-1901). Paris'te öğrenim gören Artin Paşa, 1853'ten itibaren Hariciye Nezareti'ne çeşitli görevlerde bulunur. Paris'teki Osmanlı Elçiliğine Birinci Kâtip tayin edilir (1860); ardından aynı görevle Madrid'e tayin edilir, hatta orada elçi olarak görev yapar (1863). İstanbul'a dönüşünde, Şura-yı Devlet azası seçilir (1868), sonra Hazine Müdürlüğü'nde (1872), Ormanlar ve Madenler Müdürlüğü'nde, Gümrük Müdürlüğü'nde

sorumluluk gerektiren mevkilerde bulunur. 1887'de Bulgaristan olağanüstü komiseri olur. Osmanlı ve Avrupa nişanlarıyla taltif edilir, Paşa unvanı alır (1888). Ermeni Meselesi'nin dramatik bir şekil almasına rağmen (1894-1896 katliamları), Abdülhamid ona olan güvenini yitirmez. 1901'deki cenaze töreni, görkemli bir gösteriye vesile olur.[18]

Ermeni ailesi: Ataerkil bir aile mi?

E. Benveniste, Hint-Avrupa kurumlarının dil dağarcığı vasıtasıyla çizilen aile yapısını "baba nesebine dayanan ve bir atanın etrafında bütün erkek çocuklarla erkek torunların ve onların sınırlı ailelerinin toplandığı (19. yüzyılda Sırbistan'da hâlâ görülen) 'büyük aile' tipini gerçekleştiren ataerkil bir toplumun aile yapısı olarak kabul eder.[19] Öte yandan, Jean-Pierre Mahé Ermenicenin muhafaza ettiği ailenin, akrabalığın ve topluluğun dil dağarcığının zenginliği, kesinliği, bükünlü anlambilimsel yapısı üstünde daha bir ısrarla durur. Bu bağlamda, aile gelenek ve görenekleri bakımından başka yerlere nazaran Ermenistan'da daha muhafazakâr olmuş ve 19. yüzyıla kadar "büyük aile" biçimi altında varlığını sürdürmüş toplumsal bir örgütlenmenin yansımasını görür ve ekler: "Bu 'büyük aile' her bireyin ayrıcalıklar ve ödevler getiren ve diğer üyeler karşısında kurumsal ilişkileri belirleyen bir mevkiye sahip olduğu, hiyerarşik bir topluluktur. Ayrıca bu topluluk, toplumun geri kalanı karşısında kolektif bir kişilik olarak kendini gösterir."[20]

Dadyan ailesinin incelenmesinden çıkan da budur. 19. yüzyılın ilk yarısında, Dadyan ailesi büyük ataerkil ailenin, karmaşık aile topluluğuyla genişlemiş ailenin bir örneği olarak görülebilir.

Evlilik göreneklerinin, ev içi örgütlenme biçimlerinin "top-

lumsal ilişkilerin görünüşü"nü[21] ortaya çıkardığı kabul edilirse, Lucette Valensi'nin yaptığı gibi öncelikle şunun altını çizmek gerekir ki, Osmanlı İmparatorluğu'nda "dini aidiyet(...) bireyin, inançlara bağlanmasından çok, belli başlı toplumsal pratiklere katılmasına yol açar."[22] Müslüman bir devlette Hıristiyan olarak, Ermeni Kilisesi'nin ayrıcalıklarına bağlı Apostolik Ermeniler[23] olarak, Dadyanların evlilik görenekleri, cemaatlerine özgü mutlak kurallara riayet eder: tekeşlilik (monogami), eşini üyesi bulunduğu topluluktan seçme (endogami) ve kardeş çocukları arasında evlilik yasağı.[24] Nihayet, boşanma Ermeni Kilisesi tarafından yasaklanmış değilse bile, uygulamada yoktur. Premodern Batı toplumlarında olduğu gibi evlenme oranının doğum oranına tamamen bağlı olduğunu,[25] Müslüman toplumunda olduğu gibi evliliğin amacının çoğalma olduğunu ve yeniden evlenmenin dullar için kaideden olduğunu da buna eklemek gerekir.

Evlilik, bir veya birçok aracının çabasıyla aileler arasında ayarlanan bir birlikteliktir. Genel olarak genç adamın yaşlı akrabaları –büyükanneler, halalar, yengeler– veya rolü ve ödülü gelenek tarafından belirlenen "çöpçatanlar" nişanlanacak kızı seçmek için kapı kapı gezerlerdi. Her evde nişanlı adayı kız ciddi bir imtihana tabi tutulurdu, bu imtihanı bir tek kızın ailesinin ünü hafifletebilirdi. Kızın muayenesi çoğu zaman hamamda devam ederdi, yaşlı hanımlar kızın yuvarlak hatlarından çocuk doğurmaya ne kadar yatkın olduğuna karar verirlerdi. Bununla birlikte iyi bir eğitim ve hoş bir dış görünüş yeterli değildi. Toplumsal eş-eşlilikleri[26] (homogami)* son derece açık ve kesin olan Dadyanlar, tam anlamıyla bir dünürlük stratejisi güderler. 19. yüzyılın başında, ailelerinin beşiği olan Gamaragab köyünden hâlâ kız alırlarsa da, *amira* kızlarıyla evlenirler veya İstanbul'un en varlıklı Ermeni aileleriyle dünür olurlar: Alek-

* Eş, benzer niteliklere sahip bireylerin evliliği. [ç.n.]

sanyanlar, Nersesyanlar, Kapamacıyanlar, Misakyanlar, Arzumanyanlar, Çayyanlar, Balyanlar vs. Artin Paşa'nın karısı Diruhi Taktakyan, ünlü Mıgırdiç Amira Cezayirliyan'ın yeğeni değil midir? Bu konuda tek bir istisna vardır: Arakel Bey, Khaskını'li [Tarlabaşı, Eğin'de] yoksul bir genç kız olan Eftik'le olağanüstü güzelliği nedeniyle evlenmiş, onun bu güzelliği beş kızına da geçmiştir. Demek ki evlilik, her şeyden önce, başka ailelerle birleşmeye gitmektir, akrabalığa dair dil dağarcığının çeşitliliği ve belirginliği de bunun belirtisidir.

19. yüzyılın ikinci yarısında, Dadyan ailesi evlilik yoluyla kurduğu bağları genişletir, dış dünyaya açılır. Boğos Bey'in sayısız çocuğu ve torunu "parlak evlilikler" yaparlar. Saygıdeğer yabancı ailelerle (Savalanlar, Albay Scheafer,[27] Suzzera Baronu) veya Rus İmparatorluğu'nun (Nunya, Prens Argutinski'yle, Maktağine Prens Beboutoff'la evlenir) ve İran İmparatorluğu'nun büyük Ermeni aileleriyle (Nartuhi, Yenikolobyan Han'la evlenir) dünür olma arayışına girerler, bu da yeni bir olaydır. Soyağacında, ünü Ermeni cemaatini aşan muteber isimler bulunur. Mısırlı ıslahatçı ve bakan Ermeni Nubar Paşa'nın oğlu Boğos Nubar Paşa; Şah'ın bakanı, İran'ın Londra elçisi olan, İslam dinine geçmiş Ermeni, Melkum Han; Gülbenkyan; Butros Gali.

XIX. yüzyılın ortasına kadar evlilik yaşı küçüktür. Genç kızlar 12 ila 16 yaşında evlenirler. Mesela Anna Hatun, annesiyle Kudüs'e hacca gittiğinden saygıyla *Mahdesi* diye anılan Dad Arakel'le 1771'de evlendiğinde 14 yaşındadır. Yakut Hatun, Hovhannes Bey'le evlendiğinde 19 yaşındadır (1818) fakat kızları Anna 1833'te düğün gününde daha 14 yaşındadır; 17 yaşında ise ikinci kez anne olmuştur. Anna'nın kızı Hulyane-Fulik 16 yaşında evlenmiştir.

Kocaların yaşları da kızlarınkine denktir, çünkü oğlanlar da

çok genç evlenirler. Dad Arakel, Anna'yla evlendiğinde 18 yaşındadır; oğlu Tateos, Menekşe Tevekliyan'la evlendiğinde 15 yaşındadır, 16 yaşında da baba olur. Hovhannes Bey ağabeyinin dayatmasıyla evlendiği sırada 20 yaşındadır. Mühendis-makine uzmanı Nerses Khosrov 21 yaşında evlenir, karısı Areknaz 20 yaşındadır. Evlendikleri gün Artin Paşa 20, karısı 18 yaşındadır. 1880'li yıllarda evlilik yaşı hissedilir şekilde yükselir ve erken yaşta evlilik "barbar" bir âdet olarak görülmeye başlanır. Mesela, Hazine Müdürü'nün kızı Diruhi Papazyan, 1884'te Artin Paşa'nın oğlu Hovhannes Diran Bey'le evlendiğinde 26 yaşındadır.

Düğün gününe kadar nişanlılar birbirlerini asla görmez. Düğün töreni erkek tarafında yapılır, gelinin ana-babası bulunmaz. Gelin, sıkı muhafaza altında ve tepeden tırnağa örtülü olarak gelir.[28] 19. yüzyılın ilk üç çeyreğinde, kızların mirası sırf çeyizleriyle sınırlıdır, yani üstlerinde taşıdıkları mücevherlerle ve değerli giysilerle dolu bir veya birkaç sandıkla. Daha sonra, erkek kardeşleri gibi baba mirasından pay alacaklardır, ama bu pay çok azdır.

Kadının kocasının eşiti olmadığı bir toplumda, evlilik, yeni bir aile hücresinin kurulmasından çok, kadının bir sülaleden diğerine geçmesine işaret eder. Nitekim, evli erkek çocuklar karıları ve çocuklarıyla baba evinde kalırlar, kendi anneleriyle ilişkileri bile artık sınırlı olan genç kadınlar ise tamamen kayınvalidelerinin; eğer o hayatta değilse, kocalarının ağabeyinin karısının, eltilerinin otoritesi altında yaşarlar. Çiftler, mülkiyetin bölünmediği, aynı çatı altında yaşayan onlarca kişiden oluşabilen geniş bir akrabalık çevresine girerler.

Evlilerin ilişkilerini görgü kuralları belirler, aile hiyerarşisinin bünyesindeki ilişkileri de katı bir teşrifat düzenler. Yeni evlilerin çok genç olması, büyüklerinin denetimi altında olmalarını haklı çıkarır; otoritelerine çoğu zaman katlanmakta zorluk

çekilse bile tartışılmaz. Geleneksel Ermeni ailesi gibi üreme, çoğalma yeri olan Dadyan ailesi, kalabalık bir ailedir. Dadyan ailesinin biyolojik tarihi yüksek, hatta bereketli bir doğurganlığı ortaya koyar, hayatta kalan çocukların çokluğu da bunu gösterir, ancak doğum ve ölüm oranları üstüne en ufak bir varsayım yürütmek mümkün değildir. Aile tarihi, doğum öncesi ölüm oranının yüksek olduğundan, salgınlardan –veba, kolera, çiçek– ve veremden ölen yeniyetmelerden, doğum sırasında ölen genç kadınlardan söz eder. Mesela Hovhannes Bey ile Yakut Hatun'un hayatta kalan 8 çocuğu vardır. İlk karısı doğum sırasında ölen Boğos Bey'in ikinci karısından 18 çocuğu olmuş, bunlardan en az 8'i hayatta kalmıştır. 20. yüzyıla kadar, 4 veya daha çok çocuklu aile Dadyanlarda genel kural olarak devam eder.

Bir malikâneden diğerine

Bütün *amira*lar gibi Dadyanlar imtiyazlı *zımmî*lerdir. Vergi ödemekten muaftırlar. Fransa'da devrim öncesi monarşi rejiminde olduğu gibi, kıyafetin mevki ve görev simgesi olduğu Osmanlı toplumunda, *kavuk* takma ve kürklü manto giyme imtiyazına sahiptirler.[29] Daha sonraları, *fes* takacaklardır. Eşeğe veya katıra binmek yerine, İstanbul sokaklarında ata binebilirler ve daha da ender rastlanan bir imtiyaz olarak, süvarilerden oluşan bir muhafız birliğine sahip olabilirler.[30]

Diğer *amira*lar gibi, Dadyanlar Boğaz kıyısında *yalı*larda ve Ortaköy, Beşiktaş, Yeniköy, Yeşilköy, Bakırköy'de inşa ettirdikleri bahçe içinde köşklerde ve süslü büyük malikânelerde yaşarlar. Kendi şapellerini veya kiliselerini inşa ettirme ve bunların yanına imalathanelerinde çalıştırdıkları Ermeni işçiler için okul ve mezarlık yaptırma izni alırlar.

19. yüzyılın ortasına kadar, evler doğu tarzı döşenir ve mobilyalar sehpalardan, duvar boyu konulmuş sedirlerden, bakır tepsilerden, sandıklardan, yerde duran yatak yorgan yığınlarından ibarettir.[31] Avrupa'nın etkisi altında döşeme tarzı değişir, tıpkı verilen davetler gibi. İtalya'dan, Fransa'dan ve İngiltere'den ithal edilen ağır ve şatafatlı mobilyalar istila eder evleri (masalar, koltuklar, karyolalar, dolaplar, aynalar). Toplumsal ve kültürel bir simge olan piyano salonda başköşeyi kaplar. Kalabalık bir hizmetçi topluluğuyla çevrili olan Dadyanlar, kâtiplerini ve papazlarını da evlerinde bulundururlar. Davetler verir, tiyatro temsilleri tertip eder, yabancı tacirlerin ve elçilerin yanı sıra yüksek mevkili Müslümanları, paşaları, vezirleri, hatta bazen sultanları kabul ederler. Mesela, 1845'te, Abdülmecid maiyeti ve *zaptiyeleriyle* Boğos Bey Dadyan'ın Yeşilköy'deki malikânesinde dört gün kalır. 1878'de, Sultan Abdülhamid'in emriyle, Arakel Sisak Bey Dadyan, ordusu İstanbul'un kapılarına dayanmış olan Grandük Nikola'ya evini açar.

Dadyanlar son ikametgâhları konusunu da düşünmüşlerdir elbette. Şişli ve Balıklı (Yedikule yakınlarında) Ermeni mezarlıklarına ve Bakırköy Surp Asdvadzadzin veya, Yeşilköy Surp Isdepanos Kilisesi gibi kendi inşa ettirdikleri kiliselerin avlularına gömülmüşlerdir. Bu da, İstanbul yüksek Ermeni sosyetesinin kültürünün ve duyarlığının gelişimini gösterir; haçların ve klasik Ermenice mezar yazılarının kazılmış olduğu sade mezar taşlarının yerini Paris'teki Père Lachaise mezarlığındaki cenaze sanatından esinlenilmiş mozoleler almıştır.[32]

Çocukların eğitimi

Dadyanlar çocuklarının eğitimine özel bir ilgi göstermişlerdir. Eğitim, aile stratejisinde önemli bir rol oynar. Fakat bir yüzyıldan uzun bir zaman zarfında eğitim konusu da değişikliklere uğramıştır. Kadınların arasında yetiştirilen çocuklar ilkin "nazlı büyütülmüş," şımartılmışlardır ve analarla oğullar arasında çok kuvvetli bir bağ vardır. Fakat çocukluktan çıkınca, oğlanlar babalarının ve ağabeylerinin otoritesi altına girerler. Barutçubaşıların ilki olan Dad Arakel'in oğulları Simon, Tateos ve Hovhannes'in onlara okuma, yazma, tarih, hesap öğreten özel Ermeni öğretmenleri vardır ve genç yaşta, 12-13 yaşlarında babalarının faaliyetleriyle, imalathanelerdeki işle tanıştırılırlar. 18-20 yaşlarında sorumluluk üstlenirler, fakat iş ilişkilerinin akrabalık ilişkileriyle bir tutulduğu bir çerçeve içinde.

Bir sonraki nesilde, 1820 ile 1830 arasında, ailenin erkek çocukları, mesela Hovhannes Bey'in dört oğlu, Arakel Sisak, Nerses Khosrov, Harutyun Karekin (geleceğin Artin Paşa'sı) ve Krikor Mihran, İstanbul'da açılan ilk küçük Ermeni okullarından birinde ilköğrenim görürler, sonra birbiri ardına, Avrupa'ya seyahatlerinde babalarına eşlik ederler. Yaşlarına göre Paris'te St. Barbe veya Louis-le-Grand Koleji'ne kaydolurlar. Daha sonra Sorbonne'a veya Ecole Centrale'e geçerler veya Manchester'daki teknik okullardan birine devam ederler. İstanbul'a dönüşlerinde, genellikle 20 yaşında, iş hayatına girerler. 80'li yıllarda, genç Dadyanlar Fransa'da ortaöğrenim görmeyi sürdürür ve Galatasaray Lisesi'nin öğrencilerinden olmazlar. Fakat ister Avrupa üniversitelerine, ister Osmanlı fakültelerine devam etsinler, artık bir mühendis, doktor veya veteriner diploması sahibidirler ve Abdülhamid devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşmesi onlara yeni ufuklar açar.

Kızların eğitimi, başlıca hedef hâlâ evlilik olduğundan, başka kıstaslara tabidir. 1820'den itibaren kızlar Fransız veya İngiliz mürebbiyelere ve özel öğretmenlere emanet edilirler. Çok geçmeden Fransızca romanlar okur, şan, mandolin ve özellikle piyano dersleri alırlar. Örf ve âdetlerin ağır ve yavaş evrimi, tabi oldukları kuralları ortadan kaldırmasa da esnetir. "Alaturka" elbiselerini ve peçelerini "alafranga" giysilerle değiştirirler, bu da Ermeni hiciv basınının ve Türkçe gazete *Karagöz*'ün ilhamını kamçılar. Avrupalı veya Ermeni kız okullarına devam eder, yabancı diller konuşurlar. Bu da Artin Paşa'nın kızı Yevkine Nakkaşyan'ın ve Vanda Dadyan'ın Harem'de, Avrupalı kadın hükümdarların İstanbul'u ziyaretleri sırasında tercümanlık yapmalarını sağlar.[33] Fakat sokağa tek başlarına çıkmazlar, müstakbel kocalarını artık tanırlarsa da evlilikleri hâlâ görücü usulüdür.

Sonuç

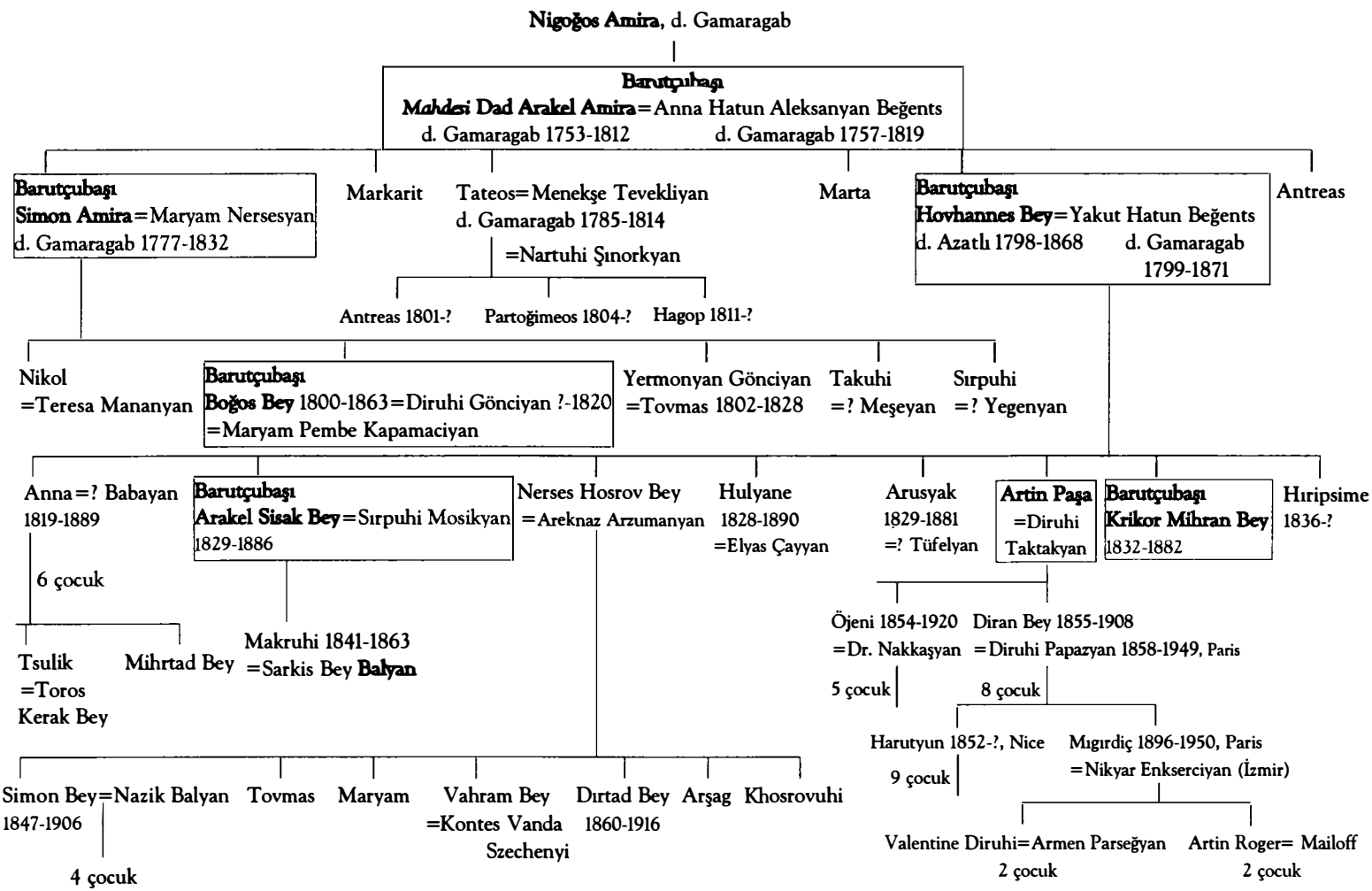
Dadyan ailesinin toplumsal nüfuzu, Osmanlı Devleti hizmetinde ifa ettikleri görevler, iç bağlılıkları (soy dayanışması, çalışma ve Ermeni kimliğiyle pekişen) ve kendilerini idame ettirme yeteneği üzerine kuruludur. Birinci Dünya Savaşı, 1915'ten 1922'ye Ermeni tehcirleri ve katliamları, Osmanlı hanedanının çökmesine, İmparatorluğun sonuna ve Türkiye'deki Ermeni cemaatinin neredeyse yok olmasına yol açar.

Dadyanlar artık İstanbul'da belli bir rol oynamazlar. Göç ederler, dağılırlar ve kısmen veya tamamen mallarını mülklerini kaybederler. Onlara kucak açan ülkelerin modern burjuvazisiyle bütünleştiklerinde, aile yapısı çatlar. Karışık evliliklerin çoğalması doğurganlıklarını düşürür, fakat asıl olarak kültürlerinden uzaklaşmalarını hızlandırır; bunun en belirgin gösterge-

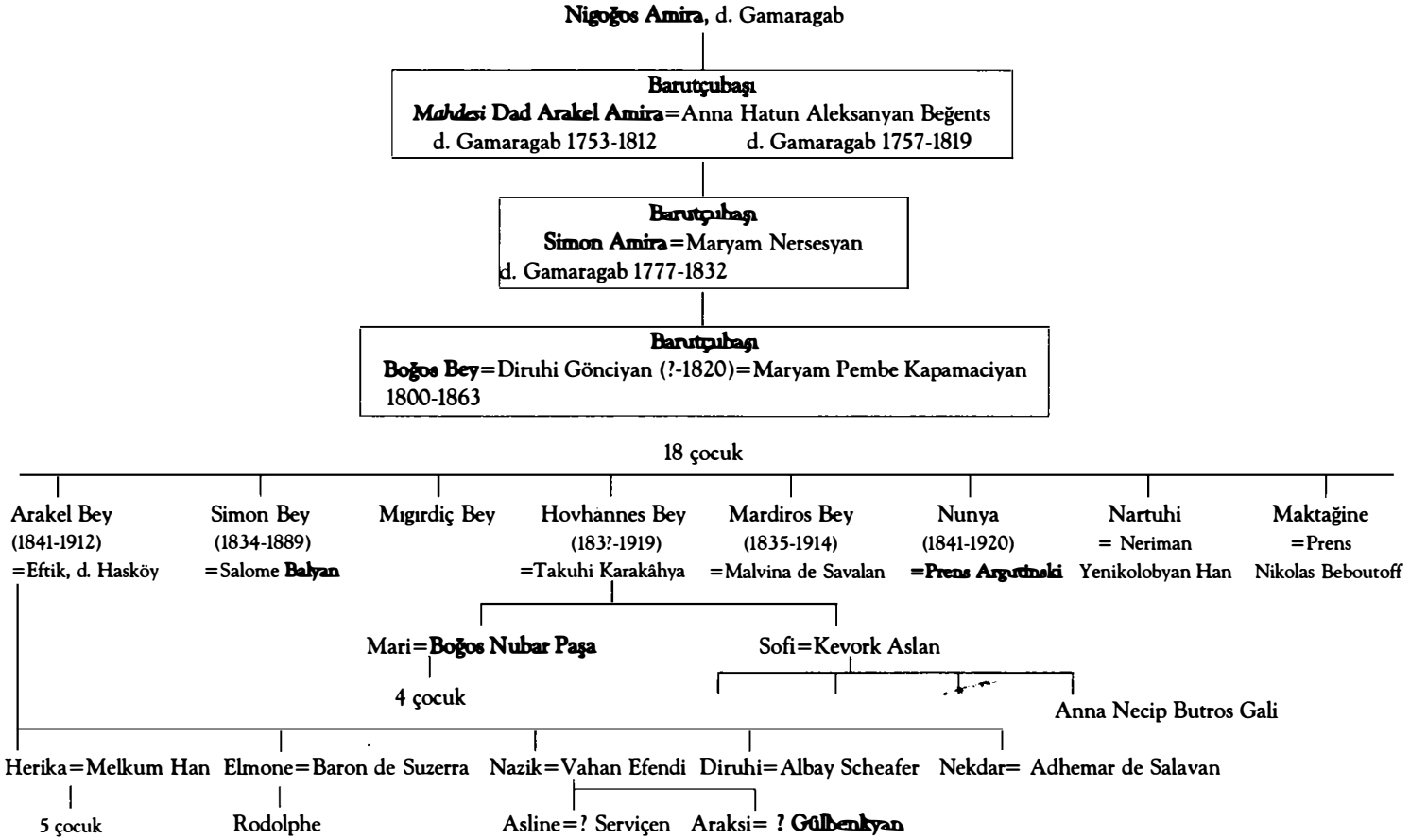
si Ermeni dilinin unutulması ve terk edilmesidir. Bugün Dadyanların soyundan gelen yaklaşık elli kişi Mısır'da, İsviçre'de, Belçika'da, Fransa'da yaşamaktadır. Fakat Dadyan ailesi bir kolektif varlık olarak artık mevcut değildir.

Kaynak: "Une famille d'Amiras Armeniens: les Dadian," 1-4 Temmuz 1992'de Aix-en-Province'de düzenlenen Türkiye ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 6. Kongresi'nde sunulmuş tebliğ. İngilizce basımı: "A Family of Armenian Amiras: The Dadians," *Armenian Review* 45(3/179), Güz 1992, s. 1-16.

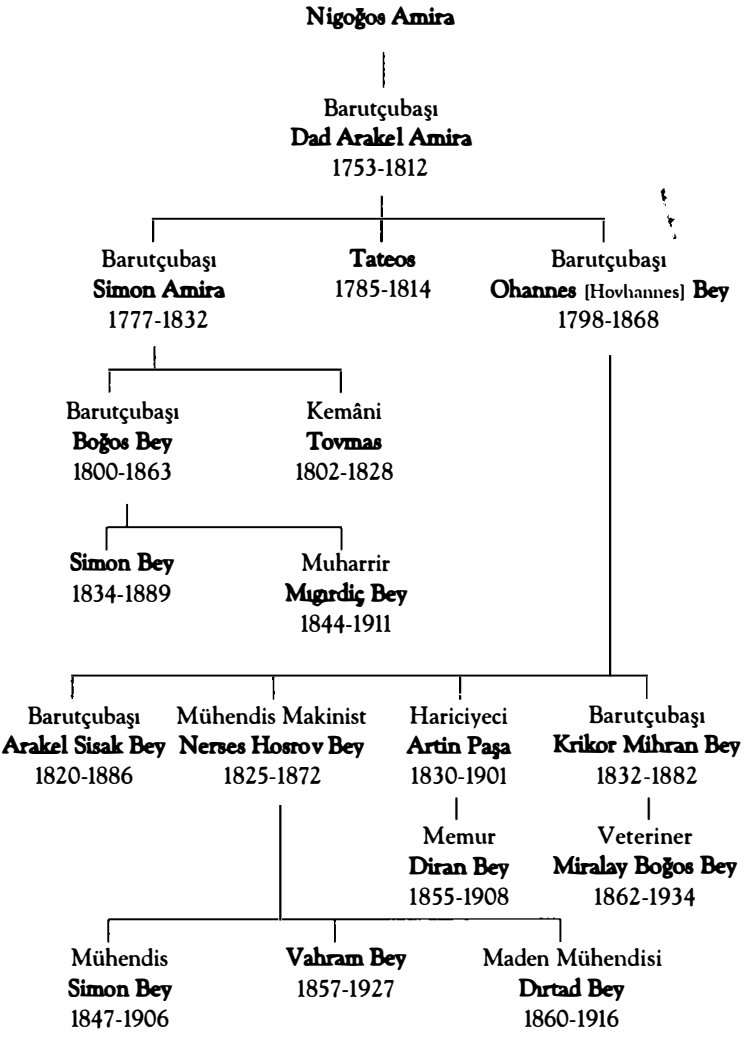
Dadyan Ailesi

Dadyan Ailesi

Kevork Pamukciyan'ın Dadyan Ailesi Şeceresi*

* İlk kez Reşad Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi*'nde (c. VIII, İstanbul, 1966, s. 4189) yayımlanmıştır. Tekrar basımı: Kevork Pamukciyan, *Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar*, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2003, s. 128.

Hovhanes Bey Dadyan
Barutçubaşı

Artin Paşa Dadyan
Hariciyeci, diplomat

Mari Dadyan
(Boğos Nubar Paşa ile evlendi)

Maktağine Dadyan
(Prens Nikolas Beboutoff ile evlendi)

Notlar

1 Harutyun Mırmıryan, *Hin Oreru Hay Medzaduner* (Geçmiş Zamanların Büyük Ermeni Sülaleleri, 1550-1870), Venedik, 1901. Bu çalışma, bir ilk kaynak sayılabilir.

Hagop Levon Barsoumian, *The Armenian Amira Class of Istanbul*, Columbia University, doktora tezi 1980. Daktilo edilmiş nüsha.

Onnik Jamgoçyan, *Les finances de l'Empire ottoman et les financiers de Constantinople* (1732-1853). Paris I, Sorbonne Üniversitesi, doktora tezi, 1988. Daktilo edilmiş nüsha.

François Autrand (ed.), *Prosopographie et genèse de l'Etat Moderne*, Paris, 1986. Vazgeçilmez bir teorik tamamlayıcı eser.

2 *Amira* unvanı, önceki *hoca* (15-16. yüzyıl) ve *çelebi* (17. yüzyıl) unvanlarını ortadan kaldırmasa da bunların yerine geçmiştir. Yukarıda adı geçen H. Mırmıryan'a göre, Katolik Ermeniler *çelebi* unvanını daha uzun süre korumuşlardır, Darphane'nin idaresini ellerinde tutan ve sarayın büyük mücevheratçıları olan Düzyanlar örneğinin kanıtladığı gibi.

3 O. Jamgoçyan, *a.g.e.*, 1732'den 1853'e bütün "büyük" *sarraf*ların, ikisi hariç, Ermeni olduğunu gösterir.

4 1819'da Düzyan ailesinin dört ferdi asılmıştır; mallarına el konmuş, ailenin diğer üyeleri sürgüne gönderilmiştir. Bu, birçok örnekten biridir sadece. Fakat Abdülhamid bile şahsi servetini, Hazine-i Hassa Nazırlığı da yapacak olan Ermeni *sarraf* Hagop Bey'in idaresine bırakmıştır.

4 L. Barsoumian, *a.g.e.*, 70 aileye mensup 166 amiranın ismini çıkarmıştır.

6 Bazı Ermenilerin mezhep değiştirip Katolikliğe ve Protestanlığa geçmeleri, Katolik *Millet*inin (1830) ve Protestan *Millet*inin (1851) ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu mezhep değiştirmeler yalnızca dini bir hareketin veya misyonerlerin faaliyetlerinin değil, toplumsal bir yükselme stratejisinin ifadesidir.

7 18. yüzyıldan itibaren *amira* unvanına eklenen *mahdesi* ("Kudüs'e hacca giden kişi") unvanı, dindarlıklarını belirtir.

8 Ermeni liberal entelijansiyasının eseri olan *Milli Anayasa*, Osmanlı yetkililerinin gözünde *"Ermeni Milletinin Nizamnamesi"*nden başka bir şey değildir.

9 Bunun aksine, Alan Duben ve Cem Behar'ın kitabı, *Istanbul Households: Marriage, Family and Fertility*, Cambridge, 1991, 20. yüzyıl başında İstan-

bul'daki Müslüman ailesinin yapısını ortaya koyar ve bu aileye ilişkin yeni bir bakış açısı getirir. [Türkçesi: *İstanbul Haneleri. Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996]

10 Ermeni ailesi üzerine, Y. Lalayan'ın kayda değer bir incelemesi mevcuttur: "Cavakh," *Azkakragan Hantes* 1 (Etnografya Dergisi) içinde, Şuşi, 1895, s. 117-380. Akhalkalak'taki (günümüzde Gürcistan'da; Akhalkalak Paşalığı 1829'da Rus İmparatorluğu'na dahil edildi) Ermeni ailesine ilişkin bir belgeler derlemesidir bu. Lalayan, Ermeni ailesini ataerkil Hint-Avrupa ailesinin ilk örneği olarak tasvir eder. Ayrıca bkz. J. P. Mahé, "Structure sociale et vocabulaire de la parenté et de la collectivité en arménien contemporain," *Revue des Études arméniennes* XVIII, 1985, s. 339 ve devamı; E. Benveniste, *Le Vocabulaire des institutions indo-européennes*, Paris, 1969, c. 1, s. 205. Sovyet Ermenistan'ındaki Ermeni ailesine ilişkin bir çalışmayı da belirtelim: C. Muradian ve A. Ter Minassian, "Permanence de la famille arménienne," *L'évolution des modèles familiaux dans les pays de l'Est européen et en URSS* içinde (yayımlayan B. Kerblay), Culture et Sociétés de l'Est, Paris, 9, 1988, s. 59-84.

11 Batılı seyyahların hikâyeleri ve diplomatik arşivler, O. Jamgoçyan tarafından *a.g.e.*'de geniş ölçüde kullanılmıştır.

12 Viyanalı Mıkhitarist peder Yeprem Boğosyan'ın bir dizi kısa biyografiden meydana gelen bir aile tarihi olan çalışmasının –*Dadyan Kertasdanı* (Dadyan Ailesi), Viyana, 1968– başlıca kaynağı Ermeni basınıdır. Ölüm haberleriyle ilgili kısa yazılardan başka, Y. Boğosyan mezar taşlarındaki yazıları da kullanır. Şimdiye kadar İstanbul'daki Ermeni mezarlıklarındaki mezar taşlarıyla ilgili hiçbir sistematik liste çıkarılmamış olması üzücüdür, halbuki şehrin büyümesiyle bunlar yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Y. Boğosyan Ermeni basınının 1869'dan sonra daha "ağzı sıkı" olduğunu saptar, şüphesiz toplumsal iklimin değişmesinden dolayı.

13 Kevork Pamukciyan'm *İstanbul Ansiklopedisi*'nde farklı Dadyanlar için yazdığı makaleler [Ayrıca bkz. Kevork Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar* (4 cilt), c. 1: *İstanbul Yazıları*; c. 3: *Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar*; c. 4. *Biyografileriyle Ermeniler*, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2002-2004.] Patrik Mağakya Ormanyan'ın dev eseri *Azkabadum*'da (Milletin Tarihi) yer alan sayısız referans, İstanbul, c. I, 1911, vs.

14 Seropé Bédrossian, *Généalogie de la Maison de Béroz, de Zada et de Dad.* Çev. E. Prudhomme, Paris, 1863.

F. Macler, *Nouvelle Mosaïque Orientale*, Paris, 1923, s. 145-149.

Peder Yeprem Boğosyan'ın vazgeçilmez kitabından başka, Arşag Alboya-

cıyan'ın *Dadyanneri* adlı kitabını da incelemek gerekir. Fransızca çevirisi: *Anna Naguib-Butros Gali*, Kahire, 1965. Kitabın çevirmeni olan bayan, Hovhannes Bey Dadyan'ın torunudur. Arakel Keçyan, *Agın yev Agıntsin* (1020-1915) (Eğin ve Eğinli, 1020-1915), c. I, Bükreş, 1942; c. II, 1952. Dadyan ailesinin kökenlerinin geniş bir şekilde anlatıldığı 1.000 sayfayı aşan Ermenice bir anı kitabı.

15 *İslam Ansiklopedisi*. 19. yüzyıla kadar, zanaatkâr ve tüccar olan Agın'lı Ermeniler "uzun seyahat"e çıkarlar, servet yapmak için bir süreliğine İstanbul'a (hatta yüzyıl sonunda ABD'ye) göç ederler.

16 Hagop L. Barsoumian, "The Noble Origin of the Amiras," *Hask* [Başak], Beyrut, 1980.

17 18. yüzyılın ortasından itibaren, Boğos adlı bir rahibin Agın'daki yüksek rütbeli din adamları çevresinde Dadyanlar üstüne soyağacına ilişkin araştırmalara giriştiğini belirtelim. Peder Y. Boğosyan, *a.g.e.*, s. 6. A. Alboyacıyan'a göre, *a.g.e.*, s. 37, Dad Arakel Amira'nın soyadı ilkin Zadyan imiş, bu da soylu bir kökene işaret eden Türkçe "zade" teriminden türemiş.

18 Y. Boğosyan, *a.g.e.*, s. 243.

19 E. Benveniste, *a.g.e.*

20 J. P. Mahé, *a.g.e.*

21 André Burguière, *Histoire de la famille*, Paris, 1986, c. II, s. 91.

22 L. Valensi, "La Tour de Babel: groupes et relations ethniques au Moyen-Orient et en Afrique du Nord," *Annales* 4, 1986, Temmuz-Ağustos, s. 829.

23 4. yüzyılda kurulan Apostolik Ermeni Kilisesi, 6. yüzyılın ortasından beri özerktir, kendi hiyerarşisi vardır. Ermeni krallıklarının ve prensliklerinin ortadan kaybolmasından sonra, Ermeni kimliğinin sürdürülmesinde başat bir rol oynar.

24 Ermeni geleneği, müstakbel eşleri birbirlerinden "yedi göbek" uzak olmasını gerektirir.

25 A. Burguière, *a.g.e.*

26 Roland Mousnier 1789 öncesi monarşi rejimi Avrupası'nda toplumsal eş-eşliliğin, düzen toplumlarında bir istikrar faktörü olduğunu çalışmalarında gösterdi.

27 Lord Kitchener'ın vaftiz evladıymış.

28 Marianne Damad, *Souvenirs de famille et d'Orient*, Paris, 1916, s. 5. Düzyanlarm soyundan gelip Fransa'ya yerleşmiştir, kız kardeşi Fransa'nın Roma elçisi Camille Barrère'le evlenmiştir.

29 Portrelerinden de görülebileceği gibi.

30 H. Mırmıryan, *a.g.e.*

31 M. Damad, *a.g.e.*, s. 12-13. Maréchal H. De Moltke, *Mémoires* (Fransızca basımı), Paris, 1892, s. 121-123'te İstanbul'da kaldığı zengin bir Ermeni malikânesini renkli bir şekilde tasvir eder.

32 Dadyanlar hakkında daha önce anılan çalışmalardan başka, Yeremya Çelebi Kömürcüyan'ın *Istanbuli Badmutyun* (İstanbul'un Tarihi) adlı, Vahram Torkomyan tarafından yayımlanmış ve notlar konmuş eserini incelemek gerekir, c. I, Viyana, 1913, s. 400-410, c. II, 1932, s. 676-685; Pars Tuğlacı, *İstanbul Ermeni Kiliseleri*, İstanbul, 1991, haritaları ve fotoğrafları bakımından çok değerlidir.

33 Aiché Osmanoğlu, *Avec mon père le Sultan Abd-ul-hamid, de son palais à sa prison* (Fransızca çevirisi) [Babam Abdülhamid'le, Sarayından Hapishaneye], Paris, 1991, s. 78. Bu Sultan kızı, Alman imparatoriçesinin ziyareti vesilesiyle (1899) bu durumu teyit eder. [Türkçe çevirisi: Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid (Hatıralarım)*, İstanbul: Selçuk Yayınları, 1994.]

Osmanlı Ermenilerinde İktidar Çekişmesinin Bir Yönü Olarak Dil 1853-1914

Kırım Savaşı'nın başladığı tarih olan 1853'ten Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı tarih olan 1914'e, Ermenicenin Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçek bir gelişme gösterdiğine tanık olunur. Bu iki tarih arasında, Ermeni cemaatinin içinde iletişim aracı olan dil, bir iktidar meselesine dönüşür: İster iradi bir eylemle, dili belli ölçü ve kurallara bağlayacak ve statüsünü değiştirecek olan Ermeni entelijansiyasının iktidarı söz konusu olsun, ister sert tepkisi Anadolu'daki Ermenilerin varlığına son verecek olan Osmanlı Devleti'nin iktidarı söz konusu olsun. Söz konusu süreci ele alan bu inceleme, dilin kültürel üretim alanlarına dair ve bir grubun kimliğinin teyit edilmesindeki rolü üstüne, dolayısıyla dil ile iktidar arasındaki ilişkiler üstüne düşünmemizi sağlayacaktır. Zira, bir azınlık grubu için, dilini ve kültürünü koruma vasıtasıyla varlığını olumlamak, hem eyleme muktedir olduğunu kanıtlamak hem de bir değişim talebi ileri sürmek anlamına gelir.

19. yüzyılda, bireyler arasındaki ilişkilerde iletişim dili olarak kullanılan Ermenicenin iki yüzyıllık mevcudiyetinden sonra, modern dil otuz yıllık bir süre zarfında, 1840 ile 1870 arasında bir edebiyat dili haline gelir. Bu "Şanlı Otuzlar" sırasında, modern edebi Ermenice, 1914'e kadar oldukça az değişecek bir biçim alır ve Ermeni nüfusunun bütün tabakalarında kabul görür; batılı versiyonu, İstanbul'dan Osmanlı İmparatorluğu'nun do-

ğu sınırlarına kadar bütün vilayetlerde, doğulu versiyonu Erivan'da, Tiflis'te, Moskova'da, Tebriz'de ve İsfahan'da. İki versiyon arasındaki kelime ve dilbilgisi bakımından farklar, Osmanlı, Rus ve Pers imparatorlukları arasında bölünmüş olan Ermeni dünyasının iki yüzü arasındaki iletişim için bir engel teşkil etmez.[1]

Ermeni dili Hint-Avrupa dillerinin ayrı bir dalıdır. 19. yüzyılın ortasında, Ermenice konuşanların sayısı iki ila üç milyon arasındadır. 1995'te, Ermenilerin sayısı 6,5 milyon ila 7 milyon arasında tahmin edilmektedir; ne var ki bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti (1991) ile dünyanın çeşitli ülkelerindeki Ermeni diasporasının farklı cemaatleri arasında dağılmış olan Ermenilerin hepsi Ermenice konuşmaz.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni dilinin halleri

Burada kısa bir tarihsel hatırlatma gerekiyor. Doğu Ermenistan'ın Rusya tarafından ilhakından itibaren (1828-1829), Ermenistan ve Ermeniler Osmanlı, Rus ve Pers imparatorlukları arasında paylaşılır. Ermenilerin yaklaşık üçte ikisini oluşturan Batı Ermenileri Osmanlı sultanının tebaasıdır, Doğu Ermenilerinin çoğunluğu ise Rus çarının himayesi altındadır. Onyıllar sonra, 20. yüzyılın başında, Ermeniler, "Tarihi Ermenistan"ın sınırları içinde bile, gerçek anlamda ulusal topraklara artık sahip değildi; bu topluluklar Müslüman (Kürtler, Türkler, Lazlar, Çerkesler, İranlı Azeriler, Araplar) veya Hıristiyan (Gürcüler, Süryaniler, Keldaniler, Ruslar, Rumlar) halklarla çevrili az çok yoğun bir topluluklar mozaiği oluştururlar. Amerika Birleşik Devletleri'nden Moskova'ya, Manchester'dan İsfahan'a ve Hindistan'a kadar uzanan yirmi kadar koloniye dağılmış Ermenilerin şehirlerde

yoğunlaşma oranları nispeten yüksektir: İstanbul ve Tiflis en büyük iki "Ermeni şehri"dir. 1878'de Berlin Kongresi Ermeni Meselesi'ni uluslararası hale getirmiştir. Doğu Meselesi'nin veçhelerinden biri olarak ortaya çıkan Ermeni Meselesi, bu meselenin çözümü için ele alınması gereken belli başlı konuları gösterdi: Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan bir azınlığın zulüm görmesi durumu, Avrupa devrimlerinin etkisi (1789, 1830, 1848) ve Ermeni kültürel yeniden doğuşu, Rusya'nın Doğu'ya doğru yayılması, rekabetler, Batılı güçlerin müdahaleleri ve emperyalizmi.

19. yüzyılın ortasına doğru Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni dilinin durumu nedir? Kültür, dolayısıyla dil, bir iktidar ilişkisinin ürünü olmasa bile, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gibi bir çokdillilik ve çiftdillilik durumunda, dillerin ilişkisi söz konusu olduğunda iktidar meselesinden güçlükle kaçınılabilir. Nitekim, yönetim tarafından kullanılan dilin, Osmanlı Türkçesinin yanı sıra halk Türkçesinin yöresel versiyonları, ayrıca Rumca, Bulgarca, Arnavutça, Romence, Ladino, Makedonca, Arapça, Ermenice, Kürtçe, vs. –imparatorluğu oluşturan halkların dilleri– konuşulur. Sosyal antropolojiye başvuracak olursak, "prestijli diller"in –Fransızca, İtalyanca, İngilizce– özellikle liman şehirlerinde (İstanbul, Selanik, İzmir, Beyrut, vs.) kullanıldığı saptanır. Dilbilimci Hraçya Acaryan'ın (1876-1953) sınıflamasına göre, bu dillerle gündelik temas halinde olan Ermenicenin dört hali vardır –Acaryan, *Hayots Lezvi Badmutyun* [Ermeni Dilinin Tarihi] adlı kitabında Ermenilerin toplumsal ve ulusal bakımdan parçalara ayrılmasının altını çizer.[2]

a. Kıraparı, yazı dili veya klasik Ermenice. Bilginlerin dili ve Kilise'nin dili olup, Ermeniceye özgü alfabenin icadı sayesinde 5. yüzyılda Ermeniceye çevrilen kutsal metinlerin ve dini törenlerin de dilidir. "Ermenice edebiyatın altın çağı" olan 5. yüzyıldan iti-

baren, *Kırapar* ruhban sınıfına mensup olan veya olmayan aydınların (ilahiyatçılar, tarihçiler, vakanüvisler, filozoflar) ve yüksek din hiyerarşisinin dili olarak kalmış, ama başlangıçtaki mükemmelliğini kaybedip yüzyıllar içinde çeşitli bozulmalara uğramıştır.[3]

b. Halk Ermenicesi, *Ramig* dili, halkın şehirlerde sayısız fonetik, sözcüksel ve yerel-sözdizimsel versiyonlarıyla konuştuğu dildir.

c. Dünyevi dil veya *Aşkharapar*. 14. yüzyıldan itibaren yazılan günlük dil; kullanımı 17. yüzyıldan itibaren yaygınlaştı. Hesap defterlerinde veya vasiyetnamelerinde tüccarlar tarafından kullanılan dildir, aynı zamanda din konusunu işleyen kitapların, tek tük modern tarih kitaplarının ve ilk dilbilgisi kitaplarının dilidir.[4]

d. Ermenicenin ağızları. 30 ila 40 arasında olduğu tahmin edilen bu ağızlar Anadolu'da, özellikle Doğu Anadolu'da, vaktiyle Ermenistan toprakları olan bölgede çok canlıdır.

Nüfusun çoğunluğunun kırsal kesimde yaşadığını, okur yazar olmadığını ve sözlü gelenekten (efsaneler, destanlar, şiirler, şarkılar, çocuk şarkıları, atasözleri, bilmeceler) başka kültürel kaynağa sahip olmadığını da unutmamak gerekir. Bu sözlü gelenek, halk ozanlarının (*aşuğ*) Ermenice, Kürtçe veya Türkçe yeni dizeleriyle devamlı zenginleşmiştir. Zira, Ermenice-Türkçe çiftdilliliğinin yanı sıra, Türkçe konuşmak Ermeniler arasında çok yaygındır.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenileri dil bakımından birleştirmenin aracı olan İstanbul Ermeni lehçesinin "yazılı hale gelmesi" 1880'e doğru gerçekleşti. Fakat aynı tarihte, 27 Osmanlı şehrinde, Ermeniler hâlâ tamamıyla Türkçe konuşuyorlardı; dört şehirde de Kürtçe, Arapça ve Ermenice terimlerin karışık olarak bulunduğu bir bölgesel dil konuşuyorlardı.[5] Ermenice harflerle basılan bir Türkçe edebiyatın varlığı, Türkçe

konuşan hatırı sayılır sayıda Ermeni okurunun taleplerine denk düşüyordu. Abdülhamid devrinde İstanbul'da bu özgül okuyucu kitlesine yönelik olarak yayımlanan Ermenice harfli Türkçe süreli yayınlar arasında şunlar sayılabilir:

Mecmua-ı Efkâr (1866-1896) *Tercüman-ı Efkâr* (1878-1884)
Ceride-i Şarkiye (1885-1913) *Mecmua-ı Ekber* (1885-1906).

Ayrıca, Erivan'da yayımlanmış değerli bir bibliyografya[6] bu Ermeni-Türk kültürel "sentez"inin önemini anlamamızı sağlar. Bu sentezin sonuçları özellikle tiyatro alanında hissedilmiştir. Gerçekten de, 1727 ile 1968 yılları arasında yayımlanan Ermeni harfli Türkçe toplam 1005 eserden 366'sı tiyatro oyunlarının çevirileriydi (Shakespeare, Molière, Victor Hugo, Offenbach, Ahmet Mithat, vs.). Elbette bu eserlerin çoğunluğu din konulu kitaplardı (İnciller, dua kitapları, azizlerin hayatları), bunlar özellikle, Türkçe konuşan Katolik veya Protestan Ermenilere yönelikti. Fakat Osmanlı Kanun-ı Esasisi (1876) gibi Osmanlı hukuku veya ticaret üstüne de birkaç eser, sözlükler, salnameler, tarih kitapları ve Batı romanlarının çevirileri, Xavier de Montépin, Eugène Sue, Jules Verne, Alexandre Dumas, Daniel Defoë gibi popüler yazarların eserleri de –bu yazarların hepsi Ermeniceye de çevrilmişti– bulunuyordu.

Islahatlar ve ıslahatçılar
Tanzimat

Tanzimatla gelen Batı'dan esinlenmiş ıslahatlar sonucunda, Osmanlı Türkçesinde ilk değişiklik denemelerinin yapılması ve "modern" bir Osmanlı eğitim sisteminin kurulması gündeme geldi. Bu sistemden ilk yararlananlar sadece Müslümanlardı. Fakat, elli yıl sonra bir Ermeni gazete yazarının kabul ettiği gi-

bi, "İlk defa eşitliğin, adaletin ve düzenin kurtarıcı ilkelerini ilan eden Gülhane Hatt-ı Şerîfi (1839) bütün Türkiye'yi sarstı ve Milletimizin idari ve toplumsal ıslahatlarına güçlü bir ivme kazandırdı."[7] 1840'lı yıllardan itibaren, halkın eğitimini teşvik etmek amacıyla kurulan ve çoğunlukla himayesinde oldukları ruhban sınıfının denetimi altında hareket eden sivillerce faaliyete geçirilen Ermeni kültür derneklerinin çoğalması da bunu doğrular niteliktedir.[8]

Kırım Savaşı'ndan sonra, 1856'daki *Hatt-ı Hümayun*, Tanzimat Fermanı'ndaki teminatları yeniler ve genişletir. Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki eşitliği bir kez daha tasdik eder, Milletlerin dini özerkliğini teyit eder ve "Gayrimüslim milletleri belirli bir müddet zarfında muafiyetlerini ve imtiyazlarını yeniden gözden geçirmeye..." ve bunları "Medeniyetin ilerlemesinin ve çağın gerekli kıldığı reformlarla" uyumlu hale getirmeye" davet eder.[9]

Bilindiği gibi, Tanzimat dönemi ıslahatları evrenselcilik iddiasında olup bir Osmanlı cemaati yaratmaya ve Osmanlı Devleti'nin tebaası olan halkların devlete bağlılığını ve sadakatini temin etmeye çalışıyorlardı. Ne var ki, paradoksal bir biçimde, *Millet* sistemini pekiştirdiler.

1880'li yılların ortasına kadar, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin bağlılığı ve sadakati şüphe götürmez, bir Ermeni kimlik bilincinin uyanışının şüphe götürmediği gibi. Fakat 1863'teki Millet Nizamnamesi etrafında bir anlam karmaşası vardır. "Etniler"i değil "dinler"i kabul eden Osmanlı otoritelerine göre, bu nizamname Ermeni Apostolik cemaatinin ("*Millet*") iç kurumlarının yeniden örgütlenmesinden başka bir şey değildir, çünkü bu otoriteler "Ermeni Patrikliğinin organik talimatnamesinden" söz eder.[10] Bir kez daha, ayrım gözetmeden

"cemaat" [*communauté*] veya "ulus" [*nation*] diye çevrilen "*Millet*" teriminin defalarca altı çizilmiş anlam belirsizliğini hatırlatmak gerekir. Ermenice, "*Millet*" "*azk*" diye çevrilir, bundan da "*azkayin*" ("milli") sıfatı türer, bu sıfat "milli" denilen okulları (*azkayin varjaranner*) tanımlar. Çok eski olan *azk* terimi, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan önceye dayanır. Bir cemaatin kimliğini sırf dini kimliğine indirgemez. Başka anlamları vardır ve başka kavramları beraberinde getirir: Etnik, dilsel, hatta ülkesel kavramları içerir, zira her ulusun bir vatanı vardır. Bundan başka, *Millet Nizamnamesi*'nin 1863'te İstanbul'da yayımlanan Fransızca çevirisi, yeni bir anlam belirsizliğine yol açar. "*Anayasa*" [*Constitution*] terimi, yani bir devlet bünyesinde siyasi ilişkileri düzenleyen bir Kanun-ı Esasi, 1878'den sonra, Abdülhamid istibdatına muhalefet edenlerce, Ermeni Milleti ile Osmanlı Devleti arasındaki bir siyasi sözleşme olarak yorumlanacaktır.[11] Öte yandan, "ulus" kelimesi (*azk* veya *Millet*) –Müslüman *Millet*i için olduğu kadar diğer *Millet*ler için de geçerlidir– Fransız ve Avrupa fikirlerinin etkisi altında, eğitimdeki gelişmeleri takiben, modern bir ideolojik içerik yüklenecektir.

Ermeni Milli Anayasası (1863)

*Ermeni Millet*inin yeniden örgütlenmesi çok önemli bir olay oldu, bütün tarihçilerce Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin tarihinde "bir dönemeç" olarak kabul edildi.[12] Sultanın iradesine uygun olarak yeni mevzuatı kaleme almakla görevlendirilen ve bu amaçla kurulan bir komisyon bünyesinde bir araya gelen "Aydınlanma taraftarları"nın –hepsi Paris'te öğrenim görmüş olan Krikor Odyan, Serviçen, Nigoğos Balyan, Garabed Ütücüyan, Nahabed Rusinyan[13]– "muhafazakârlar"a üstün gel-

mesi ve Milli Nizamname'nin metnini (1860) onlara kabul ettirmek dört yıllarını aldı. Dahası, nizamnamenin Sultan Abdülaziz'in onayını alması için (1863) daha az liberal bir bakışla gözden geçirilmesi gerekti. *Milli Anayasa* (*Azkayin Sahmanatrutyun*) –bu terimler *Rusinyan* tarafından bilerek seçilmişti, oysa Osmanlı hükümeti için *Ermeni Milleti Nizamnamesi* (Nizamname-i Millet-i Ermeniyan) idi söz konusu olan– 150 maddeden ve yeni anayasanın temel ilkelerinin tanımlandığı bir "Mukaddeme"den oluşuyordu.[14]

Ferdin ve Milletin haklarını ve karşılıklı ödevlerini altı maddede belirleyen ve gerçek anlamda bir milli eğitim programının ana hatlarını çizen Mukaddeme üzerinde biraz durmak gerekir.

> **İkinci Madde:** Millet bireylerinin yerine getirilmesi gereken sorumluluklarının ilki, her birinin milli ihtiyaçlar için gereken harcamalara gücü ölçüsünde ortak olması. (...)
> **Üçüncü Madde:** Milletin yerine getirilmesi gereken sorumluluklarının birincisi, millet bireylerinin ahlaki, fikirsel ve maddi ihtiyaçlarını karşılamak; ikincisi, kilisenin inanış ve geleneklerine leke sürmemek ve zarar vermemek; üçüncüsü, insanoğluna mutlak surette lazım olan fen ve bilimleri her sınıftan erkek ve kız çocuklara eşit olarak öğretmek; dördüncüsü, kilise, hastane, okul ve benzeri milli kurumları canlı ve bayındır halde tutmak ve bunların gelirini kanunlara uygun şekilde artırmak ve harcamalarını makul surette yapmak; beşincisi, milli hizmetlere devamlı olarak bağlı olan kişilerin mevcut durumunu iyileştirmek ve gelecekteki durumunu güvence altına almak; altıncısı, çaresizlik içinde bulunan fakirlere sevgiyle yardım etmek; yedincisi, millet bireyleri arasında meydana gelen tartışmaları hakkaniyetle yatıştırmak; sözün kısası, milletin ilerlemesi için fedakârca çalışmaktır.

Anayasa ayrıca, seçme ve temsil ilkeleri ile yürütme kurullarının sorumluluğu ilkesini de hayata geçirir. Ruhani imtiyazlarına vergi, mahkeme, divan, sansür, yardım kuruluşları gibi konularda önemli dünyevi imtiyazlar da ekleyen İstanbul patriği, bundan böyle, 20'si din adamı, 120'si sivil, seçilmiş 140 ve-

kilden oluşan bir *Milli Meclis* (*Azkayin Joğov*) tarafından atanır, ardından bir ferman-ı seniyye bu atamayı teyit eder. Milli Meclis bir dizi uzmanlık meclisinin –Ruhani Meclis,[15] Siyasi Meclis, Tedrisat Komisyonu, Tesisat Komisyonu, Muhakeme Komisyonu– çoğunluğu din adamı olmayan üyelerini belirler. Bu Meclis'te İstanbul Ermenilerinin temsilinin (80 vekil) taşralı Ermenilerin temsiline (40 vekil) nazaran daha ağır bastığını belirtmek gerekir.

Tedrisat Komisyonu (*Usumnagan Khorhurt*) yeni düzende temel bir rol oynar. Siyasi Meclis tarafından iki yıllığına atanmış yedi üyeden oluşur, hiçbiri din adamı değildir. "Milli eğitimin genel teftişi"yle yükümlüdür. Görevi, okul sistemini düzene sokmak, kız ve erkek çocuklarının eğitimini teşvik etmeyi hedefleyen derneklere yardım etmek, öğretmenlerin yaşam şartlarını iyileştirmek, nitelikli eğitimciler bulmaktır. Ermeni okullarında kullanılan kitapları seçer –seçimi Ruhani Meclis'in yetki alanına giren din eğitimi kitapları hariç; yıllık imtihanları düzenler, diplomaları verir.[16] 1864'te, Birinci Tedrisat Komisyonu çalışmaya başladığında, kültür dernekleri bu kurulla uyum içinde hareket eder.

Milli Anayasa Osmanlı İmparatorluğu Ermenilerinin devletten bağımsız [ekstra-teritoryal] dini ve kültürel özerkliğini teminat altına alıyor ve kurumlarını sekülerleştiriyordu. Fakat ıslahatların sonuçları başkentte Anadolu vilayetlerinden daha çok hissedilecekti.

Ermeni Milli Anayasası ve kültür dernekleriyle kurulan, okuma yazma öğretmeye ve eğitime teşvik düzenidir, ancak zorunlu eğitim anlamına gelmez. Böylesi bir tasarruf ancak siyasi iktidarın görevi olabilirdi. Ne var ki Ermeni Milli Meclisi siyasi iktidar değildi. En fazla milli dayanışma çağrısı yapabilirdi. Fakat eğitim

ve kültüre teşvik, farklı Ermeni toplumsal aktörleri tarafından "hayırlı bir iş" olarak algılandı. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu modernleşme döneminde eğitim ve kültür, özellikle şehirlerde, gerçek bir toplumsal talebe tekabül ediyordu. Böylece, eğitim kendi içinde bir değer olarak, ama aynı zamanda maddi zenginlikleri yaratan pratik bir avantaj olarak kabul edildi.

1861'den itibaren İstanbul'da en muteber isimleri bir araya getiren *Parekordzagan Ingerutyun Hayots*'un (Ermeni Hayır Cemiyeti) kurucularının ilan ettiği de buydu.[17] Osmanlı hükümeti ile Ermeni Milletini birleştiren çözülmez bağların gücünü belirttikten sonra, birinin zenginliği veya yoksulluğunun diğerinin zenginliği veya yoksulluğu anlamına geldiğini hatırlatıyorlardı.

> Bugün, aklı başında bir siyasi gözlemci için, komşu halkların, hatta uzak halkların çıkarlarının birbirinin aynı olduğu ve karşı karşıya getirilemeyeceği mutlak bir hakikattir. Bu şekilde, ne mutlu ki otoritesi aziz Milletimizin büyük bölümüne yayılan Osmanlı Devleti, yirmi otuz yıldır, Avrupa medeniyetini örnek alarak gelişip ilerlemeye başladı ve bunun sonucunda, benimsediği yeni siyasetin liberal ilkelerine sadık kalarak, himayesi altındaki farklı dinlere mensup ve farklı diller konuşan milletlere haklar tanıdı; bu haklardan, Avrupa'da bile, boyunduruk altındaki pek çok millet yoksundur. Hiç şüphe yok ki, bu yeni seyir sayesinde ve yüzyılımızın gerektirdiği olanca hızla, Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve manevi durumu değişecek ve günden güne iyileşecektir. Fakat devletin inisiyatif alması yetmez, toplumun da ilerleme ve ülkenin gelişimine katkıda bulunma iradesi göstermesi gerekir.
>
> Ermeni Milleti bu toplumun önemli bir unsurudur, kaderinin Osmanlı Devleti'nin kaderine bağlı olduğunu biliyor, Osmanlı hükümetinin onun sığınacağı yegâne liman, bütünlüğünün yegâne koruyucusu, ihtiyaçlarını gideren kaynak, dilinin ve dininin savunucusu olduğunu biliyor. Ama, varoluşunun ve ilerlemesinin kefili olan Devlete ve vatanının bulunduğu bu ülkeye hangi sınırlar içinde ve hangi yolla yardım edebileceğini bilmiyor. Şurası açık ki, bir Milleti meydana getiren bireyler zengin ve aydınlanmışsa, bir Millet de zengin ve aydınlanmış, dolayısıyla güçlüdür. Ermeni Milleti Osmanlı

> toplumunun önemli bir unsuru olduğu içindir ki, eğer Ermeni Milleti ekonomik ve manevi durumunu iyileştirirse, yüzyıllardır hayatta kalmasını sağlamış olan Osmanlı Devleti'ne minnetini dolaylı olarak göstermiş olacaktır... Osmanlı hükümeti Avrupalı devletlerin siyasetini model olarak aldığı ve siyasi yönetim bakımından onların tavrını benimsediği içindir ki, ziraatta, ticarette ve sanayide gerçek bir devrim yaşanmıştır. Millet, tıpkı devlet gibi, Avrupa siyasetini kendine kılavuz olarak almak zorunda kaldığı andan itibaren, bu siyasetin gerektirdiği bütün değişikliklere tabi olmayı kabul etmelidir. Millet, medeni milletlerin düzeyine erişmek amacıyla, maddi ve manevi durumunu iyileştirmek için ne yapmalıdır...? Herkes milli eğitimin önemini anlayıp bunu vaaz ettiği halde, Millet bütünüyle bu temel meseleyle uğraşıyor göründüğü halde, milli eğitimi kalkındırmak için tatmin edici hiçbir çarenin uygulamaya konmadığını üzüntüyle görüyoruz. Bugün bile, Ermenistan'da okuma yazma bilen bir adam bulmak, Okyanusya'nın vahşileri arasında böyle birini bulmak kadar nadir görülen bir olaydır.[18]

1914'e kadar, "Milleti eğitmek," okul ve bir zanaat öğrenme sayesinde halk sınıflarını yaşanan ekonomik ve kültürel değişikliklere uyarlamak, Ermeni dilini güçlendirmek, Ermeni seçkinlerinin amentüsü olarak kalacaktır. Ne ütopist, ne de devrimci olan bu seçkinler (yüksek rütbeli Osmanlı memurları, hekimler, mühendisler, eczacılar, gazeteciler, yazarlar, öğretmenler) "halkı uygarlaştırmak" arzusuyla yanıp tutuşmaktadır.

Batılı misyonerlerin meydan okumasına karşılık vermek

19. yüzyılın ilk üçte birlik diliminden itibaren, Ermeniler diğer Hıristiyan azınlıklar gibi, Katolik ve Protestan misyonerleri arasında sert bir rekabetin aracı olurlar, özellikle öğretim alanında. Fransız (Cizvitler, Lazaristler, Sœurs de Charité [Yardımseverlik Rahibeleri]), İtalyan, Amerikalı veya Alman misyonerlerin etkinliklerinin Ermeni toplumu üstündeki etkilerini bu makale-

nin sınırları içinde incelemeyi düşünmüyoruz. Kuşkusuz bu etkiler önemliydi. Özellikle Amerikalı misyonerler hem kadınların öğrenimi hem yayın konularında öncü oldular. Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk Ermenice süreli yayını İzmir'de 1839'da yayımlayarak[19] ve Kitabı Mukaddes'i günlük Ermeniceye çevirerek, Ermeniceyi okullarında öğrenim dili olarak kullanarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenicenin "dünyevi dil" olarak gelişmesine katkıda bulundular.

İhtida, anlaşmazlıklar ve Ermeni Patrikhanesi'nce uygulanan dini baskılar, Osmanlı hükümetini, bazen yabancı elçiliklerin de bastırmasıyla, biri Katolikleri (1831), diğeri Protestanları tatmin eden (1850) iki yeni *Millet*in tesis edilmesini kabul etmeye itti. Bundan böyle Katolik ve Protestan Ermeniler, *Ermeni Milleti*'nden, Apostolik Ermeni Kilisesi'ne (Gregoryen Kilisesi de denir) bağlı müminlerin cemaatinden ayrıldılar. Ermeni Katolikler zaten mezhep değiştirdikten sonra kendilerini genellikle "Frenk" olarak görmeye başlıyordu.

1850-1860 yıllarından itibaren misyonerlerin Ermeni vilayetlerine (veya Ermenilerin yaşadığı vilayetlere) girmesi; açtıkları okulların, eğitimin sunduğu "yoksulluğun demir boyunduruğundan"[20] kurtulma ihtimaline Batı Kiliselerinin ruhani değerlerinden daha duyarlı olan köylü topluluklarına çekici gelmesi, Ermeni Patrikliği ile Ermeni entelijansiyasının karşılık verdiği dışarıdan gelen, gerçek bir meydan okumaydı; tam da bu entelijansiyanın özgül bir toplumsal gruba hayat verdiği sırada.

Ermeni seçkinlerinin rolü: Dilsel iktidar edinme

19. yüzyılın ortasında Venedik ve Viyana'daki (çoğu İstanbul'da doğmuş) Mıkhitarist Pederler[21] ile din adamı olan veya olmayan İstanbullu, İzmirli, Tiflisli, Eçmiyadzinli veya Moskovalı Ermeni aydınları arasında, *Kırapar*'ın yeniden canlandırılması veya *Aşkharapar*'ın edebiyat dili mertebesine yükseltilmesi üzerine cereyan eden çok çalkantılı ve çok verimli tartışmalar, ortaçağda başlayan ve entelektüellerin iradesinden bağımsız olarak 17. yüzyıldan itibaren hız kazanan uzun evrimi gözlerden kaçırmamalıdır. Fakat böyle bir gelişim olmuştur. Bir durum saptamasından ve gerçekliği tartışılmaz bir fikirden doğmuştur: Farsça, Arapça, Türkçe vs.den devamlı ve yoğun bir şekilde kelimeler alınmasından dolayı, Ermeni dilinin "bozulması," bir "dilbilimsel arındırma" gerektirmektedir. Burada da H. Acaryan'ın yetkisine başvurmak lazım gelir. Hocası Antoine Meillet gibi, Ermenicenin "Hint-Avrupa kökenleri" meselesine biraz aşırı önem veren Acaryan, Ermenicenin çeşitli yabancı dillerden sözcük dağarcığı alanında ve yapıbilgisel alanda aldıklarına ilişkin titiz istatistikler hazırladı. Özellikle, Türkçenin *Kırapar* üstündeki, günlük dil üstündeki ve Ermenicenin lehçeleri üstündeki çok güçlü etkisini ortaya koydu;[22] Türkçenin Ermenice üzerindeki bu güçlü etkisi, Ermeni dilinin Türk dilleriyle uzun süre –Selçuklu Türklerinin 11. yüzyılda Ermenistan'a girmesinden itibaren yaklaşık 900 yıldan beri– temas halinde olmasıyla açıklanır. Bu temas, Türk, Türkmen ve Tatar devletleri, beylikleri veya aşiretlerinin Ermenilerle bir siyasi hâkimiyet ilişkisi içinde olmalarıyla kurulmuştur; bu hâkimiyet son Ermeni devleti olan Kilikya Krallığı'nın 14. yüzyılda ortadan kalkmasından sonra mutlak bir hal almıştır.[23]

Acaryan, tezini desteklemek için, Türkçe terimlerin ve form-

ların çok veya az görülme sıklığına göre, 19. yüzyılda Ermenistan'ın dil haritasının ve dil coğrafyasının ana hatlarını çizer;[24] bu da Acaryan'ı, Ermeni yazarların ve reformcuların uzun vadedeki etkilerini, 1850 ve 60'lardakine benzer bir dilde sadeleşme çabası şeklinde sunmaya iter:[25]

a. *Kırapar*'ın dilbilgisini ve sözdizimini terk etmek;
b. yabancı terimlerin yerine Ermenice terimler koyarak sözcük dağarcığına yönelik bir arındırma hareketine girişmek;
c. Ermenicenin ağız formlarından kaçınmak.[26]

Gerçekte, rahip Mıkhitar, 1745'te Venedik'te bitirdiği ve 1769'da öğrencileri tarafından tamamlanan *Parkirk Haygazyan Lezvi* [Ermeni Dili Sözlüğü] (klasik Ermenice, halk Ermenicesi, Ermenice harfli Türkçe) 18. yüzyıldan itibaren Ermeni sözlükçülüğünün yaratıcısı oldu. Bir Viyana Mıkhitaristi olan A. Aydınyan ise temel bir eserin, *Kınnagan Keraganutyun Aşkharhapar gam Arti Hayeren Lezvi* [*Aşkharhapar* veya Modern Ermenicenin Eleştirel Dilbilgisi] (1866) yazarı ve *Kırapar*'ın, onu kirleten çapaklardan temizlendikten sonra Ermenilerin *modern edebiyat dili* olarak benimsenmesinin en ateşli taraftarıydı.

Fakat, 1840 ile 1870 arasında, Ermeni diline müdahale etme ve dilde değişiklikler yapma hakkını kendinde gören İzmir ve İstanbul Ermeni entelijansıyasının gerçek bir dil siyasetine giriştiğini kabul etmek gerekir; bu politika bir devlet tarafından değil, İtalya'da ve Fransa'da yetişmiş veya en azından 1848 Devrimleri'nin fikirlerinin etkisi altında büyümüş küçük bir seçkinler topluluğu tarafından yürütülüyordu.

Nitekim, ileride Ermeni Milli Anayasası'nı kaleme alacak olanlar, Paris'te Collège de France'ta J. Michelet'nin, E. Quinet'nin, A. Miskiewicz'in derslerine girmiş, milli ve devrimci bir romantizm atmosferini teneffüs etmişlerdi. Michelet'den birtakım kavram ve fikirler ödünç almışlardı: "Modern ilke" olarak adlandırılan Rönesans kavramı,[27] önceki yüzyılların karanlığın-

dan sonra doğan Ermeni kültür Rönesansı, *Veradzınunt*; Halk kavramı ve Millet kavramı, ebedi varlık; toplumsal yenilenmenin başlıca etkeni olarak gençliğin payına düşen rol; halkın eğitiminin ekonomik ve toplumsal gelişmenin koşulu olduğu inancı.

1851'den itibaren, birkaç yıl sonra ünlü Osmanlı ıslahatçısı Mithat Paşa'nın çalışma arkadaşı olacak olan Krikor Odyan,[28] henüz 17 yaşındayken, milli cemaatin tamamı tarafından anlaşılabilir bir edebiyat dilinin gerekliliğini cesurca tavsiye ediyordu: "Milli eğitimin gelişmesi ancak fikirlerin iletilmesiyle gerçekleşebilir, (...) dil düşünceyi tercüme eder, (...) demek dil, eğitimin gelişmesinin ilk aracıdır." Şüphesiz Ermenilerin "iki dili var"dır, ama "eski dil," "küçük bir seçkinler topluluğuna mahsus yazılı bir dil" olan *Kıtapar*, nüfusun çoğunluğu için "ölü bir dil" haline, "yabancı bir dil" haline gelmiştir, halbuki "Ermenilerin yaşadığı birçok vilayette, Kilikya'da, Kapadokya'da, Kütahya'da, Edirne'de, Bursa'da ve daha birçok şehirde, insanlar halk Ermenicesini konuşmayı bile bilmiyorlar."[29] Dolayısıyla, iletişim ve öğretim dili olarak İstanbul Ermenilerinin *Aşkharapar*'ının seçilmesini, bu dilin arındırılmasını ve edebiyat dili haline gelmesi için geliştirilmesini önerir.[30] Bu tercih lehinde sunduğu gerekçeler, toplumsal dilbilim alanına aittir. İstanbul lehçesi Asya lehçelerinden daha az kaba ve daha az istila edilmiştir. Metropol-şehir İstanbul dil açısından birleştirici bir etken ve Anadolu'dan gelen göçmen işçilerin ekonomik ve kültürel bütünleşme merkezidir.

1853'te, Paris'ten yeni dönmüş olan genç tıbbiye mezunu Nahabed Rusinyan, İstanbul'da, Patrikhane'nin denetimi altında kurulan ve henüz oluşmakta olan Ermeni okul ağını denetlemekle görevli birinci Tedrisat Komisyonu'nun himayesinde, *Uğğakhosutyun Arti Hay Lezvin* (Modern Ermeni Dilini Doğru Konuşmak) adlı çalışmasını yayımlar.[31]

Modern Ermenicenin imlasını ve dilbilgisini oturtmayı amaçlayan Rusinyan'ın çalışmasının istenen hedeflere uymadı-

ğı ortaya çıkacaktır. Fakat önsözde Rusinyan, hayli açık yüreklilikle, halk dilinin öğretim dili olarak seçilmesinin toplumsal faydasını, Avrupa'da ana diller yararına terk edilen Latince örneğine ve yeni yapılan birinci Osmanlı dil reformu örneğine dayanarak temellendirmiştir.

> Osmanlı Devleti yıllardır milletinin eğitimiyle uğraşmaktadır. O da Arapça terimlerin karıştığı Türk dilinin halkın eğitiminin gelişmesine elverişli olmadığını keşfetmiştir. Bunun içindir ki devlet özgün Osmanlıca üzerine bir dilbilgisi kitabı yayımlamış ve kesin olarak *inşayı** sadeleştirmiş ve durulaştırmıştır.[32]

Dilde türdeşleşme

Genç Ermeni entelijansiyasını yüzyılın ortasında egemenliği altına alan yakıcı zarureti anlamak için dönemin gerilimini kavramak gerekir. Entelijansiya, İlerleme ve Aydınlanma adına, gerçek bir "diller savaşı" yürütür. Birkaç yıl içinde *Kırapar* terk edilir ve yerini İstanbul *Aşkharapar*'ı alır. *Aşkharapar* yabancı dillerden, ama özellikle Türkçeden alınan her şeyden dil, sözcük dağarcığı ve dilbilgisi alanlarında acımasız bir arındırmaya tabi tutulduktan sonra günlük dil haline gelir. Çoğunlukla *Kırapar* köklerden hareketle, bileşik sözcüklerin çoğaltılmasına izin veren Ermenicenin yapısı sayesinde oluşturulan yeni sözcükler, yeni felsefi ve sosyolojik kavramları, teknik, ekonomik ve bilimsel modern terimleri tercüme etmeye imkân verecektir. 1840 ile 1870 arasında, *Aşkharapar*'ın batı ve doğu versiyonlarıyla yazılı olarak etkin hale getirilmesi tamamlanır.[33]

Ermeni dilindeki Türkçe kelimelerin sayısının özellikle çok olmasının, Ermenilerin uzun süre Türklerin egemenliğinde kal-

* Arapça ve Farsça kelimeleri, bu dillerin gramer kurallarına göre kullanan, Türkçe sözlere çok az yer veren, divan şiirinin estetik görüşünü ve sanatlarını benimseyen ve 'seci'yi –nesir kafiyesi- esas tutan nesre verilen ad. [ç.n.]

masından doğan ilişkilerin sonucu olduğunu daha önce söyledik. O zaman insanın aklına şöyle bir soru geliyor: Ermeni seçkinlerinin başlattığı dilde sadeleşme girişimi –henüz bilinçaltında– bu iktidardan ve onun temsil ettiği simgesel şiddetten kendini kurtarma girişimi gibi telakki edilemez mi?

Dilin türdeşleşmesinden etno-dilsel bir kimliğin teyidine

Gerekli araçların ve kurumların –kültür dernekleri, basın, matbaalar, okullar– gelişmesiyle *Aşkharapar*'ın yayılmasına eşlik eden Ermeni Kültürel Rönesansı, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda fiili bir gerçekliktir.

İzmir'de ilk Ermenice süreli yayının basılma tarihi olan 1839'dan 1914'e kadar, Osmanlı İmparatorluğu'nda 320'den fazla süreli yayın, büyük çoğunluğu İstanbul'da olmak üzere, basılmıştır. Birçoğu kısa ömürlü gazetelerdi ama bazıları hem mali zorlukların hem de devlet ve patriklik kaynaklı sansürün üstesinden gelerek onlarca yıl yayımlandı. Basın, deneme tahtası olarak, gazetecilerin, yazarların (şairler, romancılar, denemeciler) işine yaradı; birkaç onyılda kesin ve zarif bir dil ortaya çıkardılar, modern bir edebiyatı olanaklı kıldılar ve bilgiye aç bir okuyucu kitlesi yarattılar. İzmir'de, dinamik Dedeyan kardeşler matbaalarında Fransızca, İngilizce, Almanca ve İtalyanca eserlerin Ermenice çevirilerini çoğalttılar, bu çeviriler de öğretimin gelişmesi sayesinde halktan okuyuculara erişti.

Birkaç yıl içinde "klasik dil" olarak papaz okullarında ve kolejlerde spesifik bir öğretimin konusu olan *Kırapar* yalnızca kilisenin kullanımına mahsus (patrikhane akitleri, resmi yazışmalar) bir dil haline gelir; *Aşkharapar*, Ermeni okullarının tutunduğu her yerde yerel ağızların önüne geçerek kendini kabul ettirir,

açıkça mahkûm edilen Türkçe konuşma ise hissedilir şekilde geriler. 1914'te, dilde türdeşleşme tamamlanmış olmaktan elbette uzaktır, ama yürürlüktedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun onayıyla oturtulan kurumlar, bir anlamda, devletten bağımsız [ekstra-teritoryal] bir kültürel özerkliğin koşullarını yarattılar. Ancak bu özerklik aldatıcı ve tehdit altındadır. Elverişli mali imkânlar olmadığından, Ermeni okul ağı özellikle azgelişmişliğin, emniyetsizliğin ve okuma yazma bilmemenin hüküm sürdüğü Doğu *vilayet*lerinde apaçık yetersizdir. Berlin Kongresi'nden (1878) sonra, Ermeni cemaatinin Abdülhamid yönetimiyle sürtüşmeleri artacaktır: 1894-1896'daki Ermeni katliamları, Milli Anayasa'nın askıya alınması [1891], derneklerin yasaklanması, okulların kapatılması.

Osmanlı İmparatorluğu'nda siyaset, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki farklılık üzerine kurulu hak eşitsizliğinin, Tanzimat'a rağmen ve *Millet* sisteminin akla yatkın bir şekilde düzenlenmesine rağmen (yoksa düzenlenmesi yüzünden mi?) 1908'e kadar sürdüğü alandır. 1908'deki Jöntürk İhtilali, Osmanlı yurttaşlığını ilan eder, fakat 1908'den 1914'e siyasi uygulama bu ilkelerle devamlı bir bağdaşmazlık halindedir. Osmanlıcılık örtüsü altında, cemaat hiyerarşisinin yerini milliyetçilikler arasındaki rekabet alır; bu rekabetin çekişme mevzuu da, bu rekabeti ortaya çıkaran da, dildir.

Dil reformu toplumsal faydasına dayanarak gerekçelendirilmişti: Okuma yazma bilmemeyle mücadele etmek ve kalkınmayı teşvik etmek. Dolayısıyla okul, bütün kurumlar arasında en gerekli olanıydı.

Ermeni okul ağının ilk zamanları son derece mütevazı idi. 19. yüzyılın başında, "Ermeni Atina'sı" diye adlandırılan İzmir'de, İstanbul'da, İzmit'te *amira*lar[34] tarafından, sonra da *esnaf*[35] tara-

fından finanse edilen tek tük okul vardı. Viyana (1824) ve Venedik (1830) Mıkhitaristleri tarafından İstanbul'da kurulan kolejler örnek okullardı ve Batı'ya açılan pencerelerdi. Mıkhitaristlere düşen bu rol, Padova'da Samuel Murad (1834) –çok geçmeden Paris'e taşındı (1846-1870), Venedik'te Rafaelyan (1836) birer kolej kurdukları zaman daha da belirgin oldu. Her iki kolej de Doğu'dan gelen Ermeni gençlerine kucak açmak üzere kurulmuştu. Bu okullar ilk okumuş seçkinlerin ortaya çıkmasını sağladı. Öğrenim dili olarak modern Ermenicenin kullanılması, Van'dan önce İstanbul'da ve İzmir'de gerçekleşti (1867). İstanbul'da ve Viyana'da neredeyse eşzamanlı olarak *Aşkharapar* dilbilgisi kitaplarının ortaya çıkmasıyla bu durum kesin olarak pekişti. "Diller savaşı"nın ardından "okul savaşı" geldi. Katolik ve Protestan misyonerlerinin okullarının başarısı,[36] kadınların eğitimi konusunda öncü tutumları, *Ermeni Millet*inde tepkisel bir rekabet doğurdu, Ermeni toplumunun seferber olmasına ve Patrikliğin himayesi altında "milli" bir okul ağının gelişmesine yol açtı.

Tedrisat Komisyonu tarafından yayımlanan istatistikler, İstanbul hariç Osmanlı şehirlerindeki "milli" okulların 1902-1903 ders yılı durumuna ilişkin bir fikir edinmemizi sağlar.[37] 61 şehirde, 60.315 erkek, 22.380 kız çocuğunu çatısı altında barındıran, kadrosunda 1597 erkek, 556 kadın öğretmenin olduğu 818 Ermeni okulu bulunmaktadır. Tabloda büyük bölgesel farklar olduğu görülür. Okul haritası öncelikle Ermeni nüfusunun yoğunluğuna (Sivas'ta, Muş'ta, Van'da, Erzurum'da, Akhtamar'da) bağlıdır, ama aynı ölçüde bazı Ermeni cemaatlerinin ekonomik refahına ve kültürel gelişimine (Trabzon'da, İzmir'de, Bursa'da, Adana'da, Kayseri'de) de bağlıdır. Erkeklerle kızların okula gitme oranı arasındaki büyük eşitsizlikleri de gösterir. Okula giden erkekler kızların üç katıdır, aynı oran erkek ve kadın öğretmenler için de geçerlidir. Doğu *vilayet*lerinin azgelişmişliği ve geri kal-

mışlığı kadınların eğitimi konusunda kendini gösterir en çok, bu da şaşırtıcı değildir.

Genel bir programın saptanmasını, öğretmenlerin öğretmen okullarında yetiştirilmesini, okul kitaplarının tektipleştirilmesini, öğretimin nitelikli müfettişlerce denetimini öngören Ermeni okul sisteminin rasyonelleştirilmesi bir ideal olarak kaldı ve hiçbir zaman gerçekleşmedi. Bununla birlikte, 1873'ten beri, İstanbul'da, görevi öğretmenleri teftiş etmek ve öğretim dilini standartlaştırmak olan bir *Varjabedagan Joğov* (Öğretmenler Kurulu) mevcuttur.

"Milli" Ermeni okullarındaki öğretimin içeriği tarafımızca bilinmiyor. Yine de 1881'de Sivas'ta faaliyet gösteren farklı cemaat okullarında eğitim dili hariç (Arapça, İngilizce, Ermenice, Fransızca, Türkçe), öğretilen konuların uyuşması, Ermeni okullarının da Türk okulları gibi Maarif Nezareti'nin talimatlarına uyduğunu gösteriyor. Sivas bir istisna değildi.[38]

Okul, eğitim, bilgi edinme, Ermeni kimliğini ve Ermenilerin bu kimliğe ilişkin sahip oldukları bilinci değiştirdi, bu da ulus fikrinin dilde vücut bulduğu savının ne kadar doğru olduğunu gösteriyor.

Dilde türdeşleşme, tamamlanmamış bile olsa, dini ayrılıkların (Ermeni *Milleti*, Katolik *Milleti*, Protestan *Milleti*) ötesinde, Ermeni dilinin ve ulusunun tanımlanması sonucunu doğurdu. Dil reformunda asıl mesele ilkin toplumsaldı, 1908'den sonra siyasi hale geldi. Milliyetçiliğin yükselişini ve kültürel milliyetçilik ile toprak milliyetçiliği arasındaki nedensellik ilişkilerini aydınlatmak için, incelediğimiz dönemin sonundan alınmış iki örnek vermekle yetineceğiz.

Bruno'nun ilkokul düzeyi için yazdığı (ilk kez 1877'de basılmış ve sayısız yeni basımları yapılmış) ünlü Fransızca okuma kitabı *Le Tour de la France par deux enfants* (İki Çocuğun Fransa Turu) ör-

nek alınarak kaleme alınan ve 1911'de İstanbul'da yayımlanan *Kamer, Pokrik Camportı Arevelki Meç*[39] (Küçük Seyyah Kamer Şark'ta) adlı 281 sayfalık resimli küçük bir kitapta, tıpkı 1870 hezimetinden sonra Fransa'da olduğu gibi, bir yandan milliyetçilik, öte yandan toprağı tanıma ve kullanma arasındaki sıkı bağ teması görülür:[40] Bir kişi, yoksul bile olsa, eğitimle, çalışmayla ve sebatla hünerli biri olabilir ve bir ülkeden ve doğanın bahşettiklerinden tüm olası zenginlik kaynaklarını elde edebilir.

Kitabın kahramanı Kamer 15 yaşında bir Ermeni yetimidir, Erzurum yakınındaki *Khaçvank*[41] köyünde doğmuştur. Yazar ona "Anadolu'da," Ermenilerin bulunduğu şehirlerde ve köylerde "hayali bir yolculuk" yaptırır, bir temel eğitime giriş niteliği taşıyan bu yolculuk onu Beyrut'a kadar götürür, orada Fransız Tıp Fakültesi'ne girmeyi başarır. Fakat Kamer, Bruno'nun kitabındaki örneğe göre şekillendirilmişse de, Ermeni *vartabed* (kilise vaizi) ve antropolog Karekin Sırvantzdiyants'ın[42] öncü eserinden de esinlenilmiştir.

> Aile hayatının ve özel âdetlerin, dini bayramların ve ayinlerin, köylerin, şehirlerin ve eyaletlerin topografyasının tasvir edileceği okul kitapları yazmak gerek; topografyada yakın dağlar, tepeler, vadiler, sel yatakları, nehirler, tarlalar, ovalar, yapılar, kaleler, harabeler, çocuklara yerleri ve şekilleri tanıtacak şekilde belirtilecektir. Bu sadece öğrenciler için eğlendirici ve faydalı olmakla kalmayıp, yanlış yorumlara konu olan dilimiz Ermenicenin, milli tarihimizin ve arkeolojimizin özel bir açıdan aydınlanmasını sağlayacaktır.

Böylece coğrafya, jeoloji, bitki ve hayvan örtüsü, o bölge sakinlerinin tarihine ve etnik kimliklerinin yapılanmasına katkıda bulunur.

Tasvir ettiği yerleri tanımadığını, Ermenistan'ın bir metaforu olan "Asya Türkiyesi"ne hiç gitmediğini itiraf eden *Kamer*'in yazarı, "Ermeni doğal dünyasının kavramlar dizini"nin amacı-

nın Ermenilere "ebedi vatan"larını tanıma ve hatırlama imkânı sunmak olduğunu açıkça ifade eder.

Ermeni alfabesinin icadının[43] 1500. yıldönümü ile ilk Ermeni matbaasının 400. yıldönümü, 1912-1913'te, alfabenin kutsallaştırılmasını ve dilin fetişleştirilmesini açıkça sergileyen kamuya açık törenlere vesile oldu; bu törenler, Osmanlı İmparatorluğu için felaketle sonuçlanan Balkan Savaşları'na ve Rusya'nın Ermeni meselesini yeniden ortaya atmasına denk geldi. İstanbul'da, "Hamazkayin Miutyun" [Ulusal Birlik] denen gün, 11 Ekim 1913'te, bir Ermeni siyasi gösterisi halini aldı hatta. Yoğun bir kalabalığın kuşattığı Patrikhane kilisesinde, yabancı elçilerin, yüksek rütbeli Osmanlı memurlarının ve aralarında Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın da bulunduğu nazırların önünde, *vartabed* Gomidas'ın[44] idaresindeki yaklaşık yüz kişiden oluşan Ermeni korosu Ermeni dilinin şanını övgülere boğan bir marş seslendirdi!

Birkaç ay sonra, Fransa'nın ve Büyük Britanya'nın desteğiyle Rusya, nüfusu Ermenilerden oluşan altı doğu *vilayet*ini yabancı genel müfettişlerin idaresi altındaki iki Anadolu eyaleti haline getiren bir antlaşmayı Osmanlı hükümetinden kopardı [Şubat 1914]; müfettişler, gerekli olduğuna hükmedilen reformları yerel halkla mutabakat içinde yerine getirmekle görevliydiler. Hollandalı ve Norveçli iki müfettişin tayini (Nisan 1914), Osmanlı yetkililerin gözünde, Bulgaristan (1908) ve Girit (1913) örneklerinde olduğu gibi sonu ayrılıkçılığa varacak kaçınılmaz bir toprak özerkliğini hazırlıyordu.

Sonuç

1915 soykırımından –Jöntürk hükümetinin emriyle Osmanlı Ermenilerinin yaşadıkları yerde kökünün kazınması veya tehcirisonra, Anadolu'daki 30 ila 40 Ermeni yerel ağzı bunları konuşanların ortadan kaybolmasıyla beraber yok oldu. Yer isimlerinin değiştirilmesiyle anıları bile silindi.

Batı Ermenicesi, İstanbul *Aşkharapar*'ı, bugün 50.000 Ermeni'nin yaşadığı, Patrikhane'nin, otuz kadar Ermeni okulunun, iki Ermenice günlük [*Jamanak* (Vakit), *Marmara*], bir Türkçe-Ermenice haftalık gazetenin [*Agos* (Çığır)], matbaaların, kiliselerin ve hatta Ermeni yazarlarının –şair veya romancı– bulunduğu İstanbul'da iletişim dili olarak konuşulmayı sürdürüyor.[45] Fakat bu 10-12 milyonluk megapolde, Türkçenin; devletin, yönetimin, üniversitenin, iş dünyasının, medyanın dilinin hâkim olduğu bu iki-dillilik durumunda, Ermeni dili Ermeni okullarının duvarları ve özel hayatın sınırları içine kadar geri çekilmiş durumda.

20. yüzyılın başında, Balkanlara (Romanya, Bulgaristan, Yunanistan) ve Amerika Birleşik Devletleri'ne yayılmış olan Batı Ermenicesi, 20'li yılların başında Ermeni mültecilerinin dört bir yana dağılmasıyla ve Yakındoğu ve Ortadoğu'da, Avrupa'da ve Amerika'da yeni kolonilere yerleşmeleriyle yeni bir açılım yaşadı. Bugün Batı Ermenicesi, İran ve Bağımsız Devletler Topluluğu hariç büyük Ermeni diasporasının (2,5 milyondan fazla Ermeni), kaçınılmaz olarak yaşanan ülkenin diliyle karışan *konuşma dili*dir; fakat Doğu Ermenicesinin, 1989'dan bu yana pek çoğu göç eden Ermenistan Cumhuriyeti Ermenilerinin iletişim aracı olan dilin, Batı'da yeni yeni yayılmaya başladığını da belirtmek gerek. İki savaş arasında ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Ermeni edebiyatı, yani yazılı dil, Paris'te, Boston'da, Kahire'de, Balkanlarda, Beyrut'ta bir yenilenme yaşadı. Fakat diasporanın

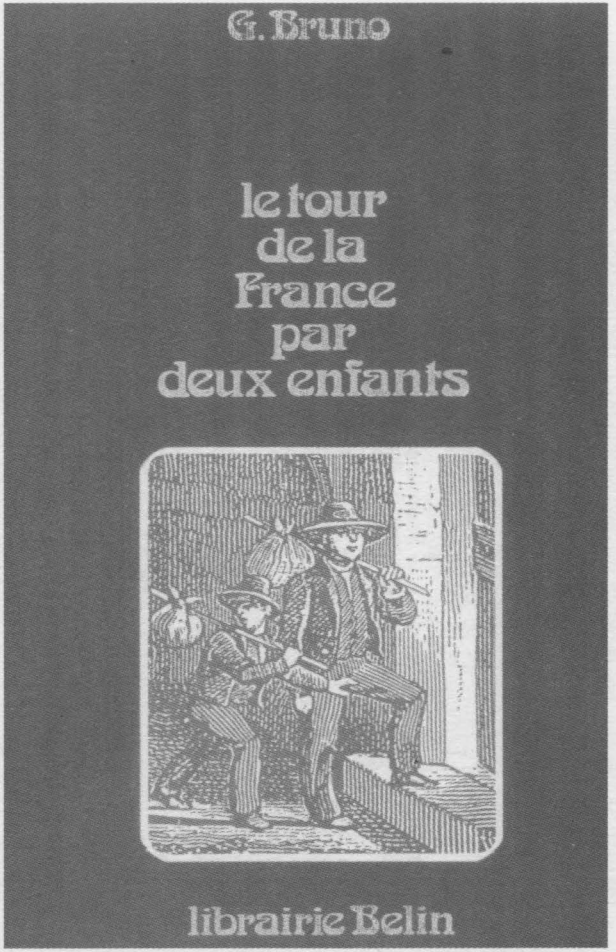
uğradığı değişimler, Doğu diasporasının ve cemaat sistemlerinin Batı diasporası lehine parçalanması, Batı Ermenicesini, bütünleştirme ve entegrasyon kapasitesi yüksek olan, coğrafi-dilsel (jeolinguistik) gücü her yerde mevcut devletlerin (Fransa, Kanada, Amerika Birleşik Devletleri, Arjantin, Avustralya, vs.) bünyesindeki tehlike altındaki diller sınıfına soktu (konuşanların sayısının azalması, dilin işlevlerinin gerilemesi).

Bugün her yerde, diasporanın kolonilerinde, Ermeniler dili bir iletim vektörü olarak ortaya koyma konusunda aynı kanıdalar. Cemaat sahasının içinde de dışında da Ermeni dili etrafında girişilen mücadeleler, diasporanın çelişkilerini açığa vuruyor.

Kaynak: "Enjeux d'une politique de reconquête linguistique: les Arméniens dans l'Empire ottoman (1853-1914)," *Langues et Pouvoirs de l'Afrique du Nord à l'Extrême Orient* içinde, Paris: Édisud, 1998, s. 151-167.

Simon Kapamacıyan, *Kamer, Pokrig Camportı Arevelki Meç* (Küçük Seyyah Kamer Şark'ta, İstanbul, 1911).

G. Bruno, *Le tour de france par deux enfants* (İki Çocuğun Fransa Turu, Paris, 1877).

Notlar

1 Ermeni dilinin tarihi için, Marc Nichanian'ın heyecan verici çalışmasını öneririz, *Ages et usages de la langue arménienne*, Paris, 1989. Özellikle modern edebi Ermenicenin oluşması konusunda, s. 283-330.

2 Hraçya Acaryan, *Hayots Lezvi Badmutyun* (Ermenilerin Dilinin Tarihi), Erivan, 2 cilt, 1940 ve 1951. İstanbul'da doğan, Sovyet Ermenistanı'nda ölen H. Acaryan, Paris'te A. Meillet'nin, Strasbourg'da Hubschmann'ın öğrencisi oldu. Filolog ve dilbilimci H. Acaryan geride anıtsal bir eser bıraktı.

3 Frédéric Feydit, "Terre, peuple et langue," *Histoire des Arméniens* içinde (ed. G. Dedeyan). Paris, 1982, s. 21-51.

4 Rahip Mıkhitar 1727'de Venedik'te, "sadece Türkçe konuşan Ermenilerin kullanması için" gündelik Ermenice üzerine bir dilbilgisi kitabı yayımlar.

5 1880'de İstanbul'da yayımlanan *Hayrenik* (Vatan) gazetesine göre.

6 H. A. Isdepanyan, *Hayadar Turkeren Krkeri Madenakidutyun* (1727-1968) (Ermenice Harfli Türkçe Kitaplar Bibliyografyası), Erivan, 1985. [Genişletilmiş yeni basımı: *Hayadar Turkeren Krkeri yev Hayadar Turkeren Barperagan Mamuli Madenakidutyun / Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)*, İstanbul, 2005. Ayrıca bkz. Kevork Pamukciyan, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler, (Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar*, c. 2), İstanbul: Aras Yayıncılık, 2002]

7 Püzant Keçyan, *Badmutyun Surp Pırgiç Hivantanotsin Hayots* (Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi'nin Tarihi), İstanbul, 1888, s. 90.

8 *Azkayin Sahmanatrutyun Hayots* (Ermeni Milli Anayasası), İstanbul, 1863, Mukaddeme.

9 Yeprem V. Boğosyan, *Badmutyun Hay Mşagutayin Ingerutyunneru* (Ermeni Kültür Derneklerinin Tarihi); 3 cilt, Viyana, 1957, 1963, 1969. 18. yüzyılın sonundan 1920'ye kadar Osmanlı Ermenileri tarafından kurulan 690 kültür derneğinin envanteri.

10 Vartan Artinian, *The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire (1839-1863): A Study of its Historical Development*, İstanbul, tarihsiz; [Türkçesi, Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu (1839-1863), çev. Zülal Kılıç, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2005]. Ayrıca bkz. Anne le Gall-Kazazian'ın Mısır Ermenileri üzerine mükemmel ma-

kalesi, "La construction de l'identité arménienne dans le contexte égyptien (1805-1930)" *Modernisation et mobilisation sociale II* içinde; *Egypte-Turquie*, CEDEJ Dosyaları, Kahire, 1992.

11 Télémaque Tutundjian, *Le Pacte politique entre l'Etat ottoman et les nations non musulmanes de la Turquie, avec un exposé de la Constitution arménienne de 1863*, Lozan, 1904. *Milli Anayasa*'nın 1908'de "Kanun-ı Esasi" olarak yayımlanan Türkçe çevirisi bu yanılsamayı güçlendirir.

12 A. Ter Minassian, *Histoire des Arméniens* içinde (ed. G. Dedeyan), Toulouse, 1982, s. 45-455.

13 *Azkayin Sahmanatrutyun Hayots* [Ermeni Milli Anayasası], İstanbul, 1860, s. 5-6. Nahabed Rusinyan'ın (1819-1876) biyografi yazarlarından biri, biraz mizahi bir dille, Ermeni Milli Meclisi'nin iç tüzüğünün (100 madde) hiçbir zaman uygulanamadığını, zira Rusinyan'ın "bizim mütevazı meclisimizi bir Avrupa parlamentosuyla karıştırdığını" belirtir. Bkz. H. Asadur, *Timasdverner* [Simalar], İstanbul, 1921, s. 68.

14 A. Sarukhan, *Haygagan Khntirın yev Azkayin Sahmananatrutyunı Turkiyayum, 1860-1910* [Türkiye'de Ermeni Sorunu ve Milli Anayasa, 1860-1910], Tiflis, 1912.

15 Bir Manastırlar Komisyonu da mevcuttur. Anayasa metnine göre manastırlar "milletin manevi gelişimi"ne katkıda bulunmalıydı.

16 1860'taki ilk proje, bu açıdan çok daha açıktır.

Madde 34: Tedrisat Komisyonu'nun görevi Milli Eğitimin genel teftişidir. Ödevi, milli okulların iyi örgütlenmesine dikkat etmek, genel bir eğitim programının temellerini atmak ve okul nizamnameleri hazırlamak, bunların milli okullarda bilgi alanında olduğu kadar öğrenim alanında da uygulamaya konmasına dikkat etmek, temel eğitimi geliştirmek, kızların eğitimine özel bir önem vermek, bu amaçla kurulmuş derneklere yardım edip bunları teşvik etmek, mevcut durumu düzeltmek ve milli eğitimin geleceğini güvence altına almak, milletin bünyesinde işinin ehli öğretmenleri yetiştirmeyi ve iyi okul kitapları hazırlamayı hedef olarak belirlemektir.

Madde 35: Tedrisat Komisyonu, İstanbul'da olduğu kadar taşrada da her mahallede bir ilkokul bulunması için, İstanbul'da ve yüksek rütbeli din adamlarının bulunduğu her yerde temel derslerin öğretildiği bir kuruluşun olması için çabalamalıdır. Öğrenciler bu kuruluşlardan bir diplomayla çıkacaktır; uzmanlık öğrenimi görenler öğretmen diploması alacaklardır...

Azkayin Sahmanatrutyun Hayots [Ermenilerin Milli Anayasası], İstanbul, 1860, s. 16-17.

17 Eylül 1860'ta, aralarında Serovpe Alişan, Krikor Ağaton, Mıgırdiç Ağaton, Serovpe Takvoryan, Hovsep Şişmanyan, Krikor Odyan gibi Ermeni işadamlarının ve yüksek rütbeli memurlarının kurduğu cemiyet. Kurucularından bazıları mason olan cemiyetin ilginç yanı, milli bir dayanışma ve okuma yazma öğretme hedefiyle her mezhepten Ermeni'yi bir araya getirmiş olmasıdır. 1860'ta cemiyetin yaklaşık 400 üyesi olup, bunlar 446 hisse senedine sahiptiler.

18 *Haydararutyun Parekordzagan Ingerutyan Hayots* (Ermeni Hayır Cemiyeti Beyannamesi), İstanbul, 1861, s. 3-4 ve 10.

19 *Işdemaran Bidani Kidelyats* (Faydalı Bilgiler Ambarı) 1839-1846.

20 Robert L. Daniel, *American Philanthropy in the Near East (1820-1860)*, Ohio University Press, Atina, 1970, s. 94.

21 Sivaslı Başrahip Mıkhitar (1676-1749) Mıkhitaristler Tarikatı'na ismini vermiştir. Ermenistan'ın terk edilmiş manastırlarında boş yere yaptığı ruhani bir arayışın ardından, bu genç rahip Katolikliğe geçmiş (1701) ve İstanbul'da "Millete ve Tanrı'ya hizmet etmek" için bu tarikatı kurmuştur. Önce Yunanistan'a, ardından Venedik'e kaçmak zorunda bırakılan rahip, müritlerini San Lazarro Adası'na yerleştirmiştir. 18. ve 19. yüzyıllarda, papaz okulu, kütüphane, araştırma ve basım merkezi olan bu manastır, Ermeni milli ve entelektüel yeniden doğuşuna hatırı sayılır bir hız kazandırır. Bir bölünmenin ardından, tarikatın bir kısmı önce Trieste'ye, sonra da Viyana'ya yerleşir.

22 H. Acaryan lehçeler ve başka dillerden alınanlar konusuna özel bir ilgi gösterdi. Vağarşabad'da (Erivan yakınında), 1902'de yayımlanan bir çalışmasında, Türkçenin İstanbul'da, Van'da, Karabağ'da Ermenice üstüne etkisi üzerine karşılaştırmalı bir inceleme yapar. 1909'da, "Ermeni Lehçelerinin Sınıflanması" üzerine yaptığı araştırmaların sonucunu Sorbonne'da sunar.

23 C. Mutafian, *La Cilicie au carrefour des Empires*, Paris, 1988, 2 cilt.

24 Acaryan, *a.g.e.*, cilt II, s. 255 ve devamı.

25 Nichanian, *a.g.e.*, s. 255.

26 Acaryan, *a.g.e.*, cilt II, s. 470.

27 Michelet 1839'da Collège de France'taki dersini Rönesans'a ayırmıştı.

28 A. Beylerian, "Krikor Odian (1834-1887): un haut fonctionnaire ottoman, homme des missions secrètes," *Revue du Monde Arménien*, 1994, s. 45-86.

29 K. Odyan, *Araçargutyun Aşkharapar Lezun Ganonavorel yev Hasaragats Le-*

zu Inelu Hamar [*Aşkharapar* Dilinin Düzenlemesi ve Ortak Dil Haline Getirilmesi İçin Öneri], İstanbul, 1851, s. 5.

30 *a.y.*, s. 8.

31 Nahabed Rusinyan, *Uggakhosutyun Arti Hay Lezvin* [Modern Ermeni Dilini Doğru Konuşmak], İstanbul, 1853, 269 s.

32 N. Rusinyan, *a.g.e.*, s. 3. *İnşa* resmi metinlerin dilidir. Arapça-Farsça geleneğinden hareketle geliştirilmiş bir nesir türüdür. Bkz. Celia Kerslake, "La construction d'une langue nationale sortie d'un vernaculaie impérial enfle: la transformation Stylistique et conceptuelle du turc ottoman," *Langues et Pouvoirs de l'Afrique du Nord à l'Extrême Orient* içinde, Paris, 1998. Bu reform 1854'te başlatıldı.

33 Khaçadur Apovyan'ın *Verk Hayasdani* (Ermenistan'ın Yaraları) adlı kitabının basılması (1848) Erivan lehçesinin yazılı hale getirilmesinin ilk örneği olarak kabul edilir.

34 *Amira*lar 18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun hizmetinde ortaya çıkan bir Ermeni finans oligarşisi oluştururlar. [Ayrıntılı bilgi için, bkz. bu kitaptaki "Bir Ermeni Amira Ailesi: Dadyanlar" makalesi]

35 Meslek birlikleri. Üsküdar'daki Cemaran Ermeni kolejinin yönetimi konusunda *amira*lar ile *esnaf* arasındaki mücadele (1838), İstanbul'daki Ermeni toplumu bünyesinde bir sınıf çatışmasının varlığını açığa vurur.

36 Vahan H. Tootikian, "The Genesis of Armenian Evangelism," *Haigazian Armenological Review* 14, 1994, s. 169-194. Bu Ermeni Evanjelizmi tarihi uzmanı, 1913'te, kız ve erkek 19.361 öğrencinin Amerikalı misyonerlerce açılan okullara (anaokulundan koleje) gittiklerini ileri sürer, s. 190, not 76.

37 *Vicagatsuyts Kavaragan Azkayin Varjaranats Turkiyo* (Türkiye'de Taşradaki Ermeni Okullarının İstatistikleri), 2. cilt, İstanbul, 1903.

38 B. M. Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, cilt II (1880-1889), s. 380-381. Bkz. Bir İngiliz memurunun şehirdeki Protestan, Gregoryen, Katolik Ermeni okulları ve Türk okulları üstüne özellikle aydınlatıcı raporu.

39 Simon Kapamacıyan'ın eseri. 1909 tarihli önsözünde yazar, "Bruno'nun *Le Tour de la France*" kitabından esinlendiğini kabul eder. "*Le Tour de la France par deux enfants*" [İki Çocuğun Fransa Turu] başlığı bilerek ödünç alınmamıştır, çünkü kitabın kahramanı *Kamer* tek başına seyahat eden bir yetimdir.

40 Vincent Berdoulay, *La formation de l'école française de géographie*, Paris, 1995, s. 118-119.

41 "Haç Manastırı" anlamına gelir, son derece simgesel bir isim ve mevkidir.

42 Karekin Sırvantzdiyants, *Krots u Prots* [Yazılı ve Sözlü] s. 22-23, yer ve tarih belli değil.

43 Ermeni Kilisesi bu alfabeyi bulan Surp Mesrob'u çoktandır aziz mertebesine yükseltmişti.

44 Rahip Gomidas (1869-1935), müzikolog, etnolog ve besteci; 3000'e yakın Ermeni halk şarkısını derledi. 1915'te sürgüne gönderildi, dönüşünde çıldırdı ve Paris'te öldü.

45 Küçük Asya'nın şehirlerinde (Sivas, Harput) Ermenice konuşan birkaç bin kişi var hâlâ. Fakat sayıları Batı'ya göç nedeniyle azalıyor. İstanbul'daki kültürel ve dini altyapı Lozan Antlaşması'yla (1923) güvence altına alındı. 1964'te, 32 okul, 35 kilise vardı; [2006 yılında 16 okul, 35 kilise].

Fransa Kralının "Ermenileri"

1700'de XIV. Louis, Cizvitlerin Paris'teki ünlü koleji Louis-le-Grand'da, Doğulu gençlere on iki burs tahsis etti. Bu uygulama, dil oğlanlarının yetiştirilmesinde yeni bir safhayı işaret ediyordu; Doğu'da Fransa'nın çıkarlarına hizmet etmek üzere hazırlanan bu tercüman-öğrencilerin birliği Colbert tarafından kurulmuştu. Bu dil oğlanları "Ermeniler" diye adlandırıldı, daha sonraları bu birliğe alınan öğrenciler Fransızlar arasından seçilse ve eğitim yöntemleri değişse de bu adlandırma uzun süre devam etti. Ne etnik aidiyet ne de dini aidiyet içeren bu genel terimin kökeni, Doğu'daki Ermeni dragomanların sayısının nispeten yüksek olmasıyla açıklanabilir. Daha çok da, "Ermeni Milleti"nin, 17. ve 18. yüzyıllarda Fransız Katolik misyonerlerinin, Osmanlı ve İran imparatorluklarında kendi dini inançlarını yayma çabalarının hedefi olmasıyla açıklanır. Fransız ticaretinin Doğu'nun Limanları'nda ilk sırada bulunmasını güvence altına almak isteyen Fransız monarşisi, Batı ile Doğu arasında aracılık eden Ermeni tüccarların geniş ağına özel bir alaka gösterdiği bir dönemde, misyonerlerin bu girişimlerini destekledi.

Doğu'da Fransız misyonerleri

16. yüzyıldaki Otuzlar Ruhani Meclisi'nin, "özellikle İber yarımadasında, havarilerin maceraları, ücra misyonlar, mucizevi mezhep değiştirmelerin yarattığı ortamda gelişmiş olan ruhani

bir romantizm iklimi"nin[1] doğmasını sağladığı düşünülse de, 17. yüzyılın Fransız Ruhaniliğinin Büyük Yüzyılı olduğu kabul edilir. Ücra misyonlar arasında iki İber milletinin –İspanyol ve Portekizli– baskın rolünün Roma lehine, ama aynı zamanda Fransa lehine azalması, kesinliği şüphe götürmeyen bir olgudur. Avrupa'daki ağırlığı sayesinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun rızasıyla Kapitülasyonların yenilenmesi sayesinde,[2] "Kilise'nin büyük kızı" olan Fransa, misyoner hareketinde giderek büyüyen bir yer edindi. Cizvitlerle Kapüsenlerin Fransız ve Avrupalı faal tüccar topluluklarının bulunduğu Doğu'nun Limanlarına yerleşmeleri, Osmanlı İmparatorluğu'na girebilmeleri, sonra da İran'a gidebilmeleri Fransa'nın desteğiyle mümkün olabildi.[3]

Cizvitler, birkaç kez başarısız olduktan sonra, Papa'nın onayıyla İstanbul'a yerleştiler (1609). 1623'te İzmir'e, 1625'te Halep'e gittiler. 1626'da, bir Fransız Kapüsen misyonu, Richelieu'nün ünlü danışmanı Peder Joseph tarafından İstanbul'a gönderildi.[4] Kapüsenler Fransız Elçiliği'nin papazları oldular. Onlar da Halep'e ve İzmir'e yerleştiler (1628-1629).[5] 17. yüzyılın ikinci yarısında, bu misyonerler Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu bölgelerine ayak bastılar ve oralarda yeni kurumlar kurdular: Kapüsenler Diyarbakır'da (1667), Cizvitler Bitlis'te (1685), Erzurum'da ve Trabzon'da (1690), daha sonra 17. yüzyılın sonunda Kırım'daki Kefe'de.[6]

Fransız misyonerlerinden önce Portekizli Augustenlerin ve İtalyan Mont-Carmel tarikatından yalınayak rahiplerin gittiği İran'a, Fransız Kapüsenleri 1628'de, Cizvitler 1652'de geldiler. Özellikle iki şehir, İsfahan ve Tebriz önemli misyon merkezleri haline gelecekti. Fransız misyonerlerinin –Fransiskenler, Kapüsenler, Cizvitler– bu şekilde yayılması, Fransız kültürel varlığının Doğu'da güçlenmesine katkıda bulundu.

Papa XV. Gregorius tarafından Roma'da Congrégation de la Propagande de la Foi'nın [İnanç Propagandası Dini Heyeti] kurulması da (1622), Kilise'nin "Türk"ten çok Protestanlıkla uğraştığı bir sırada, bu misyonerlik faaliyetini büyüttü. Heyetin amacı hem pek çok durumda denetiminden kaçmaya çalışan misyonerlerin hareketini denetlemek, hem de Vatikan'ın "Doğu planları"nı gerçekleştirmekti, yani Doğu Hıristiyan kiliselerini Floransa Ruhani Meclisi'nin (1439) geleneği çerçevesinde Roma'yla birleştirmekti.[7] Fakat bunu yaparken müminlere karşı misillemelere yol açabilecek her türlü provokasyondan veya siyasi girişimden kaçınmak gerekiyordu. İslam dünyası Kuzey Afrika'da ve Yakındoğu'da Hıristiyan havariliğinin karşısına aşılmaz bir engel olarak çıkıyordu. Misyonerlerin kalıcı olarak yerleşmeyi başardıkları yerlerde bile, Müslümanlara din değiştirtmek söz konusu değildi –cezası ölümdü. Kürek mahkûmlarına veya salgınların sık sık görüldüğü o günlerde sayıca çok olan vebalılara gidip, dinini inkâr etmiş birkaç kişiyi ölüm döşeğindeyken ve büyük bir gizlilik içinde Hıristiyanlığa döndürmek ümit edilebilirdi en fazla. Yahudilerle ilişkiler hayal kırıklığı yarattı. Fakat İslam toprağında eski Hıristiyanlık merkezleri mevcuttu: Rumlar, Ermeniler, Süryaniler, Kıptiler, Maruniler. Çoğu zaman "Roma Kilisesi'nin otoritesini tanımayan" hatta "sapkın mezhepli" olarak nitelenen bu Hıristiyanlar, Batı'nın kendi dini inancını yayma çabasının hedefi ve gerçek anlamda bir "mesleki kıskançlık"la hareket eden misyonerler arasındaki rekabetin konusu oldular. Dini inancı yaymaya yönelik bu çaba papaz okullarını, din adamı yetiştirmeye yönelik olmayan Katolik okullarını ve kitap basmayı kapsayan bir düzene dayanıyordu.

1627'de, VIII. Urbanus, Roma'da ilk Propaganda kolejini kurdu. Müstakbel misyonerleri yetiştirmekle görevli Urbanus koleji çeşitli "Milletler"e bünyesinde yer veriyor ve böylece din

değiştirme misyonunu yöre insanlarına emanet ediyordu.[8] Fransız misyonerleri ise pedagojik kapasiteleri konusunda ve okuma, yazma ve hesap öğrenmekle sınırlı bir bilginin aktarılması konusunda Doğulu Hıristiyanlarca takdir edilen öğretmenler olarak kendilerini göstermeliydiler. Kitaba düşen rol konusuna yine değineceğiz. Şimdilik şunu aklımızda tutalım ki, 1626'dan itibaren, Propaganda, Doğu'da kullanılan farklı alfabelere özgü basım harfleriyle donanmış bir matbaaya sahipti.

Kurumsal bir kadronun kurulması

Fransız konsolosları ve tüccarları yabancı dil bilmediklerinden, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tercümanlık ihtiyaçlarını karşılamak ve yerli halkın (Rumlar, Yahudiler, Ermeniler, Maruniler, Araplar) tercümanlığından yararlanmanın sakıncalarını geçici olarak gidermek için, Colbert'in girişimi üstüne, Fransız Devlet Şurası'nın bir kararıyla 18 Kasım 1669'da özel bir kurum, dil oğlanları[9] kurumu oluşturuldu. Bu kurumun amacı, genç Fransızları öğrenci-dragomanlar[10] olarak, yani geleceğin tercümanları olarak yetiştirmekti, bu da İstanbul'daki Kapüsenlerin yanında görecekleri gerçek bir "staj" sayesinde mümkün olacaktı. Nizamname şeklinde olan bu karar, dragomanların bundan böyle "Fransız milleti"nden olmalarını, bir tüccarlar meclisi tarafından yerinde seçilmelerini ve konsolosların önünde yemin etmelerini şart koşuyordu. Gelecekteki sadakat, iyi hal ve tavırlarını garantilemek için, eğitimleri planlanıyordu. Üç yılda bir, 8 ila 10 yaşlarında 6 erkek çocuğu, Kapüsenlerin manastırlarında Katolik dini kadar yerel diller konusunda da eğitim ve öğrenim görmek ve beslenmek üzere Fransa'dan İstanbul'a veya İzmir'e gönderilecekti. Bu öğrencilerin her birinin yıllık 300 lira olarak

belirlenen pansiyon ücreti, bu tutarı *Cotimo* vergisi gelirlerinden sağlayacak olan Marsilya Ticaret Odası tarafından Kapüsenlere ödenecekti. Osmanlı elçisi Süleyman Ağa'nın XIV. Louis tarafından şatafatlı bir şekilde St. Germain-en-Laye'de kabul edildiği 1669 yılında, Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkileri normalleştirebilecek kurumsal bir kadronun yerleştirilmesinin ilk adımı olan bu ünlü kararın metni şöyleydi:

> Kral, Doğu'nun Limanları'ndaki Fransız tüccarlarıyla satıcılarından, özellikle İstanbul ve İzmir'dekilerden, çalıştırılan dragomanların ve tercümanların ticarete zarar verecek şekilde görevlerini istismar ettiklerine dair muhtelif şikâyetler aldı, işbu sebeple, Majesteleri, gereğinin yapılması için, Kraliyet Ticaret Konseyi'nde emir buyurdu ve emir buyurmaktadır ki, Doğu'nun Limanları'ndan İstanbul'da, İzmir'de ve sair yerlerde mukim dragomanlar ve tercümanlar, bundan böyle, Fransız milletinden olmadıkları ve Millet Meclisi'nin huzurunda toplanacak bir tüccarlar heyeti tarafından tayin olunmadıkları ve bu Meclis'te yemin etmedikleri takdirde memuriyet edemezler; bu yeminin belgesi, bu şekilde tayin ve kabul edilmiş olanların başkalarınca rahatsız ve huzursuz edilmelerini yasaklayarak, sözü edilen limanların Kançılaryasına gönderilecektir. Ve gelecekte, sözü edilen dragomanlarla tercümanların Fransız olmasından ve sadakatinden emin olunmak amacıyla, diye emir buyuruyor Majesteleri, her üç yılda bir İstanbul ve İzmir limanlarına, buralara gitmeyi gönüllü olarak isteyecek dokuz ila on yaşlarında altı erkek çocuğu gönderilecek ve bu çocuklar Katolik ve Apostolik ve Roma dinine uygun olarak ve dilleri öğrenmek üzere yetiştirilmek ve eğitilmek için İstanbul ve İzmir'deki Kapüsenlerin manastırlarında toplanacaktır; öyle ki, söz konusu dilleri tercüme etmeleri için zamanla bunların hizmetinden yararlanılabilsin, bu çocukların bakımının, yiyecek ve giyecek ihtiyaçlarının temini konusunda, Majesteleri ister ve emreder ki Marsilya Ticaret Odası her yıl sözü edilen Kapüsenlere, her bir çocuk için 300 lira ödesin, bu meblağ karşılığında Kapüsenler onları beslemek ve bakmak ve sözü edilen diller konusunda eğitmekle mükelleftir, söz konusu meblağ bu yerlerin konsolosunun tasdiki ile Fransız tüccarlarının söz konusu çocukların söz konusu yerlerde bulunduklarını tasdik etmesi üzerine ödenecektir. Majesteleri, Marsilya Ticaret Odası'nın hâkim yardımcıları ve azalarına, bu iş için ayrılacak paranın Cotimo de-

nen verginin yarım yüzdesi üzerinden sağlanmasını buyurur. 18 Kasım 1669'da St. Germain-en-Laye'de Majestelerinin başkanlık ettiği Kraliyet Ticaret Konseyi'nde düzenlenmiştir.[11]

Colbert'in bu yeni kuruma bağladığı umutlar, 1669 kararını yineleyen 31 Ekim 1670 tarihli kararla teyit edildi. Fakat çocukların devşirilmesinin derhal hızlandırılması ve "ilk üç yılın her yılı için altı çocuğun gönderilmesi"[12] kararname ile ilan edildi. Kral tarafından kabul ve tayin edilen dil oğlanları İstanbul'a gönderilecekti. Marsilya'ya kadar seyahatleri, sonra da deniz veya kara yoluyla (Bosna-Yanya-İstanbul) Marsilya'dan İstanbul'a seyahatleri uzun, dayanılması güç ve tehlikeliydi. Dışişleri Bakanlığı arşivlerinde, bu seyahatlerde ortaya çıkan beklenmedik olaylara ve kraliyet yönetiminin Marsilya Ticaret Odası'nın sırtına yüklemeye çalıştığı masraflara değinilir.

İstanbul'da çocuklar Beyoğlu'nda, Fransız Sarayı'na bitişik St. Louis Kilisesi'nin müştemilatına yerleştirilir. Beyoğlu Kapüsenlerinin kolejidir bu. 1831'e kadar az çok düzenli olarak fakat çeşitli güçlüklerle işleyecektir. Paris'teki Kapüsen Rahipleri'nin arşivleri[13] ve Marsilya Ticaret Odası'nın arşivleri karşılıklı şikâyetlerle ve kraliyet yönetiminin temsilcilerine hitaben yazılmış lütuf dilekçeleriyle doludur. Her yıl, Kapüsenler kendilerine ayrılan meblağın yetersizliği konusunda itirazlarını, pansiyon ücretlerinin düzenli olarak ödenmediğini belirtirler. Borçlarının ve çocukların yiyeceği, giyeceği, eğitimiyle (kâğıt, kalem, kitap masrafları) ilgili harcamaların göz önünde bulundurulmasını isterler. Ticaret Odası'na mensup tüccarlar çocukların pansiyon ücretinin artırılması veya ikramiye talebine neredeyse daima olumsuz cevap verirler. *Cotimo* vergisinin yetersizliğini öne sürerler, tabii Kapüsenlerin dil bilgilerine ve pedagojik yeterliliklerine şüpheyle yaklaşmadıkları zamanlar.[14]

Gerçekten de, kâh "öğrencisiz kalan," kâh tersine (özellikle

1691'den sonra) sarayın tavsiye ettiği ve pansiyon ücreti işbirliğine giderek daha az yanaşan Marsilya Ticaret Odası tarafından ödenecek olan "belli sayıyı aşan çocukla"[15] yükü aşırı artan İstanbul'daki Kapüsenler kuruluşu düzensiz bir işleyiş içine girdi. Nitekim alınan sonuçlar umutlara denk düşmüyordu. Kapüsenlerin biraz Fransızca, biraz Latince ve halk Rumcası, İtalyanca ve Türkçenin temel bilgilerini öğrettiği dil oğlanları,[16] ticaret için elzem olan Arapça ve Farsçayı hiç bilmiyorlardı.

Cizvitlerin başarısı

Hayal kırıklığı yaratan bu tatsız sonuçlara, bir de, yüzyılın sonuna doğru, "Batı'nın sapkınları"[17] ve XIV. Louis'nin düşmanları olan Hollandalı ve İngiliz Protestanların dini rekabetinin –Doğu'nun Limanları'nda yeni bir rekabetti bu– neden olduğu korkular eklendi. Bu rekabet, Kapüsen olsun, Cizvit olsun, Fransız misyonerlerini dil oğlanlarını devşirme siyasetinde radikal bir değişiklik yapılmasını önermeye sevk etti: "Yüce Efendimizin tebaası olan Hıristiyanların çocukları"nı eğitmek amacıyla Fransa'ya yerleştirmek.[18]

İngiliz konsolosunun, İzmir Kapüsenlerinin papaz okulundan beş Rum çocuğunu kaçırıp, durum gereği bir papaz okulunun açıldığı Oxford'a göndermesi, Fransızları öfkelendirdi ve benzer bir kuruluşun bir an önce Marsilya'da açılmasını önerdiler. 11 Kasım 1698'de bir Kapüsen, Peder de Ressins tarafından İzmir'den gönderilen mektubun üslubu, bu olayın yarattığı heyecanın ne raddeye ulaştığını gösterir.

> (...) İngilizler Oxford'da bir Rum papaz okulu kurdular ve bu kuruluş için bizden Rum gençliğinin güzide zümresini kaçırdılar. Birkaç gün önce beş çocuk bu limandan bir İngiliz gemisiyle ayrıldı, bunlar-

dan üçü okulumuzun en iyi yetişmiş çocuklarıydı. Peder Portier onları iyi birer Katolik olarak yetiştirmek için çok uğraşmış ve göründüğü kadarıyla bunda başarılı olmuştu. Tanrı, gittikleri zaman sahip oldukları kadar saf bir inanç ve ahlakla geri dönmelerini nasip etsin. İngilizler, Cizvit misyonerlerin kendi kuruluşlarında yaptıkları her şeyi yok etmek için bu kurumu açtıkları konusunda böbürlendiler burada. Kuruluşun İngiltere'ye götürülen yirmi Rum çocuk için olduğu, bunun için tek kuruş ödemedikleri ve öğrenimlerini de bedava yapacakları söyleniyor (...). Geri gelecekleri zaman söyleyecekleri her şeye cevap bulmaya hazırlanmak lazım (...). İngilizler burada götürmek istedikleri kadar Rum çocuğu bulacaklar, sırf dragomanlarının çocukları veya yeğenleri bile olsa. Böyle büyük bir kötülüğün devası, yıllardır önerilen ve bu konuyu bilen herkesin onayladığı tasarıyı uygulamaya koymak olacaktır, bu da Rum, Ermeni, Süryani çocuklarını yetiştirmek için Marsilya'da bir papaz okulu kurmaktır (...). Gencecik yaşlarında Katolik inancıyla tahsil görünce, günün birinde Doğu' nun Papazları, Piskoposları olacaklar veya kendi memleketlerinde sözleri dinlenen Aile Babaları olacaklardır. İnceleme yazıları altı yıl önce Kral'a ulaştırıldı, o da bunların uygulamaya konmasını savaştan sonraya erteledi. İngilizlerin yaptıkları şey, bu papaz okulunun Marsilya'da kurulmasının vakti geldiği konusunda bizi uyarıyor. Kutsal Dinimizi, Dünyanın Kurtarıcısının ve Havarilerinin bizzat vazetmeye geldikleri bu topraklarda koruyup yaymak için ve aynı zamanda Oxford Papaz Okulu'nun yıkıcı sonuçlarının önüne geçmek için Majestelerinin gayretinin ebedi bir abidesi olacaktır bu.[19]

Bu kriz durumunda, kardinal Janson[20] –XIV. Louis'nin hizmetinde bir diplomattı[21]– ile XIV. Louis'nin Cizvit günah çıkarıcısı Peder de la Chaize, 1699'da müdahale edip, savaşın –Augsburg Birliği Savaşı denen savaş[22]– birkaç yıl önce düşünülen; "Rum, Ermeni, Süryani, Acem, Kıpti çocuklarını Katolik dinine göre yetiştirmek için Marsilya'da bir Papaz Okulu kurma" tasarısının uygulanmasını ertelettiğini hatırlattılar krala. Ricaları şuydu:

Majesteleri bu tasarıyı bütün bu farklı milletlerin halklarına kaybettikleri Kutsal İnancımızı geri vermenin tek ve yegâne yolu olarak onaylayıp izin versin ve bu papaz okulunu Cizvitlere emanet etmeye

rıza göstersin, çünkü Cizvitler ettikleri yeminle gençliğe ders verip yol göstermek mecburiyetinde olmakla kalmayıp, bütün bu halkların mezhep değiştirmesi için Doğu'da devamlı çalışan yüz kadar misyonere sahiptirler.

Marsilya'daki hemen hemen terk edilmiş durumda olan St. Victor Manastırı'na on iki kadar Doğulu çocuğun bir an önce alınmasını öneriyorlardı, böylece manastır "papaz okulunun ayakta kalabilmesi için mülk"[23] olarak kullanılacaktı.

Dil oğlanlarının devşirilmesi, uzun süre tavsiye üzerine yapıldı. Fransa'nın Doğu'nun Limanları'ndaki elçilerinin ve konsoloslarının "Yakındoğulu" gençleri tavsiyesi üzerine. Fransa'da, saray mensuplarının bir uşağın veya asil ve yoksul bir dulun oğlunu tavsiyesi üzerine. Fakat, pek ikna edici olmayan tecrübe yıllarından sonra, Ağustos 1699'da, Doğu'dan Fransa'ya gönderilecek farklı milletlerin çocuklarının sahip olması gereken vasıflar üzerine layihada,[24] erken gelişmiş zihinsel yetenekleri ortaya çıkarabilecek kıstaslarla meşgul olunmaya başlandı.

Fransa'ya gönderilecek olan farklı milletlerin küçük çocukları şu vasıflara sahip olmalıdır:

1. İyi niyetli, fazilete ve mümkün olabildiğince kilise adamlığına yönelik doğal bir güzelliğe sahip olmalılar.
2. İlim tahsiline has yeteneklerle doğmuş olmalılar.
3. Babanın ve annenin ülkesinin uyruğunda, namuslu aileden ve kilise adamlığının yüksek rütbelerine günün birinde ulaşabilecek düzeyde olmalılar.
4. Sağlık bakımından güçlü ve sağlam olmalı, hiçbir sakatlıkları veya doğuştan gelen çirkinlikleri olmamalı.
5. Bu çocukların en az on yaşında olması ve on sekizini geçmemiş olması gerekir. Bu çocukların seçimi, bütün Doğu'nun Limanları'nda gençliğin eğitimiyle ilgilenen misyoner Cizvitlerle anlaşarak konsoloslar tarafından kolayca yapılabilir.

İstanbul'dan 3 Rum, İzmir'den 3 Ermeni, Halep'ten 3 Süryani, Kahire'den 3 Kıpti çocuğu istemek uygun olur.

Cizvit çevrelerinden çıkan bu layiha, önceki başarısızlıkların

nedenlerini zımnen kabul eder (dil öğrenme konusunda doğal kabiliyetten yoksun olan ya yaşça çok küçük ya çok büyük çocukların seçilmesi, çocuklarda hastalanma ve ölüm oranlarının yüksekliği). Layiha, misyonerlerin stratejisini açıkça ortaya koyar: Doğu Kiliseleri'nin yüksek rütbeli din adamlarının ihtidasıyla, Doğu Hıristiyanları'nın Roma'yla birleşmesini sağlamak. Lahiyanın dil oğlanlarını devşirme ve yetiştirme konusunda küçük bir devrimin öncülüğünü yapmasına ramak kalmıştır.

Neticede, Yunanistan Misyonu vekilharcı olan Cizvit Peder Fleuriau'nun harekete sevk ettiği Bay de Pontchartrain'in ısrarlı ricası üzerine, XIV. Louis, 1700'de, "on iki genç Ermeni"nin parasız eğitimini Marsilya'da değil, Paris'te sağlar ve onları Bahriye Bakanlığı müsteşarının yetkisi altına verir. Doğu'nun Limanları'ndan devşirilenler "din, edebiyat, Doğu dilleri konularında Kraliyet Hazinesi'nin fonlarıyla eğitim göreceklerdir (...) buradaki amaç, bu çocukların vatanlarına döndüklerinde ya misyoner olarak dine ya da tercüman olarak devlete hizmet etmeleridir."[25] Çocukların Paris'te Cizvitler tarafından yönetilen Louis-le-Grand Koleji'ne verilmeleri, Cizvitlerin Kapüsenlere karşı yürüttükleri savaştaki zaferlerini teyit etti.

Metinlerde kullanılan "Ermeni" kelimesinin bundan böyle çokanlamlı olduğunu belirtmek gerek. "Ayin usulü ve millet" olarak Ermenileri gösterdiği gibi, "birleşmiş" veya "Latin" Ermeniler anlamına da gelebilir. Hatta bazen Rumlar veya Araplar için kullanılabilir. Genel bir terim halini aldığından, Louis-le-Grand Koleji için, bir yüzyılı aşan bir süre boyunca ve kesin surette, Yakındoğuluları olduğu kadar, "dragoman-çırakları olmaları şartıyla"[26] Fransızları ve Parislileri de ifade etti. Gerçekten de, G. Dupont-Ferrier'nin listesini çıkardığı (Beyoğlu'ndaki ve Paris'teki) 392 dil oğlanından sadece dördü Ermeni'ydi!

1705'te, Paris'te yetiştirilen genç Doğuluların sayısı 10'du. Gelişleri 1700'ten 1704'e yayılmıştı. Kıyafetleri –bir kemerle belden sıkılan bol bir pantolon, kısa bir ceket, kaban şeklinde bol bir palto, başlık olarak bir tür takke– Doğulu kökenlerine dikkat çekiyordu. Yaşları 8 ila 23 arasındaydı. Yalnızca üçü Ermeni'ydi:[27] Georges Meclains, Jacob de Javigny, Zacharie Missirli. Dördüncü Ermeni, Gabriel, "Galatalı Ermeni," sakatlık nedeniyle birkaç ay sonra geri gönderildi. Üçü Rum'du: İstanbul'dan Pantaléon Lomaca, Scio'dan [Sakız Adası] Stanislas Justiniany, İzmir'den Jean-Louis Rhigo. İkisi Halepli Süryani'ydi: Jean Abdalla ve Blaise Javvali. İkisi "Latin ayin usulü"ndendi: İstanbul'dan J. Baptiste Jankowski ve "kolejdeki ihtiyaçları ailesi tarafından karşılanan" İzmir'den Pierre-Xavier Barré.

Dil oğlanlarının eğitimini üstlenen rahipler ve kralın hedefleri ve kaygıları her zaman birbirini tutmuyordu. Kral ve bakanları sadık, Fransa elçisiyle konsoloslarına etkili bir şekilde yardım edecek ve Doğu'nun Limanları'nda iş gören Fransız tüccarlarıyla müteşebbislerine yardım edecek bir birim oluşturmak istiyorlardı. Mezhep sapkınlıklarını hor gören ateşli bir din savunuculuğuyla hareket eden rahipler ise, öğrencilerinin kilise adamlığını seçmesine uğraşıyorlardı. Böylece, 1705'te, altı dil oğlanı hakkındaki bir raporda, Louis-le-Grand Koleji'nin Cizvitleri, içlerinden beşinin –Pantaléon Lomaca, Stanislas-Xavier Novieta, Georges Meclains, Jacob de Javigny, Jean-Louis Rhigo– misyoner olmak istediklerini öne sürdüler. Altıncı öğrencinin, din adamı olmak istemeyen Ermeni Zacharie Missirli'nin "memleketine" geri gönderilmesini tavsiye ettiler.[28]

Fakat bu meslek seçimleri baskıcı bir ısrar üzerine yapılmış gibidir. Mesela, Bahriye Bakanlığı müsteşarına, Bay de Pontchartrain'e hitaben yazılmış bir teşekkür mektubunda, Jean-Louis Rhigo, "Avrupa'nın en güzel soyluları arasında" yarar-

landığı yedi yıllık öğrenim için minnetini dile getirir ve "hakikaten Katolik ve Fransız bir yürekle"[29] İzmir'e döneceğini eklerse de, yine Pontchartrain'e hitaben ama Cizvitlerden habersiz yazılmış başka bir mektupta şunları belirtir: "Hukuk, hatta ilahiyat öğrenimi görmeye hazırım, ama Cizvit Pederlerin istedikleri gibi kilise adamı olmak için yaratıldığımı zannetmiyorum."[30]

Bir kez daha, kurumun reformu beklenen sonuçları karşılamadı. Memleketlerine dönen dil oğlanları nankör çıktılar.

> Elçiler, Bonnac Markizi zamanına kadar, tatminkâr sonuçlar umulabilecek kişileri temin etmek için ne kadar çaba göstermiş olsalar da, bu gençlerin çoğu öğrenimlerini tamamladıktan ve öğrendiklerini beklendiği şekilde kullanacaklarına söz verdikten sonra memleketlerine gönderildiklerinde, edindikleri bilgilerden ya ticarete atılmak ya da bizimkinden daha çok çıkar sağlayabileceklerine inandıkları milletlere dragoman olarak hizmet vermek için yararlandılar. Hatta bazıları yabancı ülkelere gittiler, Rum ile Ermeni milletinden olan birçoğu eski hatalarını tekrarlayıp, Katoliklere, Kral'm onlara sağlamak inceliğini gösterdiği eğitime minnet duyma yükümlülüğü olmayanlardan bile daha çok düşman kesildiler (...).[31]

Peder Forest yıllar sonra (1750) aynı şeyi tekrarlar:

> Bu 'Ermeniler'den birçoğu Kral'ın ve dinin umudunu boşa çıkardılar; Fransa'nın çıkarlarını yürekten benimsememekle kalmayıp, dinden dönerek dini de aşağıladılar. Zekâ ve kültür düzeyleri yükseldikçe daha çok kötülük ettiler. Eskiden tek savunmaları mantıktan yoksun atalarının önyargıları olan, dinin aslından sapmış diğer Ermenilere savunma silahı temin ettiler. Misyonerlerin çalışmalarını engellediler ve rezalet uyandıran davranışlarıyla nihayet Sarayı yaptığı iyiliklere pişman ettiler.[32]

Önceki hükümdarlık döneminin uygulamalarını başka alanlarda olduğu gibi bu alanda da bir kenara bırakan naip, İstanbul büyük elçisi olan Bonnac Markizi'nin görüşüne katıldı ve 20 Temmuz 1721 tarihli kararla, Paris'teki Cizvit kolejinde bundan böyle sadece "Krallıkta mukim" veya Doğu'nun Li-

manları'nda yaşayan Fransız ailelerinden seçilecek sekiz yaşlarında on çocuğun yetiştirilmesini emretti. Bu çocukların, kolej dışından nitelikli öğretmenler tarafından verilen Latince, Türkçe ve Arapça dersleri görecekleri ve belagat dersinden sonra, Doğu dilleri konusunda pratik yapmaları için Beyoğlu'ndaki Kapüsenlerin kolejine gönderilecekleri belirtildi.[33] Evlenmek isteyen dil oğlanlarını Fransa büyük elçisinin veya konsolosunun iznini almaya mecbur tutan 1720 tarihli bir kararname, dragoman topluluğunun Fransız olmasını güvence altına alıyordu.

Bu önlemler, "Dil oğlanlarının Altın Çağı" olarak adlandırılan ve Cizvitlerin Fransa'dan kovulmasıyla 1762'de son bulacak olan bir dönemin başlangıcını işaret eder. "Louis-le-Grand Koleji'nde masrafları Kral tarafından karşılanarak Krala hizmet için yetiştirilen"[34] bu çocukların eğitiminden sorumlu olan Pederler, onların sağlık durumu, zihinsel performansları ve kapasiteleri konusunda, vasi konumundaki yetkilileri (Bahriye Bakanı, Marsilya Ticaret Odası) düzenli olarak bilgilendirirler. Mesela, Peder Pontigny şu saptamayı yapar:

> Genel olarak konuşmak gerekirse, bizim küçük Fransızlarımız her türlü ilim konusunda bizim küçük Yakındoğulularımızdan daha akıllı ve daha açıklar, bu sonuncular yaşça daha büyük oldukları halde son derece geri kalmış durumdalar. Öğrenmeye yatkınlıkları ve hevesleri daha az; istemedikleri halde dürtülmeyi bekliyorlar; öbürlerinin tek istediği ise, aksine, yardım almak ve öğrenmek. Bu sözlerden, birileri ve diğerleri arasında zihinsel fark görülebilir.[35]

Louis-le-Grand Koleji'nin Aralık 1734'teki ödül töreninde on gençten dokuzu ödüllendirildi, bundan büyük memnuniyet duyan müdür Peder Gennes "Ermeniler hiç bu kadar kısmetli olmamışlardı" diye belirtir.[36] Öğrenci Ange-Thomas Ruffin'in yazıp Bahriye Bakanı Bay Rouillé'ye ithaf ettiği ve Paris'te basılan (1749) Latince şiir, bu genç "Ermeni"nin dünyanın örf ve

âdetlerine hakkındaki bilgisine ve mesleğe dair erkenden edindiği titizliğe tanıklık eder:

> Mures Armenii, Gallice Les Hermines, carmen
> elaboratum ab Angelo Ruffin, salonicensi,
> uno ex Orientalibus qui in regio Ludovici
> Magni Collegio Societatis Jesu beneficio
> Regis educantur.[37] *

Louis-le-Grand Koleji, öğretim kalitesiyle, 18. yüzyılda kendisine verilmiş görevi etkili bir şekilde yerine getirir: Fransa kralına hizmet etmek üzere Doğu'da birinci ve ikinci dragoman olarak görev yapacak otuz kadar kişiyi temin etmek ve onları mesleğe hazırlamak. Okulun "büyük isimleri" –Fonton'lar, Fornetty'ler, Ruffin'ler vs.– birbirine hısım olan Fransız ailelerinden gelen tam anlamıyla dragoman hanedanları çıkarırlar.

1762 yılındaki kriz dil oğlanları Okulu'nun sonunu getirir. Önce devre dışı bırakılan, ardından Paris Üniversitesi'nin vesayetine geçen Louis-le-Grand Koleji'ne yeniden dahil edilen (1763 sonu) okul yıkıma doğru gider. 1774'te, Doğulu kıyafeti yasaklanır: Özel bir eğitimin gösterişçi işaretinin sonudur bu.

Niçin "Ermeniler"?

Fransa'da, 17. ve 18. yüzyıllarda, Ermenilere gerçek bir ilgi olduğunu söylemek abartılı olmaz. Bu ilgi önce Fransız misyoner çevrelerinde başladı, ki bu çevrelerin Doğu'daki faaliyeti siyasi bir iktidarın desteği olmadan tasavvur edilemez.[38] I. François ile Kanuni Sultan Süleyman devrinden beri Fransa

* "Ermeni fareleri, Fransızca "Les Hermines" ['as' adı verilen hayvan], Kral Büyük Louis'in hükümranlığı sırasında, kralın inayetiyle Cizvit Cemiyeti'nin kolejinde eğitilen Doğululardan Selanikli Angelus Ruffin tarafından yazılmıştır." Çevirisi için Kutlu Akalın'a teşekkür ederiz. [ç.n.]

Osmanlı İmparatorluğu'nun dostuydu. Fransa kralına tanınan Kapitülasyonların uygulanması sayesinde, İstanbul'daki Fransa büyükelçisi yalnızca siyasi bir rol oynamakla kalmıyor, Doğu' nun Limanları'nda Fransızlara tanınan ticari imtiyazlara riayet edilmesine de göz kulak oluyordu.[39] Görevinin diğerleri kadar önemli bir başka yönü de, Fransa kralı adına, Yakındoğu'daki Hıristiyanların korunmasını sağlamaktı, gerçi başlangıçta Kapitülasyonlar dini maddeler içermiyordu. Fakat Doğu'nun Limanları'na dağılmış "Fransız milleti"nin ruhani yardım alabilmesi kabul edildi. Elçi Savary de Brèves'in (1604) koydurduğu ve "Frenk" –yani Latin– din adamlarına Osmanlı İmparatorluğu'nun her yerinde serbest dolaşım hakkı veren bu madde, sonraki anlaşmaların çıkış noktası oldu. Dini duygularla olduğu kadar itibar elde etme isteğiyle de hareket eden XIV. Louis, "Doğu'daki Hıristiyanlığın yegâne koruyucusu"[40] unvanıyla övünüyor olmalıydı. İktisadi ve dini gerçekler iki devlet arasındaki ilişkileri kolaylaştıracak arabulucular gerektiriyordu. Fransız monarşisi ile Fransız misyonerleri arasındaki çıkar bağları, arzu edilen arabulucular olarak Ermenileri seçti.

Osmanlı İmparatorluğu'nda karşılaşılan bütün *taife*ler [topluluklar] arasından "Ermeni Milleti" Katolik misyonerlerinde büyük umutlar uyandıran milletlerden biri oldu. Kilikya Ermeni Krallığı'nın (11.-14. yüzyıllar) kurulduğu dönem olan Haçlı Seferleri döneminde, Roma'nın Ermeni Kilisesi'yle ilişkileri çok yoğundu. Fakat Frenkler ile Ermeniler arasındaki iktisadi, siyasi ve kültürel alışverişlerin, Fransiskenler ile Dominikenlerin Kilikya'daki etkin varlığının ve Latinlerle yakınlaşmanın sonu Birlik'e varmamıştı.[41] Birlik, 14. yüzyılda bu yöndeki girişimlere isyanlarla karşılık vermiş olan Ermeni halkının hassasiyetine ters düşüyordu. Fakat Doğu'da, Büyük Ermenistan'da, Transkafkasya'ya kadar ve Kırım'da, Frères Uniteurs –Dominikenle-

rin 1356'da kurulmuş olan özel bir kolu– başarılar elde etmiş ve bir Ermeni Katolik cemaati kurmuş, ancak sonradan, 15. yüzyılda, "sapkın" olarak gördükleri bu Ermenilerin düşmanlığıyla karşı karşıya kalmışlardı.[42]

İlk misyonerler, 16. yüzyılın sonuna doğru geldiklerinde, Doğu dillerini bilmemeleri onları tıpkı Batılı konsoloslar, denizciler ve tüccarlar gibi dragomanların, çoğu zaman da Ermeni dragomanların aracılığına başvurmak zorunda bıraktığından, Ermenilerle daha da kolay temas kurdular. Ermeni nüfusunun İstanbul, İzmir, Halep veya Bağdat'ta artışının aşikâr bir olgu olduğu sırada, bu dragomanlar aynı zamanda tüccar veya *sarraf* da olabiliyordu. Bu şehirler, 16. ve 17. yüzyıllarda, silahlı çeteler –Celaliler, Kürt aşiretleri, Türk göçebeleri– yüzünden ve 1639'a kadar Osmanlılarla Safevilerin giriştikleri iktidar mücadeleleri yüzünden yakılıp yıkılan Anadolu ve Mezopotamya'dan gelen göç dalgalarının yöneldiği noktalardı.

Tehcir edilen veya mülteci durumundaki Ermeniler Culfa'dan, Arapkir'den, Van'dan, Erzurum'dan, Kilikya'dan veya Sason'un dağ köylerinden –Halep'teki fırıncılar loncasının kökenini bunlar oluşturuyordu– birbirini izleyen dalgalar halinde gelirler. Fransız Kapüsenlerine göre, İstanbul'daki Ermeni cemaati 1700'de 40.000 kişiden oluşuyordu ve 40 kiliseyle şapeli vardı.[43] Ermeni vakanüvisleri ve tarihçileri çoğu zaman çelişen başka rakamlar öne sürerler, fakat hepsi bu cemaatin nüfus artışını teyit eder –Ermeni mülteciler 1610, 1635 vs. yıllarında verilen dönüş emri üzerine Anadolu'ya dönmelerine rağmen.[44] Diğer Doğulu Hıristiyanlar gibi ve dogma, ayin usulü ve oruç konularındaki tartışmalara rağmen, Ermeniler ilkin misyonerleri iyi karşıladılar. 18. yüzyılda bile, misyonerlerin ayinlerini yapmak ve günah çıkarmak için Ermeni veya Rum kiliselerini kullanmaları nadir görülen bir durum değildir.

Bugün Paris'teki Bibliothèque National'in (Milli Kütüphane) elinde bulunan önemli Ermenice elyazmaları koleksiyonunun temeli, IV. Henri devrinde başlayan, XIII. Louis ve XIV. Louis devirlerinde devam eden hakiki bir araştırma ve satın alma siyasetinde yatar. Sırf 17. yüzyılda seyyahlar, misyonerler veya elçiler tarafından Fransa'da veya Fransızca yayımlanan elli kadar eser vardır; bu eserlerin sayfaları, hatta tekmil bölümleri Ermenistan'a ve Ermenilere ayrılmıştır.[45] Ermenistan'ın bu yazarların muhayyilesinde özel bir yer tuttuğu doğrudur. Cennet'in kondurulduğu ülke değil midir? Nuh'un Gemisi'nin kalıntıları Ararat Dağı'nın yamaçlarında değil midir? Fransa'da aydın çevrelerin Ermenilere ilişkin her şeye olan ilgisine örnek teşkil eden üç tarih vardır. 1633'te rahip F. Rivola Paris'te, Richelieu'nün izniyle, Ermenice-Latince bir sözlük yayımlar. 1642'de P. Corneille'in *Polyeucte* adlı oyununun ilk temsili verilir, bir Ermeni beyi olan oyunun kahramanı, din uğruna şehit olma peşinde koşan biridir. 1762'de Jean-Jacques Rousseau "Ermeni tarzı kıyafetler içinde" resmini yaptırır.

Misyonerler, ayin usullerinin "geçerli" ve "saygıdeğer" olduğu ilan edilen Doğulu Hıristiyanlara karşı başta temkinli bir tavır içinde olsalar da, tasarıları yavaş yavaş belirginlik kazanır: Rum ve Ermeni patrikliklerini kontrol etmek. Tüm 17. yüzyıl boyunca, Fransa elçilerinin desteğiyle, İstanbul Ermeni cemaatinin yaşadığı ve "yerli" ("içerdekiler") Ermenileri Anadolulu göçmenlerle ("dışardakiler") karşı karşıya getiren aşırı sert kavgalara bazen haşince müdahale ederler. 1600'den 1715'e kırk kadar unvan sahibinin birbiri ardına başına geçtiği Ermeni Patrikliği, "Latinsever taraf" ile "Latin karşıtı taraf" arasında bir çekişme sahası haline gelir. "Latin karşıtı taraf" Osmanlı iktidarının himayesini elde etmeye çalışır ve elde eder de, bu iktidar da Katolik Ermenilere zulmetme biçimine bürünür.[46] Misyo-

nerler Ermenice kitapları da kontrol etmeye çalışırlar.[47] Münferit ihtidalara rağmen, Fransa elçisi Ferriol'un emri üzerine Ermeni patriği I. Avedik'in 1706'da kaçırılmasına rağmen –Avrupalı kançılaryayı meşgul eden bir mesele oldu bu– Fransız misyonerlerinin büyük tasarısı başarısızlığa uğrar.[48]

Fransa kralının bakanlarını Ermeni meseleleriyle uğraşmaya iten sebepler sadece dini sebepler değildir. Ekonomik sebeplerdir ve bu sebepler Fransa'nın dış ticaretini ilgilendirir. 1661'de Colbert iktidara gelir. Tam anlamıyla "her işi gören bakan" olarak,[49] bir yığın talimat ve emirle, her alana el atar. Hollanda ile İngiltere'nin rekabetine karşı mücadele etmek için, Doğu Hindistan Şirketi'ni (1664), Yakındoğu Şirketi'ni (1670) kurar, Marsilya'nın açık liman olması yönünde ferman çıkarır (1669). Akdeniz'de, Yakındoğu'da, İran'da, Ermeni tüccarlarının da iş gördüğü yerlerde ekonomik savaşlar vermeleri için Fransızları yüreklendirir. İlk kez 1676'da Paris'te yayımlanan[50] ve gerçek anlamda bir çok-satar olan *Les six voyages en Turquie et en Perse* [Türkiye'ye ve İran'a Altı Seyahat] adlı kitabın yazarı Jean-Baptiste Tavernier, İran'daki Ermeni tüccarlarının rolü üstüne etkileyici bir hükme varmıştır; çok yıllar sonra Fernand Braudel bu tüccarları "dünya ekonomisi"nin öncüleri olarak görecektir.

> Şah Abbas, İspanya'ya ve Venedik'e yolladığı iki elçisinden ve bazı başka işaretlerden, Acemlerin ticarette pek usta olmadıklarına ve doğal olarak debdebeyi ve harcamayı sevdiklerine –tasarruf etmeyi ve para biriktirmeyi bilmesi gereken bir tüccarın yapacağı iş değildi– hükmederek, bakışlarını Ermenilere çevirdi ve onları hesabına uygun gördü. Onların uzun seyahatlere dayanabilecek kadar sağlam yapılı olduklarını, ağızlarının sıkı olduğunu, iyi idareci olduklarını ve Hıristiyan olduklarından Hıristiyan âlemiyle daha kolay ticaret yapabileceklerini gördü. Onun için de içlerinden ticarete en uygun olduğuna ve ticaret kafasına sahip olduğuna hükmettiklerini seçip, her birine gücüne göre ipek balyaları verdirtti, ki makul bir satış fiyatıyla sattıkları balyaların ederini dönüşlerinde ödemek zorundalardı; daha fazlasına satabilirlerse zahmetlerinin ve seyahat masraflarının karşılığı

olarak alacaklardı. Kısa zamanda öyle usta oldular ki, bugün ticarette girmedikleri iş yok. Çünkü sadece Avrupa'ya değil, Asya'nın derinliklerine kadar, Hindistan'a, Tunquin'e, Cava'ya, Filipinler'e ve tüm Doğu'ya gidiyorlar, Çin ve Japonya hariç.[51]

Gerçekten de, dönemin belgelerinde "Persler, Acemler" veya "*Cheffelins*"ler[52] olarak anılan Ermeni tüccarlarının büyük şebekesi 17. yüzyılda kuruldu ve genişledi. Ermeni tüccarlarının kapladığı alan uçsuz bucaksızdır. Batı'dan (Londra, İsveç, Amsterdam) Uzakdoğu'ya (Sunda Adaları, Makao, Manila) kadar uzanır ve bu iki uç arasında dalları Cadiz, Marsilya, Livorno, Venedik, İstanbul, İzmir limanlarından, kıta Avrupası'ndan, Kafkasya ve Küçük Asya'dan geçer, böylece Hindistan'ı ve İran'ı Batı'ya bağlar.[53] Bu Ermeni ticaretinin merkezi İsfahan'ın dış mahalleleridir: Burası Yeni Culfa'dır.[54] 17. yüzyılın başında, Şah Abbas, Doğu Ermenistan'ın sakinlerinin, özellikle Culfa'nın Ermeni tüccarlarının tehcirini emretti. Onları yeni başkentinin yakınına yerleştirdi, yeni bir şehir kurmalarına izin verdi ve onları muhtelif muafiyetlerle donattı. Büyük Ermeni tüccarları –*baron*lar (beyler) veya *hoca*lar– seçilmiş bir esnaf reisi veya şehreminin, *kalantar*ın salahiyeti altında, ailevi yapılar üstüne temellenmiş bir çeşit "ticaret cumhuriyeti" kurdular. Hep daha uzağa, Tibet'e ve Çin'e kadar giderek, ipek, kıymetli taşlar, baharat, kumaşlar, pirinç, ama aynı zamanda çuha, kâğıt ve Batı'da işlenmiş ürünlerin ticaretinden olağanüstü kârlar elde ettiler.

1667'de, Yeni Culfa Ermenileri Ticaret Şirketi ile Çar Aleksis Mihayloviç arasında Moskova'da imzalanan anlaşmalar, malın değerine göre %5'lik bir vergi ödemeleri karşılığında Ermeni tüccarlarına Astrakhan-Moskova-Arkhangelsk yolunu açar. Daha sonra Doğu Hindistan Şirketi'nden İngilizlerle ve İsveçlilerle imzalanan anlaşmalar, güzergâhları çoğaltmayı veya kısaltmayı sağlayacaktır. Rakip veya aracı, gemi kiralayan veya kervanlarla seyahat eden bu Ermeni tüccarları, Fransızlarla temas

halindedirler. Elbette, *Arhesd hamaroğutyan ampoğç yev gadaryal, tarkmanetsyal i bedıs haygazunyats yev manavant vacaraganats* [Ermenilerin ve Özellikle de Tüccarların Kullanımı için Tercüme Edilmiş Kusursuz ve Eksiksiz Hesap Sanatı] Marsilya'da basılmıştır (1675). Kervanların Ermenistan, Kafkasya, Mezopotamya ve İran'a hareket noktası olan Halep'te, bu kervanlara ister Gürcistan'a doğru yola çıkan Theaten* tarikatından rahipler, ister Basra veya İsfahan'a doğru yola çıkan Mont-Carmel tarikatından rahipler, ister Goa'ya giden Portekizliler olsun, misyonerler katılır. Cizvit Aimé Chézaud, Ermenice ve Arapça öğrendikten sonra, 1654'te Halep'ten ayrılıp İran'a gider. Son olarak, Kapüsenler Küçük Asya ve Mezopotamya'daki misyonlarını Touraine eyaletine bağlı olan Halep'ten idare ederler.[55] Böylece, Fransa'nın yayılmaya başladığı bu dönemin başlangıcında, atbaşı giden misyon ve ticaret, dragoman çıraklarının isimlerini neden Ermenilerden ödünç aldıklarını açıklayabilir.

Sonuç

Fransız Devrimi her şeyi kökten sarsacaktı. 1791'de, Dil Oğlanları Okulu'nu himaye yetkisi, Bahriye Bakanlığı'nın yerine, Paris idari bölgesi Direktuvarı'na** verildi.[56] Haziran 1792'de, adı "Eşitlik Koleji" olarak değiştirilen okulda sadece dört "burslu öğrenci" kalmıştı (Fornetty, Fonton, Joseph Roustan ve Alexis Adanson).[57] Lakanal'ın raporu üstüne, Konvansiyon*** 10 *germi-*

* Thiene'li Aziz Gaetano ve Chieti piskoposu G. P. Carafa tarafından 1524'te İtalya'da kurulan Reform karşıtı Katolik tarikatı. [ç.n.]

** Fransız Devrimi döneminde 1795-1799 yıllarında yürütme gücünü elinde bulunduran beş üyeli konsey. [ç.n.]

*** 1792-1795 yıllarında Kurucu Meclis. [ç.n.]

nal III. yılda [30 Mart 1794], yaşayan Doğu dillerini öğretmeye yönelik bir devlet okulunun Bibliothèque National bünyesi içine alınması yolunda kararname çıkardığında, bu durum Dil Oğlanları Okulu'nun derhal ortadan kalkması anlamına gelmedi. Hatta sonraki yıllarda dil oğlanlarının sayısı önemli ölçüde arttı. X. yılda, yetenekleri ve hizmetleri Mısır seferi sırasında General Bonaparte tarafından çokça takdir edilen okulun burslu öğrencilerinin sayısı on sekizdi. Papaz okulları hâlâ Konsüllük* döneminde varlığını koruyordu, ama *Ermeniler Prytaneion'u*** adını almıştı.[58] Yeni rejimde, öğretimin laikleştirilmesi, sırf liyakat temeline dayalı bir devşirmeyle atbaşı gitti.

19. yüzyılın başında, dil oğlanları, Louis-le-Grand Koleji'nde, büyüğün içinde "küçük bir kolej" oluşturur. Diğer öğrenciler gibi öğrendikleri Fransızca, Latince ve Yunancadan başka, kendilerini özellikle Arapça, Türkçe ve Farsça öğrenmeye vakfederler. Diğer öğrencilerden ayrı tutularak, sade bir şekilde "Ermeniler binası" diye adlandırılan bir binada yaşar ve ders görürler. 1826'ya kadar özerkliklerini korurlar. Pansiyon ücretlerini, öğrenim masraflarını ödeyen, giysi ve çamaşırlarını veren Dışişleri Bakanlığı'nın burslu öğrencileri olarak, kendi hizmetkârları, kendi öğretmenleri, kendi Doğu dilleri hocaları (Simon, ardından Kieffer) ve belletmenleri vardır, Ermeni Hagop gibi (1825-1826).[59] Bu özerklik, 8 ila 18 yaşındaki çocuklarla gençlerin tecridi ve skandal uyandıran içli dışlılığı konusunda çıkan söylentilerin ardından ortadan kalkacaktır.

1826'da, dil oğlanları lise içinde dağıtılır ve diğer öğrencilerin arasına karışırlar. Yine de Louis-le-Grand Koleji 1873'e kadar onları kabul etmeyi sürdürür; bu tarih L'École Spéciale des

* VIII. yıl Anayasası tarafından kurulan üç konsül hükümeti. [ç.n.]

** Yunan sitelerinde *prytanis* denen başhâkimlerin toplandığı kamu binası; 1800'e doğru, asker çocuklarının parasız eğitim gördüğü kuruluş. [ç.n.]

Langues Orientale Vivantes (Yaşayan Doğu Dilleri Özel Okulu) ile birleştikleri tarihtir. O günleri yaşayan birinin tanıklığı, kurumun sürekliliğini teyit eder ve bu öğrencilerin fenotipi üstünde ısrarla durarak, onların Yakındoğulu kökenlerini akla getirtir.

> Louis-le-Grand'ın veya St. Barbe'ın öğrencisi olan bizim dönemden veya eskilerden bir kişi yoktur ki sınıftaki sıralarda diğer öğrencilerden daha sağlam yapılı ve yaşça daha büyük, ten rengi zeytine çalan, yabancı havalı, konuşması tuhaf birkaç gencin oturduğunu hatırlamasın. Yerinden yurdundan uzaklaşmış gibiydiler; arada sırada, Latince bir açıklamanın ortasında, bazı etüt öğretmenleri onları çağırırdı, onlar da birden ortadan kayboluverirlerdi. Sınıf arkadaşlarının arasına hiç karışmazlar, kendi aralarında yaşarlardı ve yalnız olduklarını zannettikleri zamanlar anlaşılmaz ve garip bir dilde konuşurlardı (...) Onlara dil oğlanları denirdi (...).
> (...) Esasen, çalışmaya hiç meraklı olmadıklarını anlıyor ve niye olsunlar ki diye düşünüyorduk... Öğretmenler bu durumu dikkate almıyordu, zira onları derslerinde arada sırada görüyorlardı. Öğrenciler de onlardan hoşlanmıyorlardı. Onların gözünde fazla büyük, fazla kaba saba, fazla sakallıydılar (...).[60]

1948'de, L'École Spéciale des Langues Orientale Vivantes'ın ilk günlerine değinen Georges Dumézil, o zamanlar kürsü başkanı olduğu Ermeniceye ısrarlı övgüler düzüyordu: "Aslında üç temel dile; Arapça, Farsça ve Türkçeye katılan, daha doğrusu kendini arkadaş olarak kabul ettiren Doğu dillerinin ilkidir. 1798'de bu dilde eğitimin başlayacağı duyuruldu."[61] Gerçekten de, Yaşayan Doğu Dilleri Okulu'na Ermenicenin girişi genç bir Ermeni'ye, Jacques Şahan Cirbied'e (1772-1834) emanet edilen "geçici bir ders"le başladı ve VII. yıl 21 *frimaire* (11 Aralık 1798) tarihli bir ilanla duyuruldu. Bu deneme üç yıl sürdü ve başarısız oldu. Bu başarısızlığın sebeplerinden biri, 1772'de Dicle ile Fırat arasında bir yerde doğan Cirbied'in Fransa'ya kısa süre önce gelmiş olması ve Fransızca bilmemesiydi. Bu yüzden de ders X. yıl 24 *vendémiaire*'de (16 Ekim 1801) kaldırıldı. Cirbied'in Fransız diline ve edebiyatına hâkim olması ve Jules Langlès'nin etkili desteği saye-

sinde Ermenice derslere yeniden başlaması (8 Aralık 1810) on yılını aldı. Bu sefer çabalarının mükafatını gördü ve 1812'de Ermenice öğretimi ana kürsü mertebesine yükseltildi. Cirbied'in gönüllü olarak Tiflis'e gitmesinden sonra (1827), bu kürsü günümüze kadar Ermeni araştırmalarıyla uğraşan ünlü Fransız isimlerini ağırladı: Paul Émile Le Vaillant de Florival, Jean-Paul Dulaurier, Auguste Carrière, Antoine Meillet, Frédéric Macler, Georges Dumézil, Frédéric Feydit, Jean-Pierre Mahé.

Cirbied'in, 1810'da, "edebi Ermenice ve halk Ermenicesi kürsüsü" kurulmasını isterken, Klasik çağda Fransız monarşisinin Ermenilere ilgisini gerekçelendirmiş olan argümanları yinelemesi ilginçtir. Fakat, Fransa'nın Doğu'ya yayılmasında, "din" etkeninin yerini "kültürel" etken almıştır ve bu da yeni zamanların bir belirtisidir.

> Belli başlı nedenler (...) Bibliothèque Impériale'de (İmparatorluk Kütüphanesi) çok sayıda Ermenice elyazması bulunması ve bunların barındırdığı edebi zenginlikleri kamuoyuna tanıtma gerekliliği; ticarette geniş bir alana yayılmış olan Ermenilerin, Doğu halkları arasında hükümetimize en bağlı halk olduklarından, dillerine ve edebiyatlarına merak sararak onlarla daha sıkı ilişkiler kurmaya çalışmanın belki de iyi olacağı; bu yakınlaşma sonucunda, sonradan, özellikle ticaretimiz için büyük avantajlar sağlanabileceğidir.[62]

G. Dupont-Ferrier dev eserinin sonuç bölümünde, Fransız yönetiminin tutumundan çark etmesini takiben, el yordamıyla hareket edilmesine rağmen, dil oğlanları meselesinin kalıcı yararlar sağladığını saptar. İstanbul'da kurulan Kapüsenler Papaz Okulu'ndan (1669), Paris'te Cizvitlere emanet edilen bir okulun kurulmasına geçilmiş ve bu okul Beyoğlu'nda açılan (1721) bir tatbikat mektebiyle tamamlanmıştı. Yarım yüzyılı aşkın bir süre (1721-1768) boyunca Louis-le-Grand Koleji, dil oğlanlarının Altın Çağı'nm yaşandığı merkez olmuştu. 1762'den 1826'ya, dil oğlanları Okulu St-Jacques Sokağı'ndaki binalarda ayakta kalmayı sürdür-

düyse de, alınan sonuçlar hayal kırıklığı yaratmıştı ve 1826'dan 1873'e dil oğlanları Louis-le-Grand Koleji'nin bünyesinde tüm özerkliğini kaybetmişti. Lille Sokağı'na taşınmaları, 1873'te Doğu Dilleri Okulu'yla birleşmeleri, yeni bir dönemin başlangıcı oldu.

İki yüzyıl boyunca dragoman yetiştiren bu papaz okulu var olmayı ve tercümanların yanı sıra az sayıda misyoner çıkarmayı başardı. Fransa'da Şarkiyatçılığa ve bilimsel araştırmaya (Doğu dilleri ve medeniyetleri) hız kazandırdı. 19. yüzyılın başından itibaren, öğrencileri bilgileri ve yeteneklerine göre seçmeye dayalı sınavla kabul sistemi, yerini tavsiye üzerine öğrenci almaya bıraktı ve öğretim laikleşti. Daha ileri bir tarihte, okulun gündüzlü olması kural haline geldi. Yurtdışında da Fransa örnek alınmaya çalışılıyordu. 17. yüzyıldan itibaren Oxford'da; Marie-Thérèse'in Viyana'da meşhur Theresianum'u kurduğu (1754) Avusturya'da, ayrıca Rusya'da ve Almanya'da.

Belirtildiği gibi, bu "Ermenilerin" papaz okulu, bir Fransız papaz okuluydu. Fakat Ermenilerin inatçı hatırası –gerçekleşmemiş projelerin hatırası– kurumdan daha uzun ömürlü oldu. Fransa'da Armenoloji'nin doğmasını kolaylaştırdı. Venedik ve Viyana Mıkhitaristlerinin[63] Şarkiyatçılığa yönelmelerini teşvik etti. Sanayicilerden ve sanat hamilerinden oluşan Ermeni bir aileye Moskova'da Lazarev Enstitüsü'nü kurma ilhamını verdi (1816), bu enstitü Sovyet döneminde Doğu Dilleri Enstitüsü olacaktı.[64]

Kaynak: "Les 'Arméniens' du roi de france," Frédéric Hitzel (ed.), *Istanbul et les Langues Orientales* içinde, *Varia Turcica* XXXI (1995), Paris: L'Harmattan, 1995, s. 216-234.

Notlar

1 *Dictionnaire de la Spiritualité*, Paris, 1974, cilt VIII, s. 274.

2 Kapitülasyonlar birçok defa yenilendi, özellikle 1569'da, 1604'te, 1673'te, vs.

3 Tabii ki, Fransa'nın desteği sayesinde Osmanlı İmparatorluğu'na yerleşen din adamları (çoğunlukla) Fransız'dır. Bernard Heyberger'in *Les Chrétiens du Proche-Orient au temps de la Réforme Catholique* adlı kitabındaki etkileyici sayfaları okuyunuz, École Française de Rome, 1994. Bununla birlikte, yazar İstanbul'a yerleşmiş misyonerlerin durumunu ele almaz.

4 Kapüsenlerin İstanbul'a gelen üçüncü misyoner takımıydı bu.

5 D. Thiollet, "Les Capucins et la Congrégation de la Propagande d'après le mss 112 conservé chez les frères capucins (1624-1647)," *Revue Historique* içinde, CCLXXX/2, s. 386-393.

6 Cizvitlerin Osmanlı İmparatorluğu'na gelişleri üstüne, bkz. *Nouvelle Histoire de l'Église*, Paris, 1968, cilt III: Reform ve Karşı-Reform, s. 446 ve devamı.

7 *a.y.*, III, s. 334-338.

8 *a.y.*, III, s. 338.

9 1551'den beri Venedik, İstanbul'a, geleceğin dragomanları olacak öğrenciler –"giovanni della lingua"– gönderiyordu.

10 *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des Sciences des Arts et des Métiers* (Diderot ile d'Alembert'in yönetiminde), Paris, 1778, c. XI, s. 378'de, *dragoman* şu şekilde tarif edilir: "Hıristiyan milletlerinin Babıâli'de mukim elçilerinin, efendilerinin her işine yardım etsinler diye, gerek kendi işlerinde gerek Doğu'nun Limanları'nda alım satımla uğraşan kendi milletlerinden tüccarların veya bu milletin bandırası altında bu limanlara gelen yabancıların işlerinde kullanmak üzere, yanlarında tutup besledikleri tercümanlara Doğu'da bu isim verilir. Dragomanların veya tercümanların bakılıp beslenmesi Doğu'yla yapılan ticarette mutlaka gereklidir, bu ticaretin başarılı olması kısmen onların sadakatine ve becerisine bağlıdır."

11 MAE [Ministère des Affaires Étrangères / Fransız Dışişleri Bakanlığı], Turquie, M.D., cilt 155, belge 14: Kraliyet Ticaret Konseyi Sicili Sureti.

12 MAE, Turquie, MD., cilt 155, belge 16. İlk üç yılın bitmesinin ardından her üç yılda bir altı çocuk gönderileceğini belirten bir ek karar alındı.

13 Boissonade Sokağı Arşivleri.

14 Denise Thiollet'nin bu arşivlere dayanarak yazdığı bir dizi makalesi bulunuyor. Bunların içinde "Formation des drogmans en Syrie au XVIIe et XVIIIe siècles," *Revue Marseille* 3, 1988.

15 1670 tarihli kararın uygulamasına göre, dil oğlanlarının sayısının on sekiz olarak saptandığını hatırlayalım.

16 G. Dupont-Ferrier, *La vie quotidienne d'un Collège parisien pendant plus de trois cent cinquante ans. Du Collège de Clermont au lycée Louis-le-Grand (1568-1920)*, Paris, 1921-1929, c. II, s. 353.

17 MAE, Turquie, M.D., cilt 155, belge 10 (tarih belirtilmemiş): Yüce Efendimizin tebaası olan Hıristiyanların çocuklarının eğitimi için Fransa'da kurulması düşünülen Papaz Okulu konusunda layiha.

18 *a.y.*

19 MAE, Turquie, M.D., cilt 155, belge 8.

20 Kardinal Forbin-Janson, Avusturya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında barış imzalandıktan sonra (1675), yaptıklarından dolayı "Türk papazı" lakabıyla anıldı.

21 1675'ten 1709'a kadar XIV. Louis'nin çok etkili günah çıkaran papazıydı.

22 1685'te başlayan savaş Ryswick antlaşmasıyla sona erdi (1697).

23 MAE, Turquie, M.D., cilt 155, belge 11.

24 *a.y.*, belge 13.

25 Aktaran Dupont-Ferrier, *a.g.e.*, II, s. 355.

26 G. Dupont-Ferrier, "Les Jeunes de langue ou 'Arméniens' à Louis-le-Grand," *Revue des études Arméniennes* içinde, 1922-1923.

27 **Georges Meclains:** Ermeni milletinden, İstanbul doğumlu, Ermenilerin "Ayin usulü"nden, 1702'de geldi. 22 yaşında, belagat [eskiden lise birinci sınıf] sınıfını bitirdi ve dört ödül aldı. Felsefe sınıfına gidecek. Ülkesinde Katolik papazlarının tepe tıraşı törenine ve papazlıktaki dört küçük aşamaya kabul edildi. İstanbul'a 1708'de döndü.

Jacob de Javigny: Ermeni milletinden ve Latin ayin usulünden. 19 yaşında. Fransa'ya 1700'de geldi. Gelecek yıl felsefe sınıfına devam edecek. Bir ödül ve bir ikinci dereceden ödül aldı. Ülkesinde Katolik papazlarının tepe tıraşı törenine ve papazlıktaki dört küçük aşamaya kabul edildi.

Zacharie Missirli: Galata'da doğdu, Ermeni "ayin usulü"nden. 1700'de, 18 yaşında geldi. Gelecek yıl belagat sınıfına devam edecek. Kilise adamı olmayı düşünmüyor. Ülkesine geri gönderilmesi salık veriliyor. "Tam bir Hıristiyan olarak" Paris'te öldü.

28 MAE, Turquie, M.D., cilt 155, belge 17. Monsenyör Pontchartrain'e yazdığı bir mektupta, Meclains "hakiki imanın ışıltısını yaymak ve dünyanın en büyük Krallığının kahramanca faziletlerini ilan etmek için İstanbul'a dönmeye hazır" olduğunu söyler.

29 *a.y.*, Turquie, M.D., cilt 155, belge 20, 1707.

30 *a.y.*, belge 22, 12 Temmuz 1707.

31 *a.y.*, belge 127: Mr. d'Andrezel'in 20 Kasım 1724 tarihli raporu.

32 Aktaran G. Dupont-Ferrier, *a.g.e.*, I, s. 203.

33 Marsilya Ticaret Odası, Arşiv J. 46: On dil oğlanının Paris'teki Cizvit Koleji'ne yerleştirilmesi için Kraliyet Danıştayı tarafından çıkarılan 20 Temmuz 1721 tarihli karar.

34 MAE, Turquie, M.D., cilt 155, belge 166.

35 *a.y.*, 31 Aralık 1729 tarihli mektup.

36 Aktaran Frédéric Masson, *Jadis*, Paris, 1905, s. 87.

37 *a.y.*, s. 97. Bahtsız Ruffin'in, Doğu'ya dönüş yolculuğu sırasında, Selanik Körfezi'nde gemisi batacaktır (1753).

38 B. Heyberger, *a.g.e.*, s. 379.

39 Gilles Veinstein, "Missionnaires jésuites et agents français en Crimée au debut du XVIIIe siècle," *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, 1969, s. 414 ve devamı.

40 XIV. Louis, İstanbul'daki Fransa Elçiliği'nin genel yazmanı François Pétis de la Croix'nın, *La Turquie chrétienne sous la puissante protection de Louis le Grand, protecteur unique du christianisme en Orient* (Paris, 1695) başlıklı eserini kendisine ithaf etmesine izin verdi.

41 C. Mutafian, *Le Royaume arménien de Cilicie, XII-XIVe siècles*, Paris, CNRS, 1993.

42 Jean Mécérian, *Histoire des institutions de l'Église arménienne*, Beyrut, 1965, s. 122-123. Balladur ailesinin bu "Birleşmiş" Ermenilerden, yani Nahçivanlı Katolik olup 18. yüzyılda papazlarıyla birlikte İzmir'e göç edenlerden olduğunu hatırlatalım. [Fransa'da hayli isim yapmış olan Balladur ailesinden Edouard Balladur 1993-1995 yılları arasında Fransa başbakanlığını üstlenmiştir.]

43 BN, *Mss. français*, no. 4134, Mission des Capucins au Levant, f° 3. Aktaran R. Kévorkian, "L'Imprimerie Surb Ejmiacin et Surb Sarkis Zoravar et le conflit entre Arméniens et Catholiques à Constantinople (1695-1718)," *Revue des études Arméniennes* içinde, Paris, 1981, XV, s. 401-402.

44 Siruni, *Bolis yev İr Ter* (İstanbul ve Rolü), Beyrut, 1965, c. I (1453-1800),

Ermeni, Osmanlı ve Batılı kaynakları birleştirerek, İstanbul Ermeni Patrikliği'nin ve Ermeni cemaatinin tarihini inceler.

45 R. Kévorkian, "Répertoire des imprimés français du XVIIe siècle sur l'Arménie et les Arméniens," *Revue des études Arméniennes* içinde, Paris, 1981, s. 463-467.

46 R. Kévorkian, "Le patriarcat arménien et l'Occident catholique," *Revue du Monde Arménien moderne et contemporain* 1, 1994, s. 19-29.

47 R. Kévorkian, *Catalogue des incunables Arméniens (1511-1695) ou chronique de l'imprimerie Arménienne*, Cenevre, 1986.

48 R. Kévorkian, "Documents d'archives français sur le patriarcat arménien de Constantinople," *Revue des études Arméniennes* içinde, 1985, XIX, s. 333-371. Avedik, emanet edildiği Pétis de la Croix'da ölür, fakat krala hitaben "Ermenilerin mezhebini değiştirme..." diye yazmayı ihmal etmez.

49 F. Bluche, *Louis XIV*, Paris, 1986, s. 198.

50 1677, 1679, 1682, 1692, 1713, 1724, 1817'de, vs... birbirini izleyen, yalnız Fransa'da değil Almanya, İtalya, Rusya'da da yapılan baskılar bu eserin eşi benzeri olmayan başarısını gösterir.

51 J-B. Tavernier, *Les six voyages en Turquie et en Perse*, Paris, 1981, II, s. 149-150. Bkz. Stéphane Yerasimos'un, Fransızların 1650'den itibaren İran'a duydukları ilginin sayısız kanıtına yer veren mükemmel giriş yazısı.

52 Yeni Culfa sakini anlamına gelen bir terim.

53 Ermeni tüccarlarının şebekesi ve ticaret teknikleri üstüne bkz. Michel Aghassian ile Kéram Kévonian'ın "Le commerce arménien dans l'Océan Indien aux XVIIe et XVIIIe siecles," *Marchands et hommes d'affaires asiatiques* içinde, Paris, 1987, s. 154-181. "Le réseau marchand arménien: autonomie d'ensemble et intégration locale" (baskıda). V. H. Papazyan, *Hayasdani Arevdragan Uginer Miçazkayin Arevdri Volordum XVI-XVII dd.* (16. ve 17. Yüzyıllarda Uluslararası Ticaret Çerçevesinde Ermenistan'ın Ticaret Yolları), Erivan, 1990.

54 Ermenice "Nor Çuğa".

55 B. Heyberger, *a.g.e.*, s. 283-284.

56 F. Masson, *a.g.e.*, s. 107.

57 *a.y.*, s. 108-109.

58 *a.y.*, s. 109-116.

59 Dupont-Ferrier, *a.g.e.*, II, s. 332-335.

60 F. Masson, *a.g.e.*, s. 67-68. Fakat bu metin Eylül 1881 tarihlidir.

61 G. Dumézil, "Arménien (1812)," *Cent cinquantenaire de l'École des Langues Orientales Vivantes*, Paris, 1948, s. 65.

62 4 Aralık 1810'da İçişleri Bakanlığı'na sunulan rapor, Yaşayan Diller Özel Okulu Arşivleri.

63 Sivaslı Mıkhitar (1676-1749) tarafından kuruldu. Katolik mezhebine geçmiş Ermeni papazı, İstanbul'dan kaçmak zorunda kaldı (1701). Müritleriyle birlikte Venedik'teki San Lazzaro adacığına yerleşti (1717). Bir grup papaz 1813'te Viyana'da şube açtı. Mıkhitaristlerin papaz ve okulları, manastırları öğrencilerini Doğu'dan devşiriyordu.

64 Çok zengin Lazarev ailesi tarafından kurulan Enstitü'nün misyonu İran'dan ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan gelen Ermeni çocuklarına yaşayan dilleri öğretmekti.

Dizin

ABD 32
Abdalla, Jean 161
Abdülaziz (Sultan) 96, 99, 126
Abdülhamid II (Sultan) 42, 69, 70, 78, 95, 99, 101, 106, 107, 123, 125, 136
Abdülmecid (Sultan) 17, 99, 106
Abroyan 14, 25
Acaryan, Hraçya 131, 132
Acem Hanı 51
Acemler 14, 22, 23, 50, 158, 168, 169
Adana 30, 31, 78, 137
Adanson, Alexis 170
Adil (Dervişçi) 82
Afganlar 13
Afrika 47, 83, 84
Agayev (Ahmet Ağaoğlu) 81, 82
Agın (Eğin, Kemaliye) 46, 98, 99
Agos (Çığır) 141
Ahmet Mithat 123
Akalın, Kutlu 142
Akdeniz 14, 168
Akhisar 21
Akhtamar 137
Akropolis 12
Alboyacıyan, Arşag 25
Aleksanyanlar 102
Aleksis Mihayloviç (Çar) 169
Allah 56
Allais, Alphonse 75
Alman 30, 129
Almanca 135
Almanya 174
Amazon 48
American Board of Commissioners for Foreign Missions 24, 25
American College 25
Amerika 141
Amerika Birleşik Devletleri 120, 141, 142
Amerikalılar 24, 25, 129, 130
Amerikan 24, 84
Amerikan *revivalizmi* 24
Amsterdam 14, 169
Anadolu 14, 25, 29, 41, 53, 85, 87, 119, 122, 127, 133, 139-141, 166, 167
Andonyan, Aram 72, 74, 80, 81
Ankara (Engürü) 13, 14, 23
Antiller 14
Antoniadis 74, 84
Apostolik Ermeni Kilisesi 18, 21, 23-25, 102, 124, 130, 155
Arapça 24, 26, 69, 95, 121, 122, 124, 131, 134, 138, 155, 157, 163, 170-172
Arapkir 166
Araplar 69, 77, 120, 154, 160
Ararat Dağı 88, 167
Ararat Ovası 45
Ardzıruni hanedanı 98
Ardzıruni, Senekerim 98
Ardzıvanig 51
Arevelyan Khağaşkhar (Doğu'nun Oyun Dünyası) 42
Arevelyan Khağaşkhar gam Dohmig Khağer (Doğu'nun Oyun Dünyası veya Milli Oyunlar) 42
Arevelyan Mamul (Doğu Basını) 29
Argutinski (Prens) 103, 110
Arhesd hamaroğutyan ampoğç yev gadaryal, tarkmanetsyal i bedıs haygazunyats yev manavant vacaraganats (Ermenilerin ve Özellikle de Tüccarların Kullanımı için Tercüme Edilmiş Kusursuz ve Eksiksiz Hesap Sanatı) 170
Arjantin 142
Arkhangelsk 169
Armenoloji 174
Arnavut 77
Arnavutça 121
Arpi Araradyan (Ararat Güneşi,) 29
Arşaluys Araradyan (Ararat Şafağı) 27
Arşaruni (Başpiskopos) 87, 88
Artaud, Antonin 31
Arzumanyanlar 103
Aslan, Kevork 110
Astrakhan 169
Asya 42, 133, 169
Asya Türkiyesi 139
Aşdarag 51
Aşkharapar (Modern Ermenice) 24, 27, 28, 77, 133-135, 137
Atina 47
Atlantik 14
Augsburg Birliği Savaşı 158
Augustenler 152
Avedik (Patrik) 168
Avedikyanlar 15
Avrasya 14
Avrupa 11, 12, 14, 17, 20, 25, 27, 29, 96, 101, 106, 107, 121, 125, 128, 129, 134, 141, 152, 161, 169
Avrupalı(lar) 11, 14, 15, 21, 108, 129, 152, 168

Avustralya 142
Avusturya 22, 174
Avusturya-Macaristan 22
Ayastefanos (Yeşilköy) 99
Aydın 15, 20, 21
Aydınlanma 27, 134
Aydınyan, A. 132
Azadamard (Özgürlük Kavgası) 76
Azatlı 99, 100, 111
Azatlı Baruthanesi 99
Azerbaycan 45

Baba Yoğurt 54
Babanzade 82
Babayan 111
Babıâli Baskını 70
Babil 28
Baboyan, Isdepan 27
Baboyan, Krikor 26
Bağdat 166
Bağımsız Devletler Topluluğu 141
Bakır Bedesteni 21
Bakırcıyanlar 15
Bakırköy 105, 106
Balıklı 106
Balkan Savaşları 30, 89, 140
Balkanlar 81, 83, 89, 141
Balladur 23
Balözyanlar 15, 18
Baltazaryan, Ğugas 24, 27
Balyan, Nigoğos (Amira) 110-112, 125
Balyan, Salome 110
Balyan, Sarkis (Bey) 111
barataires 22
Baronyan, Hagop 68
Barré, Pierre-Xavier 161
Basmahane 19, 27
Basra 170
Batı 11, 22, 29, 43, 46, 89, 102, 123, 137, 141, 142, 151, 153, 157, 169
Batı Avrupa 100
Batı Ermenicesi 141, 142
Batı Ermenileri 120
Batı Ermenistan 49
Batılılaşma 15, 20
Baudelaire 67
Bdoyan, Vahan 43-45, 49, 51, 55
Beboutoff, Nikolas (Prens) 103, 110
Bedevi 77
Beğents, Yakut Hatun 103, 105, 111
Belçika 109
Belle Époque 89
Benveniste, E. 101
Berenk 98
Bergama 21
Berlin Kongresi 87, 121, 136
Beroz 98
Beroziank 98
Beşiktaş 105
Beşinci Yüzyıl Çevirmenleri 47
Beyoğlu 72, 156, 160, 163, 173
Beyrut 24, 121, 139, 141
Bibliothèque Impériale 173
Bibliothèque National 171
Birinci Dünya Savaşı 30, 70, 87, 89, 108, 119
Birleşik Cemiyet 86
Bitlis 53, 152
Boğaz 87, 105
Bonaparte 171
Bonmarşe 83
Bonnac Markizi 162
Bosna 156
Boston 24, 141
Braudel, Fernand 14, 168
Britanya 15, 17, 140
Bruno 138, 139
Bubliyan, Kevork 30
Buca 20
Buenos-Aires 32
Bulgarca 69, 121
Bulgaristan 101, 140, 141
Burnabat (Bornova) 20
Bursa 13, 100, 133, 137
Butros Gali 103
Butros Gali, Anna Necip 110
Büyük İngiliz Locası 29

Cadiz 14, 169
Cahit 81, 82
Caillois, Roger 39
Cambridge 29
Canglı Kilise (Surp Garabed Kilisesi, Muş) 56
Carafa, G. P. 170
Carrière, Auguste 173
Cava 169
Cavit 82
Celali isyanları 13
Celaliler 166
Cemal 70
Cemaran 26
Cenova 12
Ceride-i Şarkiye 123
Cezayirliyan, Mıgırdiç (Amira) 103
Chateaubriand 27
"Châteaux en Espagne" (İspanya'da şatolar) 87
Cheffelin (Culfalı) 14, 169
Chester 85
Chézaud, Aimé 170
Chieti 170
Cirbied, Jacques Şahan 172, 173
Cizvit Cemiyeti 164
Cizvitler 23, 129, 151, 152, 157-163, 170, 173
Colbert 151, 154, 156, 168
Collège de France 132
Collège de St. Barbe 107
Congrégation de la Propagande de la Foi (İnanç Propagandası Dini Heyeti) 153
Cordoba 32
Corneille, P. 167
Cotimo vergisi 155, 156
Culfa 166, 169

Çayyan, Elyas 111

Çayyanlar 103
Çerkesler 120
Çilingiryan, Krikor 28, 29
Çin 169
Çituni, Dikran 41-43
Çuhacıyan 27

Dad Arakel Amira (Mahdesi) 98, 99, 103, 104, 107, 110-112
Dadyan Mıgırdiç (Bey) 110, 112
Dadyan, Arakel Sisak (Bey) 99, 106, 107, 111, 112
Dadyan, Araksi 110
Dadyan, Areknaz (Arzumanyan) 104, 111
Dadyan, Artin (Paşa) 100, 103, 104, 107, 108, 111, 112
Dadyan, Artin Roger 111
Dadyan, Arusyak 111
Dadyan, Asline 110
Dadyan, Boğos (Bey) 99, 103, 105, 106, 110-112
Dadyan, Boğos (Miralay, Bey) 112
Dadyan, Diran (Bey) 111, 112
Dadyan, Dırtad (Bey) 112
Dadyan, Eftik 103
Dadyan, Elmone (de Suzerra) 110
Dadyan, Harutyun 111
Dadyan, Herika 110
Dadyan, Hıripsime 111
Dadyan, Hovhannes [Ohannes] (Bey) 99, 100, 103-105, 107, 110, 111, 112
Dadyan, Hovhannes Diran (Bey) 104
Dadyan, Hulyane 111
Dadyan, Hulyane-Fulik 103
Dadyan, Krikor Mihran (Bey) 99, 107, 111, 112
Dadyan, Makruhi 111
Dadyan, Maktağine 103, 110
Dadyan, Mardiros (Bey) 110
Dadyan, Mari 110
Dadyan, Markarit 111
Dadyan, Marta 111
Dadyan, Mıgırdiç 111
Dadyan, Mihrtad (Bey) 111
Dadyan, Nazik 110
Dadyan, Nekdar 110
Dadyan, Nerses Khosrov (Bey) 104, 107, 111, 112
Dadyan, Nikol 111
Dadyan, Nunya 103, 110
Dadyan, Sofi 110
Dadyan, Takuhi 111
Dadyan, Toros Kerak (Bey) 111
Dadyan, Tovmas 111, 112
Dadyan, Tsulik 111
Dadyan, Vahram (Bey) 112
Dadyan, Valentine Diruhi 111
Dadyan, Vanda 108
Dadyanlar 95-103, 105-112
Dagaryan, Baydzar 16, 31
Dagaryan, Kaspar 16, 31
Dagaryan, Nerses 31
Daniş Bey 87, 88
Daron (Muş ve Bitlis) 46
Daumier 74
de Javigny, Jacob 161
de la Chaize (Peder) 158
de Montépin, Xavier 123
de Pontchartrain 160-162
de Ressins (Peder) 157
de Salavan, Adhemar 110
de Savalan, Malvina 110
de Suzerra (Baron) 110
Dedeyan, Garabed 28
Dedeyan, Harutyun 28
Dedeyan, Isdepan 28
Dedeyan, Sofi 20
Dedeyanlar 28, 29, 135
Defoë, Daniel 123
Denizli 21
Depanyan, Anna 16
Der Garabedyan, Keğam 56
Der Hagopyan, Armenak 74
de-Stalinizasyon 45
Dicle 172
Dikran Locası 29
Dil Oğlanları Okulu 170, 171
Direktuvar 170
Diyarbakır 13, 23, 152
Doğu 43, 46, 121, 137, 142, 151-154, 159, 160, 163-166, 169, 171-174
Doğu Akdeniz 76
Doğu Anadolu 13, 122
Doğu Dilleri Enstitüsü (Moskova) 174
Doğu Ermenicesi 141
Doğu Ermenileri 120
Doğu Ermenistan 49, 120, 169
Doğu Hindistan Şirketi 168, 169
Doğu Hıristiyanları 160
Doğu Kiliseleri 153, 160
Doğu Meselesi 121
Doğu'nun Limanları 152, 155, 157, 159-162, 165
Doğulu Hıristiyanlar 24, 154, 166, 167
Dominikenler 22, 165, 166
Dulaurier, Jean-Paul 173
Dumas, Alexandre 29, 123
Dumézil, Georges 172, 173
Dupont-Ferrier, G. 160, 173
Düzyanlar 96
Dzağgamor günü 58
Dzağgazart 46
Dzağig (Çiçek) 29

Ebuzziya 82
Ecole Centrale 107
Eçmiyadzin 21, 50, 84, 131
EDF (Ermeni Devrimci Federasyonu) bkz. Taşnak Partisi
Edgar-Quinet 32
Edirne 133
Ege 11, 28
Eğin (Kemaliye) 98
Ekisler 21
Eleşkirt 46

Elmasyan, Canik 15
Embros (İleri) 79, 81, 83
Emrullah 82
Endonezya 48
Engürü bkz. Ankara
Enkserciyan, Nikyar 111
Enver 70
ephebia 47
ephebos 47
Erivan 13, 43, 53, 120, 123
Erivan Bilimler Akademisi ve Kültür Fizik Enstitüsü 44
"Ermeni Atina'sı" 11, 26, 136
Ermeni Kilisesi 46, 75, 76, 85, 96, 102, 165
Ermeni Kültürel Rönesansı 135
Ermeni Meselesi 101, 121
Ermeni Milleti 76, 96, 97, 125, 128-130, 137, 138, 151, 165
Ermeni Milleti Nizamnamesi (Nizamname-i Millet-i Ermeniyan) bkz. Milli Anayasa
Ermeni Milli Meclisi 85, 127
Ermeni Ortodoks Apostolik Kilisesi 21
Ermeni Patrikhanesi 130, 167
Ermeni Patrikliği 124
Ermeniler Prytaneion'u 171
Ermeni Tiyatrosu 19
Ermenice 18, 19, 21, 23, 24, 26, 27, 28, 30, 43, 44, 47, 56, 67, 69, 77, 101, 106, 119, 120-123, 125, 130-135, 137-139, 141, 167, 168, 170, 172, 173
"Ermenilerin Molière'i" bkz. Baronyan, Hagop
Ermenistan 22, 31, 44, 45, 87, 88, 101, 120, 122, 129, 131, 132, 139, 141, 167, 170
Erzincan 45
Erzurum 13, 23, 137, 139, 152, 166
Evanjelik Ermeni Kilisesi 25

Farsça 24, 131, 157, 171, 172
Fénelon 27
Fenoglio, Irène 89
Ferriol 168
Feydit, Frédéric 173
Filipinler 169
Fırat 98, 172
Fleuriau (Peder) 160
Floransa Ruhani Meclisi 153
Fonton 164, 170
Forest (Peder) 162
Fornetty 164, 170
François I. 164
Fransa 22, 29, 32, 67, 74, 105-107, 109, 132, 139, 140, 142, 151, 152, 154, 155, 157, 159, 161, 163-165, 167, 168, 170, 172-174
Fransiskenler 23, 152, 165
Fransız Devlet Şurası 154
Fransız Devrimi 170
Fransız Elçiliği 152
Fransız Konsolosluğu 32
Fransız Ruhaniliğinin Büyük Yüzyılı 152
Fransız Sarayı 156
Fransız Sinemateki 32
Fransız Tıp Fakültesi 139
Fransızlar 22, 23, 29, 31, 32, 43, 67, 72, 73, 96, 100, 108, 125, 129, 151, 152, 154, 155, 157, 160-165, 168, 171-174
Frenkler 11, 16, 20, 22, 30, 31, 165
Frères Uniteurs 22, 166
Freud 39

Gabriel 161
Gaetano (Aziz) 170
Galata 89, 161
Galatasaray Lisesi 107
Gamaragab (Toybelen) 98, 102, 110, 111
Garabed Ütücüyan 125
Gatoğigoslar 76
Gavroş 67, 70-73, 75-78, 80-90
Gennes (Peder) 163
Gigo 70, 72
Girit 140
Goa 170
Gohag 70
Gomidas 140
Goodell, William 24
Gönciyan, Diruhi 110, 111
Gönciyan, Tovmas 111
Göztepe 20
Gregorius XV (Papa) 153
Gregoryen Kilisesi 130
Gülbenkyan 103, 110
Gülbenkyan, Abraham 14
Gülhane Hatt-ı Şerîfi 124
Güller Sokağı 20
Gümrü 53
Gürcistan 45, 170
Gürcüler 120

Ğazeryan, Khaçadur (Ağa) 18

Haçlı Seferleri 165
Halep 14, 152, 159, 161, 166, 170
Halil 82
Haliliye 17
Halkapınar Çayı/Kızılçullu Deresi (Meles) 16
Hallacyan, Bedros 81
Hamidiye Alayları 30
Hampartzum 45, 46, 58, 59
Han-Paşa 45, 49, 50, 52, 53, 59
Harutyun-Karekin bkz. Dadyan, Artin (Paşa)
Hasköy 110
Hay Joğovırtagan Khağer

(Ermeni Halk Oyunları) 43, 51
Hay Kraganutyun (Ermeni Edebiyatı) 30
Haydarpaşa 89
Hayk i Zmürniya yev i Şırça-gayits (İzmir ve Civarındaki Ermeniler) 12
Haynots 13, 17-19, 25, 26, 32
Hayots Tzor 50
heilotes 47
Hekimyan, Harutyun 68, 69
Helenistik Çağ 12
Helenleşme 12
Henri IV 167
Hınçak Partisi 76
Hindistan 14, 120, 169
Hint 101
Hint-Avrupa 120, 131
Hıripsimyants Kız Okulu 17, 36
Hıristiyanlar 46, 53, 57, 58, 102, 120, 121, 129, 153, 157, 165, 168
Hıristiyanlık 153, 165
Hitzel, Frédéric 174
Hollanda 140, 157, 168
Homo Ludens 39
homogami 102
hoplites 47
Hugo 70
Hugo, Victor 28, 29, 72, 123
Huizinga, Johan 39, 40
Hürriyet ve İtilaf 76
Hüseyin 41

Iğdır 45
Ispartalı Konağı 20
Ispartalıyan, Hagop 19
Ispartalıyan, Hovhannes 18, 19
Ispartalıyan, Takvor (Efendi) 20
Ispartalıyanlar 15
Işdemaran Bidani Kidelyats (Faydalı Bilgiler Ambarı) 24

İber yarımadası 151
İkinci Dünya Savaşı 141
İngiliz Konsolosluğu 26
İngiliz Protestanları 157
İngilizce 18, 26, 30, 77, 121, 135, 138
İngilizler 16, 32, 68, 83, 96, 99, 100, 108, 157, 158, 169
İngiltere 106, 158, 168
inşa 147
İntibah 30
İran 14, 103, 141, 151, 152, 168-170
İranlı Azeriler 120
İranlılar 49, 50
İsa Mesih 24, 56-59
İsaverdents 23
İsfahan 13, 120, 152, 169, 170
İskender 12
İskenderiye 14, 26
İslam 76, 103, 153
İspanya 53, 87, 168
İstanbul 13, 14, 17, 21, 23, 25-29, 41, 42, 53, 56, 68-73, 75-78, 84, 85, 87, 95-97, 99, 100, 102, 105-108, 112, 119, 121-123, 125, 128, 131-139, 141, 152, 154-157, 161, 165-167, 169, 173
İstanbul Ansiklopedisi 112
İstanbul Ermenicesi 28
İstanbul Ermenileri 127, 133
İstiklal Savaşı 73
İsveç 22, 169
İsveçliler 169
İsviçre 109
İtalya 106, 132, 170
İtalyanca 18, 23, 26, 121, 135, 157
İtalyanlar 17, 23, 30, 76, 129
İtilaf Devletleri 70
İttihat ve Terakki 76, 80-82
İttihatçılar 80
Ivanhoe 29
İzmir 11-16, 18, 20-32, 97, 100, 111, 121, 130-132, 135-137, 152, 154, 155, 157, 159, 161, 162, 166, 169
İzmirli Ermeniler 30
İzmirli Katolik Ermeniler 23
İzmiryants 42
İzmit 100, 136
İzzet Paşa 71

Jamanak (Vakit) 141
Jankowski, J. Baptiste 161
Janson 158
Japonlar 42
Japonya 42, 169
"Japonya'da Hayat" 42
Javvali, Blaise 161
Jeanmaire, Henri 47
"Jön Türk Komitesi" 79, 81
Jöntürkler 30, 69, 136, 141
Justiniany, Stanislas 161

Kadifekale 12
Kadıköy 87
"Kadıköy Bombardımanı" 87
Kafkasya 44, 45, 169, 170
Kahire 14, 141, 159
Kalfayan, Zareh 74, 87, 88
Kamer 139
Kamer, Pokrik Camportı Arevelki Meç (Küçük Seyyah Kamer Şark'ta) 139
Kâmil Paşa 79, 81, 83, 85
Kanada 142
Kanun-ı Esasi 123, 125
Kanuni Sultan Süleyman 165
Kapadokya 133
Kapamaciyan, Maryam Pembe 110, 111

Kapamacıyanlar 103
Kapitülasyonlar 21, 152, 165
Kapüsenler 22, 23, 152, 154-157, 160, 163, 166, 170, 173
Kara Afrika 47
Karabağ 13
Karagöz 41, 81, 108
Karakâhya, Takuhi 110
Karamanlı 19
Karataş 20
Karnaval 40, 49, 86
Kars 46
Kasaba 15, 21, 27
Katolik Ermeniler 21, 168
Katolik Milleti 138
Katolik Patrikhanesi 23
Katolikler 12, 21-23, 75, 76, 96, 123, 129, 130, 137, 151, 153-155, 158, 162, 165, 166, 170
Katsakhyan, Hovhannes 54
Kayseri 13, 23, 137
Kefe 152
Keldaniler 120
Kemalist rejim 73
Kemalist Türkiye 43
Kemalistler 73
Kervan Köprüsü 12, 16
Khaçvank 139
Khaskını (Tarlabaşı) 103
Khatabala 77-79
Khelok Tavit (Akıllı Tavit) 71
Khıtum 46
Kieffer 171
Kilikya 31, 133, 165, 166
Kilikya Ermeni Krallığı 131, 165
Kindo 70
Kınık 21
Kınnagan Keraganutyun Aşkharhapar gam Arti Hayeren Lezvi (Aşkharhapar veya Modern Ermenicenin Eleştirel Dilbilgisi) 132
Kıptiler 153, 158, 159
Kırapar (Klasik Ermenice) 24, 26, 27, 77, 121, 122, 131-135
Kırım 152, 166
Kırım Savaşı 15, 96, 119, 124
Kırkağaç 20
Kitabı Mukaddes 24, 130
Koçu, Reşad Ekrem 112
Konak 20
Konsüllük 171
Konvansiyon 170
Kordeliyo (Karşıyaka) 20
Kostandiyan, Hıripsime 18
Kosyan, Hagop (Peder) 12, 15, 19, 22
Kraliyet Ticaret Konseyi 155, 156
Krikor (Naregli) 54
Kudüs 24, 84, 103
Kuran 54
Kuşadası 21
Kuyumcuyanlar 15
Kuzey Afrika 153
Küçük Asya 25, 41, 169, 170
Kürtçe 56, 121, 122
Kürtler 49, 50, 57, 58, 60, 77, 120, 166
Kütahya 133

L'Assiette au beurre 67
L'École Spéciale des Langues Orientale Vivantes (Yaşayan Doğu Dilleri Özel Okulu) 172
La Fontaine 28
La Réforme 30
La Revue de Smyrne 30
Ladino 20, 30, 69, 121
Lakanal 171
Lamartine 29
Langlès, Jules 173
Langlois, Henri 32
Latin 23, 69, 160, 161, 165, 167
Latin Amerika 32
Latin Kilisesi 23
Latince 46, 134, 157, 163, 167, 171, 172
Latinsever 167
Lazarev Enstitüsü 174
Lazaristler 23, 129
Lazlar 120
le Charivari 67
Le Courrier de Smyrne 30
Le Havre 14
Le Journal de Smyrne 30
Le rire 67
Le Tour de la France par deux enfants (İki Çocuğun Fransa Turu) 138
Leon XIII (Papa) 23
Les six voyages en Turquie et en Perse (Türkiye'ye ve İran'a Altı Seyahat) 168
Levantenler 11, 23
Lille Sokağı 174
Lipazna 32
Livorno 14, 169
Lomaca, Pantaléon 161
Londra 14, 17, 29, 72, 103, 169
Lori 45
Louis XIII 167
Louis XIV 151, 155, 157, 158, 160, 164, 165, 167
Louis-le-Grand Koleji 151, 160, 161, 163, 164, 172-174
Luther 24

Macler, Frédéric 173
Madrid 100
Mahé, Jean-Pierre 101, 173
Mahmud II. 99
Mahsuse 87
Mailoff 111
Makao 169
Makedonca 121
Makedonyalı 77
Maksudyanlar 15
Malatya 98
Mamigonyan, Vartan 49
Mamuryan, Madteos 26, 28, 29

Mananyan, Teresa 111
Manchester 15, 107, 120
Manila 169
Manisa 13, 20
Manzume-i Efkâr 72
Mardin 52
Marduni 51
Marie-Thérèse 174
Marinetti 76
Marmara 141
Marsilya 14, 31, 156-160, 168-170
Marsilya Ticaret Odası 155-157, 163
Maruniler 153, 154
Masis 56
Masonluk 29
Max. 74
Meclains, Georges 161
Mecmua-ı Ahbar 72
Mecmua-ı Efkâr 123
Mecmua-ı Ekber 123
Mehmed V! (Sultan) 78
Mehmet Ali (Paşa) 14
Meillet, Antoine 131, 173
Mekke 56
Meles (Halkapınar Çayı / Kızılçullu Deresi) 16, 19
Melik 49
Melkum Han 103, 110
Menemen 21
Meryem 22
Mesrob Maşdots 47
Meserret / El Meserret 30
Meşeyan 111
Mezopotamya 166, 170
Michelet, J. 132
Mihail Paleologos (İmparator) 12
Mıkhitar 132
Mıkhitaristler 21, 23, 131, 137
Mıkhitaryan, Krikor 74, 90
Milli Anayasa (*Azkayin Sahmanatrutyun Hayots* / Nizamname-i Millet-i Ermeniyan) 17, 21, 85, 125-127, 132, 136
Misakyanlar 103
Mıseryan, Krikor 28
Mısır 14, 32, 71, 109, 171
Mısırlı 23, 103
Miskiewicz, A. 132
Missirli, Zacharie 161
Mithat Paşa 133
"Modern Neronlar" 78, 79
Molière 29, 123
Mont-Carmel tarikatı 152, 170
Montevideo 32
Mosikyan, Sırpuhi 111
Moskova 120, 131, 169, 174
Muhakeme Komisyonu 127
Musset 29
Mustafa Kemal 13, 31
Muş 13, 16, 49, 53, 56, 57, 137
Muş Ovası 57
"Muş'un Sultanı" (*Mşo Sultan*) 57
Müslümanlar 24, 30, 53, 54, 57, 58, 102, 106, 120, 123, 124, 136, 153

Nahçivan 13, 22
Nakkaşyan (Dr.) 111
Nakkaşyan, Yevkine 108
Nareg (Yemişlik) 54
Nazilli 21
Nazım (Dr.) 82
Necmeddin 82
Nersesyan, Maryam 110, 111
Nersesyanlar 103
Nice 111
Nikola (Grandük) 106
Noel 46
Norveçli 140
Notre Dame du Saint Rosaire 22
Novelist (Haberci) 30
Novieta, Stanislas-Xavier 161
Nub. 74
Nubar Paşa 14, 103
Nubar, Arakel (Bey) 14
Nubar, Boğos (Paşa) 103, 110
Nubaryan, Mesrob 28

Odyan, Krikor 28, 125, 133
Offenbach 123
Okyanusya 129
Oriental Carpet 16
Ormanyan, Mağakya 84, 85
Ortadoğu 141
Ortaköy 105
Osman (kaptan) 26
Osmanlı 11, 13-15, 23, 24, 27, 29, 42, 46, 49, 59, 68, 69, 72, 75-78, 84, 87, 89, 95-97, 99-101, 105, 107, 108, 120, 122-124, 126, 128-130, 133, 134, 136, 137, 140, 151, 155, 167
Osmanlı Bankası 96
Osmanlı Devleti 75, 96, 100, 108, 119, 124, 125, 128, 129, 134
Osmanlı Ermenileri 29, 119, 129, 141
Osmanlı İmparatorluğu 11, 12, 15, 17, 24, 26, 28-31, 39, 41, 42, 44, 45, 48, 59, 68-71, 73, 75, 77, 81, 95, 97, 100, 102, 107, 119-122, 124, 125, 128, 130, 135, 136, 140, 152, 154, 155, 165
Osmanlı Parlamentosu 85
Osmanlı Türkçesi 121, 123
Osmanlıca 21, 134
Osmanlılar 41, 166
Otuzlar Ruhani Meclisi 151
Oxford 157, 174
Oxford Papaz Okulu 158

Ödemiş 21
"Öneri" (*Araçargutyun*) 28

Padova 27, 137
Pagan 57
Pagos Dağı 12
Palu 18, 23
Pamukciyan, Kevork 112

Papazyan, Andreas 24, 26-28
Papazyan, Diruhi 104, 111
Papazyan, Vahram 86
Paradiso (Şirinyer) 25
Parekordzagan Ingerutyun Hayots (Ermeni Hayır Cemiyeti) 128
Paris 19, 29-32, 60, 71-73, 89, 100, 106, 107, 111, 125, 132, 133, 137, 141, 142, 151, 156, 160-163, 167, 168, 170, 173, 174
Paris Üniversitesi 164
Parkirk Haygazyan Lezvi (Ermeni Dili Sözlüğü) 132
Parseğyan, Armen 111
Partoğimeos 111
"Paten Kayan Bir Kabine" 78
Père Lachaise 19, 106
Persler 120, 169
Pire 32
Polyeucte 167
Ponchan, Raoul (K. Hampikyan) 76
Pontigny (Peder) 163
Port Arthur 42
Portekizliler 152, 170
Portier (Peder) 158
Poşan dakhkha mı paşa (Poşa [Çingene] bir dakikalığına Paşa) 49
prosopografik 95
Protestan Ermeniler 21, 76, 123, 130
Protestan Milleti 138
Protestanlar 21, 24, 25, 75, 96, 129, 130, 137
Protestanlık 153

Quinet, E. 132

Racine 29
Rafaelyan 137
Rahmi 82
Reşid 80
Reşidiye 17
Retter 77
Rhigo, Jean-Louis 161
Richelieu 152, 167
Riggs, Elias 24
Rivola, F. (Rahip) 167
Rıza 82
Rodolphe 110
Roma 18, 23, 25, 152, 153, 155, 160, 165
Roma Kilisesi 153
Romanya 141
Romence 121
Rotter 77
Rouillé 163
Rousseau, Jean-Jacques 167
Roustan, Joseph 170
Rönesans 11, 133
Ruffin, Ange-Thomas (Angelo) 163, 164
Ruhani Meclis 127
Rum 11, 13, 16, 17, 19, 20, 26, 29-31, 60, 69, 74, 79, 81, 95, 120, 153, 154, 157-162, 166, 167
Rumca 26, 30, 69, 77, 121, 157
Rus İmparatorluğu 46, 103
Rusça 18
Rusinyan, Nahabed 125, 126, 133, 134
Ruslar 42, 120
Rusya 22, 87, 120, 121, 140, 174

Safeviler 166
Saint Antoine Hastanesi 22
Saint Benoit 72
Saint Polycarpe 22
Sait Paşa 82
Salmast 46
Sam Amca 85
Samos 32
Samuel Murad 137
Santiago 32
Sarkis Ağa 56
Sason 45, 53, 166
Saturnus 40
Savalanlar 103
Savary de Brèves 165
Scheafer (Albay) 103, 110
Scio (Sakız Adası) 161
Sebasteia (Sivas) 98
Sefiller 29
Segovya 25
Selanik 16, 78, 80, 121, 164
Selçuklu Türkleri 131
Selim III. 95, 99
Serviçen 110, 125
Sevr Antlaşması 31
Shakespeare 123
Simon (doğu dilleri hocası) 171
Simon Amira 99, 107, 110-112
Sırbistan 101
Sırpots Tarkmançats (Aziz Çevirmenler) 47
Sırvantzdiyants, Karekin 139
Sıvacıyan, Harutyun 68
Sivas 23, 98, 137, 138
Siyasi Meclis 127
Smyrne 32
Smyrnelis, Marie-Carmen 32
Sœurs de Charité (Yardımseverlik Rahibeleri) 129
"Son Deprem" 79
Sorbonne 107
Sovyet Ermenistanı 32, 73
Sovyet Ermenistanı Bilimler Akademisi 43
Sovyetleştirilme 31
Söke 21
Sparta 47
St. Barbe 172
St. Germain-en-Laye 155, 156
St. Louis Kilisesi 156
St. Victor Manastırı 159
Stalin 44, 73
St-Jacques Sokağı 174
Sue, Eugène 29, 123
Sunda Adaları 169

Surp Asdvadzadzin Kilisesi 106
Surp Garabed 57, 58
Surp Hıripsime (Hıripsimyants) Kız Koleji 18
Surp Isdepanos Kilisesi (İzmir) 17, 19
Surp Isdepanos Kilisesi (Yeşilköy) 106
Surp Krikor Hastanesi 19
Surp Krikor Lusavoriç 19, 72
Surp Mesrob (Mesrobyan) Erkek Koleji 18, 24, 25, 27, 29
Suzzera Baronu 103
Süleyman Ağa 155
Süryanice 47
Süryaniler 120, 153, 158, 159, 161
Süveyş Kanalı 14

Şadakh (Çatak) 48
Şah Abbas 13, 168, 169
Şarkiyatçılık 174
Şebin-Karahisar 45
Şerif Paşa 71
Şevket 82
Şiiler 41
Şınorkyan, Nartuhi 103, 110, 111
Şıra 26
Şirvan Şeyhi 56
Şişli 106
Şura-yı Devlet 100

Tahsin Paşa 71
Takikyan, Boğos 30
Taktakyan, Boğos 18
Taktakyan, Diruhi 103, 111
Talat (Paşa) 70, 81, 82, 140
Tanrı 54, 56, 57, 158
Tanzimat 21, 25, 68, 96, 123, 124, 136
Tanzimat Fermanı 124
Tarihi Ermenistan 120
Taşciyan, M. 74, 86, 87
Taşnak Partisi 76, 81, 85, 86
Taşnaklar 76, 80, 87
Tatar 131
Tateos 104, 107, 111, 112
Tatlıyan, Arakel 74, 84
Tavernier, Jean-Baptiste 14, 168
Tavit Anhağt (Yenilmez Tavit) 53
Tebriz 120, 152
Tedrisat Komisyonu (*Usumnagan Khorhurt*) 127, 133, 137
Teotik (Teotoros Lapçinciyan) 13
Terakki 30
Tercüman-ı Efkâr 123
Tesisat Komisyonu 127
Tevekliyan, Menekşe 104, 111
The Report 30
The Times 17
Theaten 170
Theresianum 174
Thiene 170
Tibet 169
Ticaret Odası 156
Tiflis 13, 77, 120, 121, 173
Tiflisli 28, 131
Timag (Maske) 29
Tıngırlar 96
Tokat 13
Tolayan, Hovhannes 72
Tolayan, Yervant (*Gavroş*) 71-75
Torosyan, Krikor 70, 72
Toulouse-Lautrec 74
Touraine 170
Trablusgarp Savaşı 30
Trabzon 137, 152
Transkafkasya 12, 49, 165
Trieste 14, 26
Tunquin 169
Turyan, Yeğişe 18
Tüfelyan, ? 111
Türk 11, 13, 14, 16, 17, 20, 26, 29-31, 41, 50, 57, 60, 69, 74, 76, 77, 81, 89, 120, 123, 131, 134, 138, 153, 166
Türkçe 18-20, 23, 24, 26, 30, 68, 69, 72, 77, 85, 108, 121-123, 131, 134, 136, 138, 141, 157, 163, 171, 172
Türkiye 72, 108, 124
Türkiye Cumhuriyeti 73
Türkiye Ermenileri 24
Türkmen 131

Uggakhosutyun Arti Hay Lezvin (Modern Ermeni Dilini Doğru Konuşmak) 133
Urbanus VIII (Papa) 153
Urmiye 46
Uşak 16
Uzakdoğu 169

Üçüncü Cumhuriyet 67
Üsküdar 26
Ütücüyan, Garabed 28, 125

Vahan (Efendi) 110
"Vahşet Tiyatrosu" (*Théâtre de la cruauté*) 31
Valensi, Lucette 102
Van (Vaspuragan) 41-43, 45, 46, 48, 50-53, 98, 137, 166
Vanantetsi, Hovnan 25
Varjabedagan Joğov (Öğretmenler Kurulu) 138
Vartan Paşa bkz. Vartanyan, Hovsep
Vartanants 49
Vartanyan, Hovsep (Vartan Paşa) 68
Vartavar 57
Vaspuragan bkz. Van
Vatikan 153
Venedik 14, 131, 132, 137, 168, 169, 174
Venedik Mıkhitaristleri 28, 72

Veradznunt 11, 133
Verne, Jules 29, 123
Vidal-Naquet, P. 47
Viyana 23, 28, 131, 137, 174
Viyana Mıkhitaristleri 27, 132, 174
Vladivostok 42
Voltaire 26
von Sanders, Liman 31
Vosgan, Isdepan 30
Vosgehank (Altın madeni) 11

Wachtel, Nathan 12
Winnicot, D. W. 39

Yahudiler 11, 12, 14, 16, 19, 24, 31, 60, 77, 95, 153, 154
Yakındoğu 141, 153, 159, 160, 163, 165, 168, 172
Yakındoğu Şirketi 168
Yanya 156
Yegenyan, (?) 111
Yeni Ahit 24, 27
Yeni Culfa 13, 169
Yeni Culfa Ermenileri Ticaret Şirketi 169
Yeniçeriler 99
Yenikolobyan Han 103, 110
Yeniköy 105
Yeramyan, Melkon 17
Yerganyan, Artin (Amira) 98
Yeridasartanots (gençler evi, *gymnasium*) 47
Yermonyan Gönciyan 111
Yesayanlar 15
Yeşilköy 100, 105, 106
Yeşilköy Baruthanesi 99
Yevtokya (Tokat) 23
Yezikyan, Avedis 26
Yunan 13, 31, 32, 171
Yunanca 18, 47, 171
Yunanistan 32, 141
Yunanistan Misyonu 160
Yusufyan Bedros (Çelebi) 26, 27
Yusufyan, Boğos (Bey) 14
Yusufyanlar 15

Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar 112
Zankezur 45, 46, 50
Zeytinburnu 100
Zurna 70

Ermeni toplumsal, kültürel yaşantısıyla ve siyasi hareketleriyle ilgili yaptığı değerli çalışmalarıyla tanınan ünlü tarihçi Anahide Ter Minassian'ın, farklı zamanlarda yayımlanmış altı makalesini bir araya getiren "Ermeni Kültürü ve Modernleşme", Osmanlı Ermeni toplumunun modernleşme sürecinde yaşadığı mücadeleleri, direnişleri ve dönüşümleri, bunların kültürel, toplumsal ve entelektüel alana, günlük yaşama yansımalarını, iç ve dış siyasi gelişmeleri de göz önünde bulundurarak mercek altına alıyor.

Anahide Ter Minassian, özellikle on dokuzuncu yüzyıl ile yirminci yüzyılın ilk çeyreği üzerinde odaklanan bu yazılarda, İzmir Ermenilerinin, köylerinden büyük şehre çalışmaya gelen göçmenlerin, Ermeni yeniyetmelerinin Anadolu topraklarında oynadığı oyunların, pehlivanların, cambazların, mizah gazetelerinin, siyasi reform çabalarının, Amira sınıfının, aile yaşantısının, kadınların, Ermeni dili üzerinden yaşanan siyasi çekişmelerin, Ermeni dil oğlanlarının izlerini sürüyor. Kent tarihi, etnografi, monografi, basın, sözlü tanıklıklar, arşiv belgeleri gibi çok çeşitli alanlara yayılan kaynaklardan beslenen bu çalışma, yalnız Ermenilerin değil, Osmanlı topraklarında yaşayan tüm halkların tarihsel deneyimlerine ve ele aldığı döneme önemli ölçüde ışık tutuyor.

ISBN 975-7265-85-3
9 789757 265856